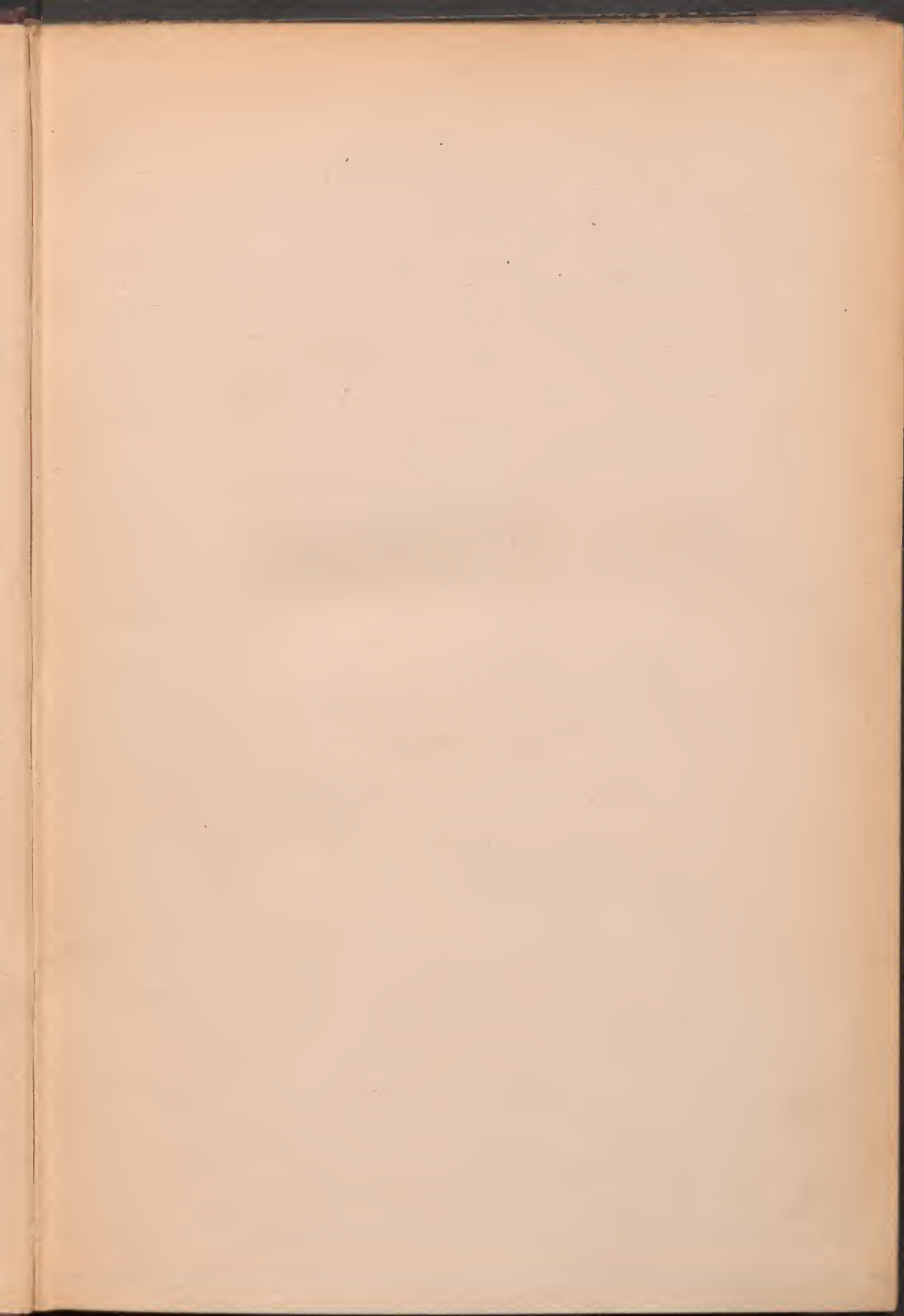

840

L. III. 5.

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

№ 7 1895

Յ Ո Ւ Լ Ի Ս

1895 № 7

ԵՕԹԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

	Երես	
1 ՓԱՓԱՋԵԱՆ, Վ.	915	Թեթև հաճուքներ (պատմած.բ):
2 ՊԼԵՇԵՆԻՅ—ԱՐՍԷՆԻ. . .	923	Ձեր կենացը (բանաստեղծ.):
3 ՓԱՓԱՋԵԱՆ, Վ.	924	Ազիշա (պարսկական պոէմա):
4 ԾԱՏՈՒՐԵԱՆ, ԱԼԵԲՍԱՆԻՐ . .	929	Դարձնալ սիրույ կեանք (բանաստ.):
5 " " " " " " " " " " " "	930	Կալծեր (բանաստեղծ.):
6 ԲԱՇԻՆՋԱՂԵԱՆ, ԳԷՈՐԳ . . .	931	Վրացի իւանէ (պատմած.բ):
7 ՇԱՆԹ	944	Ինչպէս մէզը (բանաստեղծ.):
8 " " " " " " " " " " " "	945	Սևերու մէջ (բանաստեղծ.):
9 ԴԵՄԻՐՃԵԱՆ, ԴԵՐԵՆԻԿ. . .	947	Մ.-ին (բանաստեղծ.):
10 ՍԷՅԼԱՆ	948	Տաճկա-Հայաստանի ազգաբնակչու- թիւնները:
11 ՏԷՐ-ՄԿՐՏՁԵԱՆ, ԳԱԼՈՒՍՏ . .	962	Դարադաշ. «Քննակ. պատմ. հալոց:
12 ԱՐԱՍԽԱՆԵԱՆՅ, ԱԻՆՏԻՔ. . .	979	Ժամանակակից տեսութիւն.— Հալ- կական խնդրի նորադուին զարգա- ցումը: Յօդած հինգերորդ. Բան- տերը և բանտարկեալները:
13 ԽՄԲ.	1028	Ձանազան լուրեր:

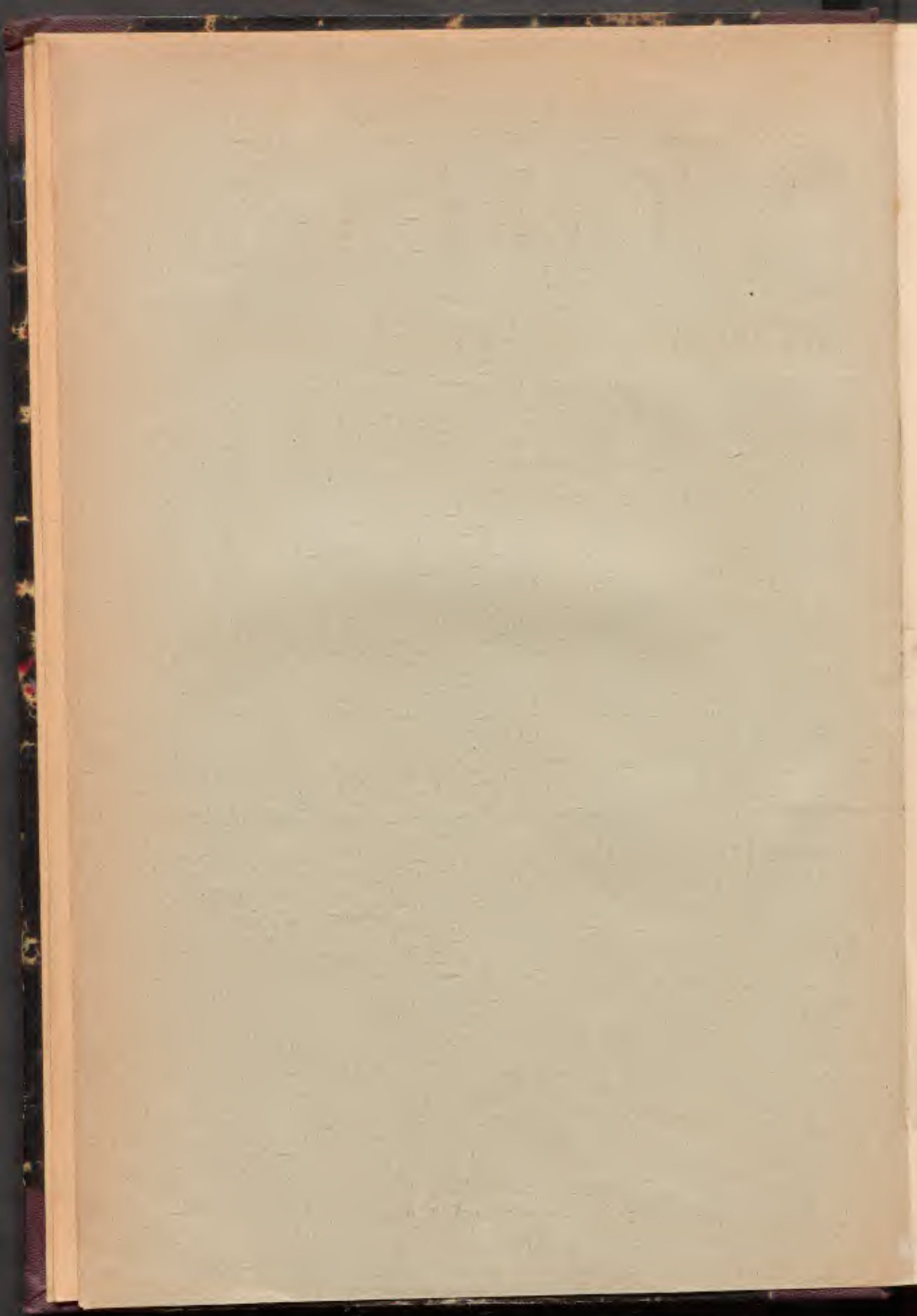
ՏԵՂԵԿԱՏՈՒ Լ ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

ՏՊԱՐԱՆ, Մ. Դ. ՌՕՏԻՆԵԱՆՅԻ

Типография М. Д. Ротиняна, Гол. пр., д. № 41.

1895

Մ Ո Ւ Ր Ճ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

№ 7 1895

Յ Ո Ւ Լ Ի Ս

1895 № 7

ԵՐԹԵՐԱՐԴ ՏԱՐԻ

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

ՏՊԱՐԱՆ Մ. Դ. ՌՕՏԻՆԵԱՆՑԻ

Типография М. Д. Ротинянца, Гол. пр. д. № 41.

1895

УЧЕБНИК

АРИТМЕТИКИ

ДЛЯ ДЕТЕЙ

Дозволено цензурою. Тифлисъ, 15 Юня, 1895 г.

ԹԵԹԵՒ ՀԱՃՈՅՔՆԵՐ

(Մի թիւըքահայ եսլիսկոպոսի նամակից)

Վ. ՓԱՓԱՁԵԱՆԻ

...Ուզում ես որ քեզ մի բնորոշ դէպք պատմեմ քրդերի բարբարոսութիւններից, որդիս: Պատմեմ, բայց երեսդ չծածկես ամօթից, երբ այդ պատմածից հոյի ստրկական, գծուծ վիճակը պատկերանայ առջևդ. Մի, որդիս, դարերի ընթացքում, հարիւրաւոր հանդամանքներ այնքան են ճնշել թշւառ ժողովրդին, այնքան են ճզմել, որ մարդ նրանց մէջ հազիւ է կարողանում արժանաւորութիւն տեսնել... Թշւառ են, թշւառ, այսքանը քեզ կ'ասեմ և քեզ մի իրողութիւն է որ կը պատմեմ...

«Հայոց-ձորում» մանգալուս ժամանակ, մի երեկոյ գիշերեցի Խորզոմ գիւղը: Գիւղացիներից ամենահարուստը հիւրասիրեց ինձ: Ընթրիքից յետոյ փափագ յայտնեցի գնալ բացօդեայ Լոնջայի տեղը և քիչ խօսակցել հաւաքուած գիւղացիների հետ: Բայց աշնանային մի անձրև էր սկսել և սպառնում էր սաստկանալ:

Ստիպւեցինք մտնել Լոնջայի ախոռը: Այնտեղ սկսեց մի խօսակցութիւն, որ յաճախ համեմունք էր երգերով: Ճերուհները և քահանան շրջապատեցին ինձ, երկուսարդները սկսեցին մեղամաղձոտ լէլէներ կանչել. մի դժգոյն լոյս լուսաւորում էր ախոռը: Մեղամաղձոտ էր նաև սրնգի ձայնը որ խառնւում էր մուլթ անկիւնում որոճող կովերի բառաչների հետ:

Անձրեւը սաստկանում էր և ծեծում ախոռի տանիքը, երթիկիցն էլ կաթիլներ էին ներս թափւում և թրջում գետինը: Մենք նստել էինք մի տեսակ սաքիւլի վրայ, որը յատկապէս շինւած է լինում Հայաստանի ախոռներում, ձմեռւայ նիստերի համար: Ախոռի հոտը անտանելի էր, բայց ես վաղուց սովորել էի զիմանալ: Երգում էին, խօսակցում. ինձ խնդրեցին մի բան պատմել Ս. զրբից և խօսակցութեան քաղցր տեղումն էր, երբ ախոռի դուռը ուժգնութեամբ բացւեց և մի գիւղացի հեալով ներս ընկաւ: Ամէնքը կիսովին բարձրացան տեսնելու նրան:

— Թելօն գիւղի մէջն է, ասաց եկողը մօտենալով— Գասպարենց տանը...

Ես հրաժարւում եմ գիւղացոց յուզումը նկարագրելուց: Մերօրոնիները սկսեցին հաւաքներ արձակել, երիտասարդները խումբ կազմեցին և ուէսը շարած չը գիտէր ինչ անել: Այդ բոլորը ինձ անհասկանալի էին:

— Վերջապէս կ'ասէք ինչ է եղել, հարցրի ես.

Ախոռը սկսեց դատարկւել. ուէսը դուրս գնաց, երգոտասարդները հետեցին նրան, իսկ քահանան աշխատեց բացադրել ինձ եղածը:

Թելօն Հայոց-Ձորի մի յայտնի քիւրդ ցեղապետ էր, որ ձանձրութեան հիւանդութիւն ունէր. իր ձանձրութիւնը փարատելու համար նա սիրում էր անդադար հայոց գիւղերը մտնել և գիւղացիների գլխին զանազան արջային կատակներ անելով զւարճանալ: Մարդասպան չէր, չէր էլ թալանում, բայց այնպիսի հրէշային խաղեր էր խաղում, որ գիւղացիք, թէև վարժւած այդ խաղերին, նրա ամէն երևելու ժամանակ զոգում էին աւելի քան մի կողոպտողից կամ մարդասպանից:

— Էլի ո՞վ գիտէ ի՞նչ խաղեր պիտի հանէ Գասպարի գլխին, վերջացրեց քահանան մի խոր ախ քաշելով:

— Մեռնիմ քրդի, սրբազան, զիմեց ինձ մի ծերունի—մի ճար չէք կարող անել՝ մեզ այդտեսակ անօրէններից ազատելու համար:

— Մենանկ է դալիս միշտ, հարցրի ես.

— Մենանկ, գոչեց քահանան— վեց ձիաւոր ունի հետը, ոտքից մինչև գլուխ զինւած:

—Ո՞ր ցեղի ցեղապետն է։

—Ձալալցոց. կառաջած շների մի խումբ է, յարեց ծերունին—
500 հոգի են և թաղաւորների պէս են տպրում... մեր ունեցած-
ներով... Կառավարութիւնը անցեալ օրերը եկաւ մեր վերջին դա-
նակն անգամ հաւաքեց, իսկ դրանց ոչ մի զէնքին էլ չդիպաւ...
այիս, այիս, հր մէկն ասեմ, սրբազան։

—Այն ժաւանակ ի՞նչու չէք զանգատում վալիին։

—Է՛հ, սրբազան, շարունակեց մի ուրիշ ծերունի—տաս ան-
գամ ե՛ք զանգատել. զիտե՛ս ինչ է ասում մեզ վալին։

«—Ի՞նչ է Թելօի արածը, ասում է նա—սպաննում է ձեզ.—
ոչ. թալանում է—ոչ, ձեր կնիկներն է խլում, ձեր եկեղեցիները
պղծում է.—ոչ, էլ ի՞նչ էք ուզում ուրեմն. մի բարի ու զարճա-
սէր մարդ է երևում այդ քիւրդը, որ մի քիչ էլ խնթ է... գնա-
ցէք, գնացէք, ի՛նչ անհանդարտ ժողովուրդ էք եղել, մարդ հա-
նաք էլ չէ կարող անել...»—ահա, սրբազան, վալիի ասածը... Էհ,
բայց, միթէ կարծում ես որ կառավարութեան պաշտօնեաները
Թելօներից լաւ ե՛ն։

Ես յուզւել էի. մարդ զիւրազգած է լինում Հայաստանի մէջ.
քիչ էր մնում լաց լինէի լսելով ծերունու ախուր և զոզոզուն գան-
գատը։

—Այո, սրբազան, քրդիկ ղուրբան—շարունակեց նա մի րոպէ
լռութիւնից յետոյ—մենք ստիպւած ենք այդ բոլորը տանել, մեզ
մի կտոր. զէնք չեն թողնում, իսկ այդ շներն այնքան զէնք ունին,
որ տէրութիւնն ինքն էլ չունի...

Ես ցանկութիւն յայտնեցի գնալ Կասպարեայ տուն և ամեն
ինչ տեսնել. չգիտեմ ինչո՞ւ. միթէ կարծում էի թէ պիտի կարո-
ղանամ մեղմացնել աւազակի սիրտը. Աստուծոյ խօսքերը ունին
այնքան ոյժ այդպիսի սրիկաների ձեռքից մեր թշուառ եղբայրնե-
րին ազատելու համար...

—Աման, սրբազան, արգելեց ինձ քահանան—մի գնալ. Թելօն
կրօնաւոր—բան չի իմանում. անցեալ տարի այս մօրօքիցս էր որ
բռնեց և զիւղի մէջ տեղում գետնի վրայ քարշ տւեց...

—Ուզում եմ տեսնել, պնդեցի ես—այնպիսի մի տեղ չի՞ լի-
նիլ, որից ես կարողանամ տեսնել և չտեսնել։

Հիւրընկալս ծոծրակը քորեց, քիչ մտածեց, յետոյ վերկացաւ և ասաց.

—Որ այդպէս է, գնանք. բայց, Աստուծոյ սիրուն, Սրբազան, հանգիստ կաց տեղումդ, թէ չէ Թելօի շները մեզ բոլորովին կը կոտորեն մէկ-մէկ:

Կտուրից կտուր առաջնորդեց նա ինձ Գասպարենց տան մօտ, մի փոքրիկ քանդածքից ներս մտաւ մի մանուկի պէս տեղ, յետոյ զլուշութեամբ բաց արաւ մի ծակ և ասաց աղաւանքով.

—Թէ մեռնիմ, Որբազան, ձայն չհանես:

Բացաւ ձեռքից ճրագի լոյսը ներս թափանցեց. հիւրընկալս դողդողալով աշխատում էր թւերիս արանքներից ինքն էլ ներս նայել:

Ես մօտեցայ ձեռքին և սկսեցի նայել:

Ներսում—մի կլոր մեծ խրճիթի մէջ—ուր դրած կար գիւղացու ունեցած-չունեցածը—կանգնել էր մի բարձրահասակ քիւրդ՝ անձրեից լաւ թրջւած: Մի անկիւնում կուշ էին եկել մի կին և մի քանի մանուկներ, իսկ տանուտէրը դողդողալով, աչքը քիւրդին յառած՝ սղասում էր մի զոհի պէս: Խեղճ մարդը մեռեալի պէս դունաթափ՝ դողում էր, զաղտագողի անհանգիստ ակնարկներ ձգում կնոջ վրայ և երբեմն էլ զռան նայում, թէ և լաւ գիտէր որ այնտեղ, բացի Թելօին ընկերացող վեց քիւրդերից, ոչ ոք չէր լինի:

Սենեակի մէջ տեղում զիգւած վառւում էր մի խարոյկ. նրա լոցը մինչև բաց երթիկն էր բարձրանում:

—Լաւ կրակ, մռմռում էր քիւրդը—այժմ պէտք է հագուստներս չորացնել:

Ասաց և մի առ մի հանեց վրայից հագուստը. յետոյ միակ սպիտակեղէնով անցաւ տանտիկնոջ առջևից, որը զոգնոցով դէմքը ծածկել էր, եկաւ կանգնեց գիւղացու առջև և, մի չարանենգ ժպիտ դէմքին, ասաց խստութեամբ.

—Գեաւուր, նստելու աթոռ չունիս:

Տանուտէրը նրան պարզեց մի խարխուլ նստարան:

—Փնէ, բացականչեց Թելօն նստարանը ձեռք առնելով—այս աթոռը կը դիմանայ Թելօին:

Եւ օդի մէջ տատանելով աթոռը, այնպէս ուժգնութեամբ

Նեւոնց դէպի մութ անկիւնը, որ այնտեղ եղած երկու կարասներ ջարդեցին ու նրանց միջի ջուրն ու թանը միմեանց խառնեւելով առւակներ կազմեցին ու սկսեցին դէպի թոնիրն հոսել:

—Էլ ուրիշ աթոռ—աւելի լաւը—չունիս գեաւուր:

—Ձկայ աղա... թոթովեց տանուտէրը մեռածի պէս:

—Անշնորհք են այս գեաւուրները, մեմնաց քիւրդը—ուրեմն Էս ինչի վրայ նստեմ:

Աչքը չորս կողմը յառեց, փորձեց ցորենի տուրակը խարոյկի մօտ քաշել. չկարողացաւ, յետոյ յանկարծ կանգ առաւ, չարամուտ-թեամբ ժպտեց, ծանր քայլերով տանուտիրոջ մօտեցաւ և ծիծաղելով ասաց.

—Գեաւուր, չէ որ Թելօն քո հիւրն է, մի բան գտիր, որ Թելօն նստի նրա վրայ և հագուստները չորացնէ:

—Ոչինչ չունիմ, աղա:

—Անբաղաքավարի ես... հիւրի համար ամեն բան յանձն կ'առնեն, անց, մօտեցիր կրակին քեզ ասեմ:

Տանուտէրը մօտեցաւ:

—Հիմա, ասաց քիւրդը միշտ ժպտելով—ձեռքերդ երկուսն էլ գետնին դիր:

Տանուտէրը շփոթւած նրա երեսին նայեց:

—Դիր, գեաւուր, գոչեց քիւրդը խփելով նորա ծոծրակին: Հազիւ թէ տանուտէրը հնազանդւել էր, որ քիւրդը մի ոստիւնով թռաւ նրա մէջքի վրայ և քրքրջալով ասաց.

—Տեսնո՞ւք աթոռ... հանգիստ կաց մինչև հագուստս չորացնեմ:

Այդպէս նա նստած տանուտիրոջ մէջքի վրայ սկսեց մի առ մի չորացնել թաց հագուստները:

Կէս ժամ տեւեց այդ գործողութիւնը, մարդ—նստարանը անդադար ձեռքերը կամ ոտները կքու՞մ էր. այդպիսի դէպքում Թելօն ոտերովը ուժղին հարւածներ էր տալիս նրա փորին կամ գլուխին և գոռում էր սպառնալից.

—Հը՛ր'... շարժուն նստարան չեմ սիրում...

Երբ գործողութիւնը վերջացաւ, քիւրդը ելաւ իւր նստարանի վրայից, թոյլ տեւեց նստարանին հանգստանալու և—

—Շնորհակալ եմ ասաց—բաւական հանգիստ մէջք ունիս...

Յետոյ հագաւ շորերն և կերակուր պահանջեց: Նրան ձեռքէն տուին. խաշտեց, ոտքի ելաւ, հրացանը առաւ և դառնալով տանաւ իրոջ՝ գոչեց՝

—Գեաւոր, ձի չունիս, դուրսը շատ ցեխ է, անձրևն էլ գալիս է հեղեղի պէս:

—Ո՛չ, աղան, պատասխանեց զիւղացին հեալով:

—Իսկ էշ կամ ջորի:

—Ձունիմ...

—Անշնորհք, անշնորհք... ուրեմն հիւրդ պէտք է ոտքով գնաց... մի ձի գտիր ինչ, հիւրասիրութիւն չես իմանում, գաս իմ տունս՝ քեզ տաս հատ ձի կը տամ հեծնելու... մի՛ հեծանելիք գտիր...

—Որտեղից դոնեմ, աղան:

Քիւրդը նորէն չարամտութեամբ ժպտեց:

—Իսկ սանձ, ձիու կամ էշի սանձ էլ չունիս:

—Մի հատ կայ:

—Գնա բեր ինձ:

Տանուտէրը ախոռը մտաւ և այնտեղից քիչ յետոյ դուրս բերեց մի էշի սանձ. քիւրդը առաւ սանձը, քննեց, լարեց, յետոյ ժպտելով զիւղացուն դարձաւ և ասաց.

—Սկի գայլերի հանդիպել ես...

Գիւղացին ոչինչ չհասկացաւ, զարմացած նրան նայեց.

—Պատասխանիր, գեաւոր, գոռաց քիւրդը—Թելօն չի սիրում որ լուեն, երբ հարցնում է:

—Ձեմ հասկանում, աղան, կմկմաց զիւղացին:

—Ձեա հասկանում իմ լեզուն, անհաւատ... Թելօի լեզուն ամենքը պիտի հասկանան. ես ասում եմ թէ, սկի գայլերի հանդիպել ես դաշտումը կամ լեռներում:

—Հանդիպել եմ:

—Ի՞նչ միջոց ես գործ դրել նրանցից ազատուելու համար:

Գիւղացին հասկացաւ:

—Շան նման չորս ձեռքերիս վրայ կանգնել, ասաց նա—ետե՛ի ոտքովս պոչ եմ ձեւացրել և գլխիս փափախովը շան զլուխ...

—Յետոյ, ծիծաղեց քիւրդը:

— Հաջելով նրանց վրայ եմ յարձակել և փախցրել... ¹⁾;

— Ապա, ասաց քիւրդը—մէկ տրա տեսնեմ:

Գիւղացին նորէն երկու ձեռքերը գետին դրաւ և ծնկները ծալեց. Թելօն ժպտելով մօտեցաւ նրան, ձեռքը բռնած լարւած սանձը արագութեամբ նորա բերանը ձգեց, թռաւ մէջքի վրայ, մի բարձրաձայն ծիծաղ արձակեց և գոչեց.

— Տեսա՞ր, գեաւոր, տեսա՞ր թէ Թելօն ինչպէս կարող է հեծանելիք գտնել... դէհ, առաջ գնա և ինձ տար մինչև մեր գիւղը: Գիւղացին ապշած մնացել էր, տեղիցը չէր շարժուում.

— Դէհ, գեաւոր, ինձ մի սպասեցնի՛ր, գոչեց քիւրդը և սկսեց հրացանի կոթովը ծեծել գիւղացուն, որը չորս ձեռքերի վրայ և այդ բռնան տակ ճնշւած՝ քայլեց դէպի դուռը...

Զկարողացայ զիմանալ, ձեռքս պարզեցի մի երեւակայական գէնք խլելու, վեր թռայ, ուղեցի յարձակելի, դուռալ... բացց մի ձեռք փակեց բերանս և զգացի որ ինձ դուրս քաշեցին: Ուղեցի աղաղակել... անձրեւը սաստիկ հոսում էր, զլիարկս ընկաւ... հինգ րոպէից յետոյ ինձ քարշ տւին քահանայի տունը գրէթէ կիսամեռ վիճակի մէջ:

Մի սոսկալի գիշեր էր որ անցաւ:

Միւս օրը ինձ պատմեցին որ գիւղացիք հետեւել էին Թելօին և իր հեծանելիքին մինչև գիւղից դուրս. քիւրդը ճանապարհին իր ատրճանակի կոթով ստիպել էր գիւղացուն՝ առաջ գնալ այդ ցեխոտ և քարոտ ճանապարհի միջով... վերջ ՚ի վերջոյ գիւղացին ուշքից է գնում. Թելօն թողնում է նրան, հրացանի կոթով մի քանի հարւածներ էլ տալիս և ծիծաղելով հեռանում:

Հետևող գիւղացիները վերցնում են Դասպարին և գիւղը բերում: Երազ էր թւում ինձ այդ բոլորը:

Մեկնեցի Խորգոմից: Տաս օր յետոյ Վանում առիթ ունեցայ փաշային տեսնելու, և երբ յուզմամբ պատմեցի նրան այդ բոլորը, նա լսեց ինձ, յետոյ յանկարծ սկսեց դժի պէս ծիծաղել.

Վայ, դիտեմ, գիտեմ, ասաց նա—վայ չարածձի Թելօ... ես լսել էի որ որ նա մի շատ կատակաբան քիւրդ է... Աստուծ վկայ,

¹⁾ Գիւղացիք, գալլի հանդիպելիս՝ չաճախ ալդպիսով աղատւում են:

նա մեզնից բաղկաւոր է, կալողանում է զոնէ հաճոյքներ վայելել:
 Կարմրեցի բարկութիւնից:

— Ինչպէս, զոչեցի ես— հաճոյք... յորանց զուք հաճոյքներ էք
 անւանում:

Փաշան ինձ նայեց և անշուշտ կամենալով քիչ մեղմացնել
 արտայայտութիւնը, աւելացրեց ժպտելով՝

— Թեթև հաճոյքներ, էֆէնդըմ, ՚ի հարկէ, երեխայական հա-
 ճոյքներ...

ՁԵՐ ԿԵՆԱՑԸ

ՊԼԵՇԵՆԻ՛ից Ազատ Թարգմ. Արսէնի

Ձեր կենացը, ազնիւ արդար վեհ հոգիներ,
Որոնց կեանքն է դադափարի կռիւ մշտական,
Աշխարհի սէր չէ յաղթում ձեր ճշմարտութեան,
Եւ պաշտած չէք երբէք արծաթ ու սուտ կուռքեր:
Ձեր կենացը, որ սիրում էք ազգ, հայրենիք—
Նւիրած էք ձեզ ձեր ազգին ծառայելուն,
Եւ անտրտունջ դնում էք ուրախ ջերմ եռանդով
Աշխատութեան, անձնուրացման ճանապարհով—
Ձեր կենացն եմ առաջարկում այս նոր տարուն:

Ի յիշատակ մահով խլւած այն քաջերի,
Որոնք մեզ միշտ պարտքի հրաւէր էին կարդում,
Խելքի մէջ միտք, սրտի մէջ սէր յարուցանում
Առ գեղեցիկն, ճշմարիտն և առ բարին:
Մաղթենք նոցա հոգիներին. յաւերժ լինիք:
Ապարդիւն չէր նոցա կեանքը բազմազատակ.
Նոցա՝ մեր մէջ վառած լոյսը մութ խաւարում
Մեզ յոյս տալով իբր ուղեցոյց աստղ էր փայլում:
Ի յիշատակ նոցա լինի այս լի բաժակ:

Ա Յ Ի Շ Ա

(Պարսկական պօէմա)

Վ. ՓԱՓԱԶԵԱՆԻ

Լսում են պատմիչին: Կկզած, նստոտած զսնազան անկիւններում՝ ականջ են դնում: Պատմիչը յուզւած է: Նստում է նա, կանգնում, բարձրացնում է ձեռքի փայտը: Եւ նրա ձայնը դողդողում է, կերկեռում:

Նա պատմում է:

«Պէտք է որ գեղեցիկ լինի մարգարէի դրախտը—ասում է նա, բայց գեղեցիկ է նաեւ Շիրազի հովիտը:

Որքան առատ են այնտեղ վարդի թփերը, նրանց շուրջը պտույտ գործող սոխակները. որքան քաղցր՝ նրանց դաշլալիկները: Որքան սողոսկող վճիռ առւակներ կան այնտեղ. հովիտն ակոսող և խորհրդաւոր միայնութեան մէջ ընկղմած բլրակները քանի քանի շքեղ անկիւններ ունին...

Պարզւում է ահա լաջն հովիտը, զարդարւած է երկներանգ ծաղիկներով, բծաւորւած՝ վարդի թփիկներով: Հողային բլրակների մի խումբ դէպի դաշտն է խոնարհւել, մէջքը ցից լեռներին տւել, կուրծքը կաթնահամ ջրերի մէջ թաթախել և ստորոտը շքեղ անտառներով զարդարել:

Վարդի և սոխակի երկեր, սիրելու և երազելու անկիւններ, ծաղիկների հոտով բացւող վայրեր, արպեօք քո ծոցումը չէր, որ առաջին մարդը սիրեց... և տանջւեց...

«Այդ սքանչելի բլրակների մէջ էր, որ տարիներից 'ի վեր, վտակների հոսելուց՝ կազմւել էր Թոքնաբաղ գետը և Թոքնաբաղը, երկար գնալ-հոգնելուց յետոյ՝ ձևացրել էր մի շքեղ աւազան:

Տարիներից 'ի վեր ջրերը մի ծոց էին գտել, գումարւել ու կուտակւել, հրաւիրել ընկերներին, իրենց մեղմ կարկաչիւնով գրաւել ու մեծացրել էին շրջանը և կանչել աւազանի մօտ սոխակներին, որոնք հովտի վարդերի սիրուց տոգորւած, նրանց փշերից ճակճկւած, սովորել էին դալ և հովանալ այդ ջրերի մէջ:

Դաշտի թռչունները, սուլացող քամին բերին իրենց թւերով վարդի սերմեր, փռեցին աւազանի շուրջը. վտակները կշտացրին նրանց իրենց ցատկոտող կաթիլներով և քիչ յետոյ վարդէ մի պսակ էր, որ կազմւել էր աւազանի շուրջը. պսակ, ուր հաւաքւում էին սիրատար սոխակները, ուր սիրում էին և տանջւում սիրուց:

Լցւում էր աւազանը, կեանք տալիս շրջակայքին: գետը սահում գնում էր նրա երեսի վրայից. սոխակները երգում, թւերով բաղխում նրա ջրերի մակերևոյթը և խաղում նրա վէտ-վէտ ալիքների հետ:

Դեռ ոչ մի մարդ չէր խանդարել այդ լուիկ անկիւնը իր պիղծ ոգով, կործանիչ շնչով:

Բնակւում էին հովիտում լեռանց ոգիներ: Ձքնաղ հիւրիներ էին նրանք: Մի աննման էլ թագուհի ունէին:

Նայեցէք գիշերով լեցուն լուսնին, ցերեկով՝ շքեղ արեին: Մտէք մարգարէի դրախտը խուզարկէք, Քրիստոսի արքայութիւնը տալիս ու վրայ արէք. բնութեան գեղեցկութիւնները 'ի մի ձուլեցէք, բայց բոլորի մէջ ոչինչ չէք գտնիլ նման՝ Այիշայի վառ գեղեցկութեան:

Նրա աշխոյժի առջև սառցակոյտ էր հալւում և սոխակները յաճախ նրան մի աննման վարդ կարծելով՝ պար էին բռնում նրա շուրջը, օդը լցնում իրենց բոցավառ սրտից բղխած խանդոտ դաշլաջով:

Ամէն ինչ խոնարհւում, հալւում էր Այիշայի գեղի առջև:

բնութիւնը ողջ ապուշ կտրած՝ արձանանում էր, երբ Այիշան նրա միջոցն անցնում էր...

Այդպէս էր նա, որ սիրում էր երբեմն դուրս գնալ, իր գեղի առջև խոնարհւած սրտեր տեսնել և զւարճանալ: Յաճախ միայնակ պտոյտ էր գործում Շիրազի հովտում, թափանցում մինչև ամենախուլ անկիւնը:

Եւ ահա մի օր դէմ առ դէմ եկաւ աւազանին: Կանգ առաւ: Զմայլելի ոչինչ չկար շատ. բայց որքան խոր էր նրա յատակը և արդեօք որքան հետաքրքիր կը լինէր թափանցել նրա մէջ, տեսնել ջրակոյտի մի առատ հոսանք:

Երկար ժամանակ էր որ նա վառ ու բուռն հոսանքներ չէր տեսնել: Բայց նա սիրում էր այդ—վառ գոյներ, արտայայտութիւններ...

Տեսնել օրինակ մի կրակ, որ մի քանի րոպէի մէջ բուռն կերպով լափում է մի մեծ շէնք: Բոցը սուր լեզուակներ կազմած՝ սուրում է դէս ու դէն: Վառւում են քարեր, փլում պատերը, հալւում. դղրւում է դետինը, փոշին ու կրակը խառն՝ փոթորկի պէս կործանում են ամեն ինչ և ապա, մի րոպէից յետոյ... էլ ոչինչ: Վերջանում է ամեն ինչ: Կրակից մնում է միայն մի կոյտ, որ թէև պլպլում է, թէև դեռ փայլում, բայց հանգիստ է, յոգնած և կիսամեռ... շուտով կը մեռնի, այլ ևս ոչինչ հետաքրքիր բան չունի իր մէջ:

Գեղեցիկ հիւրին մտածում էր այդ բոլորը: Աւազանի միակերպ ալիքներն էր դիտում. ձանձրալի դառաւ հոսանքը, այդ միակերպ շարժումը:

Զփորձել արդեօք մի ծակ բանալ ներքեւից, լայնացնել նրան, յետոյ թողնել որ թումբը տակից մաշւի, փլչի. ջուրը հոսի, գետինը բռնչաց, փրփրի, ցատկոտի, փոշու սիւնեակներ կազմի, անհամար շատրւաններ ձևացնի. ողողի ամեն ինչ, վշվշաց, ոռնաց, սուլի ու գռաց...

Որքան մեծ տեսարան կը լինէր այդ:

Եւ փնտռեց նա մի անկիւն, ուր փուխը լինէր հողը: Իջաւ և փորեց: Տենդալին յուզումով պեղում էր նա: Սոխակները զգալով կործանումը՝ ձուժ էին, վարդի թփիկները արմատներով զոզում:

Քանի փորում էր, այնքան հանդարտում էր նա: Բուպէներ եղաւ, որ նա կանգ առաւ: Այն միտքը որ գուցէ հետեանքը վատ լինէր—երբեմն կասեցնում էր նրան: Արդեօք արածը չէր կործանիլ, չէր ոչնչացնիլ ամբողջ աւազանը:

Բայց ոչ—մտածեց նա—ինչ պիտի լինի: Մի քանի ժամ բռնն հոսանք, յետոյ ամեն ինչ կը վերջանար. հոսող վտակները էլի կը լեցնէին նրան: Կը փակէր նորից անցքը, ջրերը էլի մի անգամ կը լցւէին և կը սարսէր նրա պատերը նորանոր յուզմունքներից:

Իսկ աւազանը շատ լիքն էր. ինչ որ լիքն է, նա դատարկելու էլ պատրաստ է: Վաղուց նա արդէն կռծում էր իր յատակը և մի անցք փնտռում ժողոված խանդը դուրս տալու:

Պատերը կակղել էին. հեղուկը հոսել էր ուզում. կաշկանդւած ոյժը ազատութիւն էր փնտռում: Կռկունար նա հոսել, հոսել, զգւելով ու ցօղելով ամեն ինչ, ժպտելով արեգին, խնդալով կեանքին...

Պեղում էր Այիշան: Զուժ էին սոխակները, ցնցւում վարդերը:

Ահա յուզւեցին ջրերը. հա կազմեց յորձանք, դողաց աւազանը, սարսեցին պատերը: Լսւում էր մի խուլ մնամուռ, որ հեռու հետէ աղմուկի էր փոխուում:

Այիշան գունատւում էր. աղմուկի փոխուող մնամուռը նրան վախ պատճառեց: Զրերի շարժումը, որ զղրդեցնում էր իր շրջանակը, պահ մի կասեցրեց նրան: Նա կանգ առաւ—հա քաշեց:

...Բայց որքան հրաշալի կը լինէր տեսարանը, եթէ հոսանքը մէկէն ի մէկ դուրս ցայտէր: Հսկայական մի շառուան, որ հովահարած կը տարածէր դէպ առաջ, կը թրջէր—կ'ողողէր ամեն ինչ և խուլ մննչիւնը՝ դաշտը կը թնդացնէր:

Որքան սիրուն տեսարան կը լինէր այդ:

Տեսնել թէ ինչպէս աւազանի մէջտեղը գոգանում է, ջրերը միմեանց ծեծելով կենդրոնանում են մի շրջանի մէջ, արագութեամբ պտոյտ դործում, դնում են, վիժում, ոստոստում, ցայտում...

Եւ յուզւում էր նրա կուրծքը. բուռն ցանկութիւնը դողացնում նրան: Պեղելու էլ պէտք չկար. ջրերը միմեանց հրելով, լացնացնում էին բացւածքը, պեղում ու վիժում:

Մի հարւած ևս... և նա ետ ցատկեց:

Մի անեղ մռնչիւն ու մի մեծ շաղրւան, այնքան արագութեամբ յաջորդեցին միմեանց, որ կարող էին մի բերդ կործանել:

Կղզւում էին լեռներ, ողողւում է դաշտը: Յորձանք էր կազմել, խոսան էր սկսում, մի կաթիլ անգամ հանդարտ չէր մնում: Ամենքը միմեանց բաղխում, իրար հրմշակում և ճեղքւած անցքիցը դուրս էին թռչում:

Այիշան սառեց: Հզօր տեսարանը քարացրեց նրան: Իսկ ջրերն մռնչում էին, վիժում ու վիժում. դաշտն էլ նրանց ծծում—անյետացնում էր և թշուառ աւազանը կաթ կաթ դատարկւում:

Մի քանի րոպէ—էլ ոչինչ չմնաց, եթէ ոչ՝ մի սառն ու տխուր, անգոյն թացութիւն:

Այիշաչի առջև կանգնած էր նրա հաճոյքի զոհը, որ իր վերջին կաթիլներն էր քամում... միշտ ցատկաւոր, միշտ էլ յուզւած՝ վճիռ կաթիլներ:

Ու փուլ եկան աւազանի պատերը. Թոքնաբաղը ևս քաշեց, վարդերը տխրագին՝ կռացան և արտասւթաթաթախ՝ մեռան փլատակների վրայ...

Այն օրից Նիրազը, կորցրեց իր ջուրը. գետը չորացաւ, հովիտը մերկացաւ, սոխակները լռեցին, վարդերն էլ նրանց սէր չը դրձեցին...

Այս էր որ պատմեց պարսիկ պատմիչը, երբ ևս մօտեցած՝ լսում էի նրան:

Եւ երբ վերջացրեց, խոնարհեց գլուխը: Եւ խիստ տխուր էր նա, զուենաթափ, նկուն...

Պատմիչ, թշուառ պատմիչ, դու չէիր արդեօք հաճոյքի այդ զոհը, քո սիրտը չէր արդեօք Նիրազի հովտի փլած աւազանը...

ԴԱՐՁԵԱՆՆԻ ՍԻՐՈՅ ԿԵԱՆՔ...

(Նւէր ***-ին)

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ԾԱՏՈՒՐԵԱՆԻ

Դարձեալ սիրոյ կեանք... երջանիկ օրեր...
Ա՛խ, ինչպէս սիրտըս տրոփում է ուժգին.
Ո՛ւր էլ նայում եմ ժրպտում է ինձ սէր,
Սիրոյ է փոխել աշխարհն իմ աչքին:

Արեւ, արշալոյս, ջինջ երկնակամար,
Ազբիւր ու գետակ, հովիտ ու անտառ,
Թռչուններ օդում, ծաղիկներ դաշտում –
Բոլորն էլ ինձ սէր, սէր են աւետում:

Եւ դառն անցեալի ճնշող ցաւերից
Տառապող երգիչս՝ կեանք առած նորից,
Որպէս վանդակից ազատւած թռչուն,
Օրհնում եմ ես կեանք, երկինք, բնութիւն...

Օրհնում եմ և՛ քեզ, իմ անգին ընկեր,
Դու քնքոյշ ծաղիկ իմ սիրոյ դարնան.
Ա՛խ, եթէ քո այդ նաղելի պատկեր
Փայլէր ինձ կեանքում մինչև գերեզման...

5 Յուլիսի 1895 թ.

Կիսլովոյսկ:

ԿԱՅԾԵՐ

(Ն մ'ա ն ո ղ ու թ իւն)

ԱԼԷՔՍԱՆԴՐ ՄԱՏՈՒՐԵԱՆԻ

Ե՞րբ է արձակ, լաջն դաշտերում
Արտը ծաղկում, կեանքը եռում—
Երբ թափւում են գարնանաբեր
Զով անձրևի փայլուն շիթեր:

Ե՞րբ է սրտի լուռ խորանում
Զերմ զգացմունք բոցավառում—
Երբ ընկնում են սրտի խորքեր
Վառ իդէալի փայլուն կայծեր...

11 մայիսի 1895 թ.

Մոսկւա:

ՎՐԱՑԻ ԻԻԱՆԷ

(Պատմաժոյր)

ԳԵՈՐԳ ԲԱՇԻՆՋԱՂԵԱՆԻ

Աշունք էր: Այգեկութը սկսւել էր: Սպիտակ խաղողը կարմրել էր, իսկ կարմիրը սևացել: Այգեպան Իւանէն սրտատրոփ սպասում էր ցանկալի օրւան: Յանկալի օրը երեք օրից յետոյ պէտք է լինէր: Այդ օրը պէտք է որոշէր նրա վիճակը, այսինքն պէտք է խաղողը քաղէին, քամէին և կարասները լցնէին:

Վրացի Իւանէն, որ մասնագիտութեամբ այգեպան էր, հեռացել էր իր ծննդավայր Շաշիան գիւղից և Ս. գիւղաքաղաքում պայմանաւորւել էր մի այգետիրոջ հետ հետևեալ կերպով: Իւանէն ամբողջ տարի պէտք է այգի մշակէր, իր աշխատանքը այնտեղ պէտք է դնէր և վերջը Ստոլծոյ տւած բերքի կէսը ինքը պէտք է ստանար: Իր աշխատանքի վարձատրութիւնը այսպէս էր որոշւած:

Աշունքից սկսած մինչև միւս աշունքը Իւանէն իր քրտինքը այդ այգիի մէջ թափեց: Ընտանիքից հեռացած, հեռու օտարութեան մէջ, ամեն տեսակ զարճութիւններից զրկւած ամբողջ մի տարի համբերութեամբ անցկացրեց: Այգիի միջից մի րոպէ անգամ չէր հեռանում: Խնամում էր խաղողի որթերը, ինչպէս խնամում են մարդիկ իրանց զաւակներին: Յերեկով հանգիստ չէր առնում, դիշերներն էլ օրինաւոր քուն չկար նրա համար: Առաւօտից մինչև երեկոյ պտտում էր այգիի շուրջը և փայտէ մի ինչ որ գործիք ճրճուցնելով քշում էր թռչուններին: Մի երկու տեղ էլ խրուիլակներ էր սարքել դարձեալ թռչուններին երկիւղ տալու համար: Գիշերներն էլ հրացանը ձեռքին ման էր գալիս այդու մի ծայրից

դէպի միւս ծայրը և փշապատ չափարները զննելով մերթ գոռում գոչում էր, մերթ հրացան արձակում, գողերին երկիւղ ներշնչելու համար: Իւանէն աշխատասէր էր: Վրացի գիւղացիների մէջ էլ շատ կան աշխատասէրներ: Այգետէրից նա ստանում էր շաբաթը մի անգամ հաց: Ստացած ցամաք հացը բաւականանում էր եօթ օր, և նա գոհ էր իր վիճակից: Խողողը խնայում էր ուտելու: Շատ յաճախ մոտաբերում էր իր կնոջը, երեք փոքրիկ երեխաներին, որոնցից ամենամեծը ութ տարեկան էր: Պատկերացնում էր աչքի առաջ նրանց թշուառ դրութիւնը և ծանր հոյոց հանում: Զգիտէր հաստատ՝ առողջ են թէ ոչ, կամ կուշտ են թէ քաղցած: Այստեսակ մոտտանջութիւնը սաստկանում էր մանաւանդ գիշեր հասնելուն պէս, երբ պառկում էր խոտերով ծածկած խրճիթի մէջ մի րոպէ հանգիստ տալու համար իր հոգնած մարմնին: Դարձեալ վեր էր ցատկում տեղից, զուրս էր վազում խրճիթի միջից և բարձրաձայն աղաղակում. «կորէք այստեղից, միք մօտենայ չափարին, լաւ գիտացէք որ հրացանիս մէջ հինգ զնդակ կայ»: Այստեսակ բառեր կրկնում էր մի քանի անգամ իրար յետեից և երբ փարատում էր տխուր մտքերը, նորից վերադառնում էր խրճիթը: Նրա տրամադրութիւնը շուտով լաւանում էր: Յետոյ երեւակայում էր թէ ինչպէս շուտով այգեկութ կը լինի, բերքի կէսը ինքը կը ստանայ, գինի կը ծախէ, փողով քսակը կը լցնէ և ուրախ-ուրախ առնէ կ'երթաց կնոջ համար լաւ չիթի գերիացու կ'առնէ, երեխաների համար էլ մի-մի զոյգ կօշիկներ կ'առնէ, խուրջինի մէջ ամեն տեսակ բարիքներ կը դարսէ և «հողէլիա դէլիա, պատարձալի մզելիա» երգելով՝ ճանապարհ կ'ընկնի դէպի Շաշիան գիւղը: Արդէն որոշել էր ճանապարհ ընկնել լուսաբացին և երեկոյեան դեռ արեւը մայր չմտած պէտք է տուն հասնի, քանի որ շատ էլ հեռու է, ընդամենը 37 վերստ է: Այսպիսի մտածմունքների միջոցին ժպտում էր, ծիծաղում էր և երգում:

—Ամեն բան վերջացած է՝ խօսում էր նա ինքն իր հետ, «կարսները լացի, նաւը մաքրեցի, քթոցներն էլ պատրաստել եմ, վաղը չէ միւս օր կը սկսենք քաղել, բայց աղին պէտք է ասեմ, որ երեխաներին ներս չթողնէ, դրանք մեղ շատ կը խանդարեն. բացի այդ՝ խաղողը կը փչացնեն»:

Այս քաղցր մոածմունքի մէջ էր, երբ բարձր զանգակատանից հնչեց տասեւերկու անգամ՝ մեծ զանգի ձայնը: Իւանէն խնդոյն ներս մտաւ խրճիթը, հասեց խուրճիկի միջից հացը և դիմեց դէպի աղբիւրը, որ դռնուով էր խրճիթից ոչ հեռու: Թրջեց ջրի մէջ չորացած հացը, քաղեց այնտեղ և եթ կանաչեղէն, թափ տւեց մի քանի անգամ և ոտքի կանգնած սկսեց ճաշել: Ճաշը վերջացնելուց յետոյ աղբիւրից մեծ ախորժակով ջուր խմեց և խիֆի ասելով և չուսի փեշով բեղերը սրբելով, վերադարձաւ խրճիթը:

Այնտեղից դուրս բերեց խուրճիկը, որի մէջ վերջացել էր եօթօրեայ պաշարը, խնամքով դուրս թափեց փշրանքները և կախ-տւեց խրճիթի սիւնից: Ներկոյեան թաժա հաց կը բերեմ մոածելով մօտեցաւ խաղողի որթերին և մի խոշոր ռիկոյզ ափի մէջ առնելով՝ արտասանեց «օրհնելիս դու, օրհնելիս»:

Բնութեան մէջ տիրեց անսովոր լուսթիւն: Հորիզոնում երեւեցան մռայլ ամպի խոշոր կուտակներ, որոնք դանդաղութեամբ սկսեցին բարձրանալ: Նրկնակամարի կէսը շուտով խաւարեց, իսկ երկիրը լուսաւորւեց տարօրինակ լոյսով: Օդի մէջ խոնաւութեան հոտ տիրեց: Արևը կարծես դադարեց տաքութիւն արձակել: Մեծ շունը, որ զեղծի ծառից կապած էր շղթայով, սկսեց անհանգըստանալ: Պառկում էր, վեր էր կենում, նորից պառկում էր և ժամանակ առ ժամանակ ոռնում: Իւանէն տիրեց: Նրա սիրտը շարունակ բաբախում էր: Կանգնել էր խրճիթի առաջ և դիտում էր երկինքը: Իւանէն ամբողջ էութեանը փոքր առ փոքր երկիւղ էր պաշարում: Նա չոքեց, բազուկները տարածեց, աչքերը ուղղեց դէպի երկինք և սկսեց աղօթել: «Հաց մեր հանապազորդ տուր մեզ այսօր... և մի տանիր զմեզ ի փորձութիւն... ամէն»: Հայր-մերի այս երկու կտորը կրկնում էր անդադար, իսկ զլուխը դբադած էր հազար տեսակ տխուր մտքերով: Սև ամպերը, աստիճանաբար փռւելով կապոյտ երկնակամարի վրա, մօտեցան արևին: Արևը քօղարկւեց: Նրկրի երեսին փռւեց թանձր սոււեր, ճնշելով իւանէնի սիրտը: Բնութիւնը, որ կէս ժամ առաջ իր սքանչելի պատկերով ուրախ, զւարթ ժպտում էր, այժմ դաժան կերպարանք առած՝ ողբում էր: Շուրջը տիրել էր մեռելային լուսթիւն: Նր-

կինքը ամբողջապէս ծածկեց սևագոյն ամպերով, որոնց միջից աչ-
ու աչնտեղ հրեղէն դժեր դուրս էին ցատկում և վայրկենաբար
մարում: Հորիզոնից նորից սկսեցին ամպեր բարձրանալ, բայց այս
անգամ սպիտակ գոյներով: Դրանք, արագութեամբ բարձրանալով,
կազմեցին մի վիթխարի կուտակ, ապա տարածւեցին հիւսիսից հա-
րաւ, խաւար Ֆոնի վրա և վերջապէս արձակեցին իրանց միջից
ուղղահայեաց շերտեր դէպի երկիր: Փէնց ցուրտ քամի և խողովի
որթերի մէջ իրարանցում ընկաւ. դրանք բոլորեքեան թեքւեցին
մի կողմ, կարծես միմեանց փեշերի տակ թաքնւելու նպատակով:
Իւանէն այլայլեց, վեր ցատկեց տեղից և խելագարի նման վազ
տուեց, հառաչելով ռուս քանդակցոյ Շուտով վերադարձաւ, մո-
տած կասկարէնք և մի զոյգ մեղրամոմ ձեռքին: Ասկարէնքը դրեց
դետնի վրա հակառակ, ոտները դէպի երկինք, և խրճիթի մէջ մո-
մեր վառեց: Նորից դուրս վազեց, կանգնեց շան կողքին, ստիպեց
նրան լռել ու սկսեց ուշադրութեամբ լսել բնութեան մէջ կատար-
ւող ձայները, որոնք աստիճանաբար լսելի էին դառնում: Վերջապէս
լսեց կարկուտի ձայն: Գիւղաքաղաքի ամբողջ կէսը շուտով քո-
ղարկեց, անցատացաւ: Իւանէի դէմքը զարհուրելի էր, նա կորց-
րել էր մոտձելու ընդունակութիւնը, չգիտէր ինչ անէր, չէր կարո-
ղանում մի տեղ հանգիստ կանգնել, անընդհատ յետ ու առաջ էր
քայլում, պտոյտներ էր գործում: Նրբեմն կարմրում. այրւում էր,
երբեմն գունատւում թուլանում էր: Անդադար բերանը բաց ու
խուփ էր անում, կարծես բան էր ուզում ասել. կծում էր շըր-
թունքը, ատամներն էր կրճտեցնում, ձեռքերն էր տրորում: Նրա
տանջանքը փոքր առ փոքր սաստկանում էր և վերջապէս հասաւ
իր գագաթնակէտին: Նրա ոտների առաջ անձրևի խոշոր կաթիլ-
ներ վայր ընկան և սև բծեր դրոշմեցին: Մի քանի վայրկեան էլ,
և, ուժգին հարւած հարւածին հետևելով, վայր թափւեցան կար-
կուտի հատիկներ: Իւանէի գլխին մի վայրկեան ուրախ միտք ծա-
գեց, «կարելի է երազ է»: Տրորեց իր ականջները, քաշքշեց մա-
զերը և համոզւելով որ սա իրականութիւն է՝ մի յուսակոտուր հո-
գոց հանեց: Կարկուտը սաստկացաւ Իւանէն կանգնած էր անշարժ:
Կարկուտի ահագին հատիկները թափւում էին նրա գլխին, բայց
նա, ուղենալով իրան համոզել, որ այս կարկուտը այնքան էլ կորս-

տաբեր չէ, համբերութեամբ տանում էր անխնայ հարւածները. հանեց իր չուխան և անգիտակցաբար փաթաթեց նրա մէջ խաղողի մի որթ: Այդ միջոցին կարկտահարութիւնը վերին աստիճանի սաստկացաւ: Սկսեց թափուել աներևակայելի մեծութեան հատիկներ և երբ Իւանէն զգաց որ հարւածները մահաբեր են, մէջքը կռացրած ներս վազեց խրճիթի մէջ:

Բռունցքները պինդ սեղմած և ատամները հուփ տւած անէծքներ ու յիշոցներ էր ուղարկում երկնքին: Առժամանակ կատաղելուց յետոյ նրա սիրտը աստիճանաբար սկսեց հանդարտուել: Նորից զայրացաւ, ալեկոծւեց և մի թռիչք անելով մօտեցաւ խրճիթի մէջ սիւնին և իր գլուխը երկու անգամ ուժգին զարկեց, արտասանելով հէ, հէ: Այս դործողութիւնը կատարելուց յետոյ վայր ընկաւ գետնին, աչքերը ծածկեց և ի սրտէ լաց եղաւ: Բոլոր ժամանակ, կարկտահարութիւնը սկսելու բոպէից՝ հնչում էին եկեղեցու զանգակները: Նրկնքի խռովութիւնը և երկրի աղերսանքը միաժամանակ էին կատարւում: Ով առիթ է ունեցել ներկայ գտնւել այս տեսակ միջոցին, նա անշուշտ զոացել է մի տեսակ խորհրդաւոր սարսափ: Իւանէն մի վայրկեան ենթադրեց թէ գուցէ ջրհեղեղ է, գուցէ աշխարհքի վերջն է լինելու, և իսկոյն մոաբերեց իր ընտանիքը: Տեղից վեր թռաւ, ուղեց դուրս վազել, մինչև անգամ մի երկու քայլ արաւ, բայց իրականութիւնը նորից ուշքի բերեց նրան: Ուժասուառ նստեց գետնի վրա և շարունակեց լալ: Շունը, որ կասկած էր շղթայով, բոլոր ժամանակ թռչկոտում էր, թաւալում էր, հազար տեսակ պտոյտներ էր գործում ծառի շուրջը, ամեն կերպ աշխատում էր մի կերպ ազատել հարւածներից, գլուխը կպցնում էր ծառի բունին, ծածկում էր իր թաթերով, պառկում էր, գլորւում էր: Վերջը, երբ միանգամայն թուլացաւ, պառկեց, ոտները ձգեց և աչքերը դարձրեց խրճիթի կողմը: Այդ աչքերի մէջ կարելի էր տեսնել թէ ինչպէս կենդանիներն էլ ընդունակ են մարդու նման օգնութիւն աղերսելու:

Վարկուտը դադարեց: Գետինը սպիտակ սաւանով էր ծածկւել, ինչպէս ձմեռ ժամանակ: Այգին միանգամայն մերկացել էր:

Տեսարանը յիշեցնում էր իսկական ձմեռ։ Խաղողի որթերը փոթորկից յաղթւած անկանոն կերպով խառնւել էին իրար հետ։ Ոմանք տապալւել էին գետնին, ոմանք յենւել էին միմեանց, ոմանք էլ ճիւղազուրկ կանգնած էին. դռքա իսպառ տերեւթափ դառած՝ սրտամաշ կերպարանք էին ընդունել։ Ոչ մի նշան չէր մնացել ամբողջ ալիքի մէջ աչն տեսարանից, որով հազիւ մի ժամ առաջ Իւանէն աջնպէս սքանչանում էր։ Խղճուկը դեռ ևս նստած էր խլրճիթի մէջ, գլուխը քարշ արած և իր թաց աչքերով ու ցամաք շրթունքով կարծես դիտում էր հեռուն, բայց իսկապէս ոչ բան էր տեսնում և ոչ մտածում։ Բայց երկար չմնաց այսպէս, շուտով վերկացաւ իր տեղից, մէջքը կռացած և անհաստատ քայլերով դուրս եկաւ։ Խնշ էր անելու՝ չգիտէր ինքը։ Երբ մի րոպէ մտածում էր կատարւած իրողութեան մասին, ինքն իրան չէր ճանաչում, թւում էր թէ ինքը չէ։ Մի տեսակ թեթեւութիւն էր զգում, կարծես իւր մարմնի ծանրութեան կէսը անյայտացել է։ Մտեցաւ խաղողի որթերին, միանգամայն անգիտակցաբար, մնաց առժամանակ արձանացած, դարձեալ մի քանի քայլ տրաւ, ոտի տակ տրորելով ցեխի փոխւած կարկտի հետ միախառնւած պտուղների տերեւը։ Կանգնեց դեղձենու մօտ, որ կմախք էր յիշեցնում, ուր գետնի վրա տարածւած էր հաւատարիմ կենդանին և կիսով չափ թաղւած էր տարօրինակ ցեխի մէջ, և, մեքենայաբար կռանալով, ափի մէջ առաւ շան գլուխը։ Շունը, որ նրա միակ ընկերն էր եղել ամբողջ մի տարի, փորձեց աչքերը բանալ և ուզեց վերջին անգամ ձեռքը լիզել։ «Դու դարձեալ ինձանից բազդաւոր ես» ասեց Իւանէն ոչ իր ձայնով, համբուրեց աչքերից և լիասիրտ սկսեց նորից լալ։ Կուշտ արտասուելուց յետոյ նրա մէջքը ուղղւեց, կարծես ծանր բեռի տակից ազատւեց։ Վերցրեց իր դատարկ խուրջինը, ուսին գցեց ու, դադանակը ձեռին, լուրջ ու վճռողական դէմք ընդունելով հաստատ ու խոշոր քայլերով դուրս եկաւ ալիքի միջից և առանց մի կողմ նայելու շարունակեց ճանապարհը։ Երբ անցնում էր ալիքափրօջ բնակարանի առաջ՝ երեխաները նկատեցին և սկսեցին «Իւանէ, Իւանէ» կանչել։ Դրանց հայրը նոյնպէս դուրս եկաւ տան միջից ու կանչեց «Իւանէ, ուր ես գնում, այ մարդ, կ'աց մի րոպէ, բան եմ ասելու...»։ Նա առանց յետ նայելու մի քանի խօսք արտասանեց բարկացած

ձայնով, որոնցից միմիայն լսեց «էլ չեմ աղօթելու» և շարունակեց ճանապարհը: Շուտով նրա յետևից հասաւ այգետիրոջ ծառան և խուրջինի մէջ կոխեց երկու հատ հաց: Իւանէն գնում էր իր տուն: Շուտով դուրս եկաւ դաշտ, բայց նա այդ չէր նկատում: Ճանապարհին ոչոքին ողջոյն չէր տալիս և ուրիշի ողջոյնին էլ չէր պատասխանում: Ի հարկէ այս պատճառով հայհոյանքներ էր ուղղւում նրա հասցէին, բայց նա բան չէր լսում: Ողջոյնը սովորական բան է Կախէթում, ամօթ է համարւում ճանապարհին մարդու հանդիպելիս «դամարջոբա» չասել: Նրա գլուխը քօս էր դառել, հազար տեսակ մօքեր անկանոն կերպով պտտւում էին ուղեղի մէջ: Մերթ կարմրում էր, գլուխը թափահարւում էր և քայլերը արագացնում, մերթ դռնատուում էր, մէջքը կռացնում և ոտները ծռում: Ճանապարհից մի քանի քայլ դուրս դնւում էր փոքրիկ մատուռ, սպիտակ գոյնով ներկւած: Երբ Իւանէն նկատեց այդ, յանկարծ աչլաւեց, կանգ առաւ, վերցրեց մի մեծ քար, վազեց դէպի մատուռը, պատին զարկելու նպատակով, բայց երբ մօտեցաւ՝ սթափւեց, չարտեց քարը մի կողմ և զլխարկը դետնին դցելով «Աստուած, ի՞նչ մեղք ունէի» աղաղակեց խղճալի, բայց զայրացած ձայնով: Վերցրեց զլխարկը և նորից շարունակեց ճանապարհը:

Արեւը արդէն մայր էր մտել: Իւանէն յանկարծ աչքերը բարձրացրեց և նկատեց որ արդէն հասել է գիւղը. Տիրեց նրա սրտին դառն տխրութիւն, քայլերը մեքենայաբար դանդաղացրեց, վերջապէս կանգ առաւ և նստեց մի մեծ քարի վրա: Մի քանի րոպէից յետոյ նորից վերկացաւ և դիմեց դէպի տուն: Տան բակում, կալի վրա հաւաքւել էին գիւղի երեխաները և խաղում էին: Նրանց միջից բաժանեցան երկու համարեա մերկ մանուկներ և վազ տալով ու բարձրաձայն գոչելով «հայրիկն եկաւ»՝ դիմաւորեցին հօրը և ոտներին փաթաթեցան: Կինը նոյնպէս դուրս վազեց խրճիթի միջից և, ձի երեխին երկու ձեռքով բարձրացնելով, մօտեցրեց ամուսնու երեսին և մայրական քնքշութեամբ արտասանեց «դու էլ փաթաթւիր ու համբուրիր հօրդ»:

Խրճիթում կանթեղ վառեցին: Երեխաները յարձակեցան

խուրջինի վրա և մի ականթարթում շուռ տւին: Երբ համոզւեցին, որ, բացի հացից, բան չկար մէջը, հիասթափւած քաշւեցին մի կողմ և արտասուքը աչքերին սկսեցին գլուխները քորել: Խեղճ երեխաները ամբողջ տարի քաղցր յոյսերով էին ապրել, Աստած գիտէ թէ ինչեր չէին երեւակայել ստանալ իրանց հօրից:

Իւանէն լուռ նստած էր իր շինած եռոտանի աթոռի վրա, մեծ զարմանք պատճառելով կնոջը, երբ երկու մանուկները մօտեցան նրան և իրանց փոքրիկ ձեռքերով սկսեցին նրա գրպանները խուզարկել: Այնտեղ էլ բան չգտան:

Այժմն արդէն բոլորովին կորաւ նրանց յոյսը: Մեծը ամօթից կարմրեց և հաս ոտով սկսեց թռչկոտել, իրան չմատնելու համար: Իսկ միւսը առանց քաշւելու բարձրաձայն լաց եղաւ և գլուխը ծածկեց մօր փեշերի տակ: Իւանէն դիտում էր այս տեսարանը և նրա սիրտը այրւում ալէկոծւում էր: Ուզում էր բան ասել, բայց կոկորդը չէր հնազանդւում իրան: Վերջապէս կարողացաւ ճնշւած ձայնով արտասանել՝ «վաղը ամեն բան կը ստանաք... միրգ... կօշիկներ... ամեն բան, ամեն բան»: Երեխաները հանդարտւեցան: Մայրը նրանց կերակրեց խուրջինից հանած հացով, որը շատ համեղ թւաց և յառկեցրեց իրանց աղքատիկ անկողնի մէջ. բայց նրանք երկար ժամանակ արթուն մնացին: Քչփչում էին իրար հետ և ծիծաղում: Իւանէի ուշադրութիւնը գրաւել էին երեխաները: Նրա ականջին հասաւ դրանց երգի ձայնը, որ ձեռաց յօրինել էին. «վաղը շաքար կ'ուտեմ ես, վաղը նուզլի կ'ուտեմ ես»: Կրկնեց այս երգը մի քանի անգամ, յետոյ կամաց-կամաց նւազելով՝ դադարեց: Քնեցին:

— Ի՞նչ ես յոնքերդ կիտել ու լռել, ինչո՞ւ չես խօսում, զիմեց կինը, ի՞նչ չար, ի՞նչ բարի...

— Ժամանակ չէ խօսելու, սաստիկ հոգնած եմ և քունս տանում է, վաղը կ'ասեմ:

— Այգեկութը վերջացաւ, զինին ծախեցիր... նորից խօսեց կինը:

— Այդպէս է հա, ասում եմ վաղը կ'ասեմ, հոգնած եմ:

Պառկեցին քնելու: Կանթեղը հանգցրին և շուտով տիրեց լուռութիւն:

Իւանէն պառկել էր մէջքի վրա, ձեռքերը գլխի տակովն էր

արել և աչքերը լաճն բացել: Նրա գլխովն անց էին կենում հա-
զար տեսակ մոքեր, և մէկը միւսին հետեւելով խառնւում էին իրար:
Երբեմն զառանցում էր, ինչպէս ջերմից բռնւած հիւանդ, երբեմն
ուշքի էր գալիս և մի քանի րոպէ նրա աչքին երևում էին աղ-
քատութիւնից մաշւած մանուկների դէմքերը: Յետոյ այս դէմքերը,
կերպարանափոխւելով զանազան տեսակի, մերթ լաց էին լինում
և հաց խնդրում, մերթ ուրախ ու զւարթ ծիծաղում-ուրախանում:
Սրան յաջորդում էր նրանց երգի ձայնը, որ քնելիս ստեղծեցին
իրանց համար: Այս երգը նորից փոխւում էր լացի, և նրա աչքին
ներկայանում էր տխուր տեսարան, թէ ինչպէս դատարկ խուրճինն
ու զրպանները դառնութիւն պատճառեցին երեխաներին և վերջը
մոռացութեան մէջ ընկղմւում: Շուտով վեր էր թռչում տեղից,
նստում և տաքացած աչքերն ու ճակատը տրորում: Աշխատում
էր մտածել թէ ինչ աղբիւրից կամ ինչ կերպով ապրուստ ձարէ
ընտանիքի համար: Ենթադրում էր, որ, եթէ վերադառնայ այգե-
տիրոջ մօտ և պատմէ իր դրութիւնը, նա անշուշտ կը խղճայ և
նրա աշխատանքը գոնէ կիսով չափ կը վարձատրէ: Իսկ եթէ այդ
չաջողի, կարող է մշակութիւն անել միւսնոցն զիւղաքաղաքում և
օրական քսանուհինգ-երեսուն կոպէկ աշխատել: Այդ ենթադրութիւնը
վաշրկենաբար ուրախացնում էր նրան, և նա դարձեալ առաջնայ նման
պառկում էր: Փառք էր տալիս Աստծուն, որ ընտանիքը առողջ դրու-
թեան մէջ գտաւ, զղջում էր, որ ճանապարհին, մատուռը համ-
բուրելու փոխարէն, զգւելի ջանցանք էր ուզում գործել և սկսում
էր երեսը խաչակնքել ու ի սրտէ ներումն խնդրել: Այս քաղցր երե-
ւակայութիւնն էլ շուտով անհետանում էր, տեղի տալով տխուր իրա-
կանութեան: «Իսկ վաղը», մտածում էր նա, «է՛ որ երեխաներին
խոտաացել եմ... է՛ որ կիսն էլ մեծ յոյսեր ունի...» կրկնում էր
միւսնոցն սիրտ մաշող մտածմունքները և անխնայ հալածում: Զայ-
րանում էր իր քամբադդ ճակատագրի վրա և համոզւում էր, որ,
ինչպէս երկրում, այնպէս էլ երկնքում չկայ արդարադատութիւն:
Այրոււ՛ էր նրա գլուխը: Նստեց ու յենւեց իր ձեռքերի վրա:
«Ով որ վատութիւն է անում, Աստուծ էլ նրան է օգնում»։ խօսեց
նա լսելի ձայնով: «Մենք ամենքս ասում ենք, որ հայերը վատ են,
բայց Աստուծ դարձեալ նրանց է օգնում: Տուն, տեղ, դուքան, լաւ

ապրուստ դրանք ունեն, իսկ մենք վրացիքս ինչ ունինք, ոչինչ էլ ուր է երկնքի արդարադատութիւնը: Եսկ Ուրիաթուբանցի 'Վաթիկո'ն, շարունակեց նա խօսել, «Թէպէտ վրացի է, բայց գողերի ու աւազակների մէկն է, այդ ամենքը դիտեն, ուրեմն էլ ինչո՞ւ է Աստուած դրան օգնում: Ի՞նչ արծաթեայ քամար ունի մէջքին կապած, ծոցում ժամացոյց, լաւ ուտել, լաւ խմել... Իսկ ես, աւանակս, իմ աստուածալախ բնաւորութեամբ հացի կարօտ եմ, ընտանիքս ահա այս դրութեան մէջ է: Նա լռեց: Նրա հոգեկան տանջանքը քանի գնում աճում էր: Զէր կարողանում հաշտել այն մտքի հետ, թէ առաւօտեան պէտք է պատասխան տայ անմեղ երեխաներին, որոնց անչափ սիրում էր և որոնք ոսկէ յոյսերով պէտք է վերկենան և դիմեն իրան: Նայնպէս չիշեց, որ զարհուրելի առաւօտը շուտով պէտք է յաջորդի մութ զիշերւան: Առժամանակ անշարժ մնալուց յետոյ, իրա համար էլ անսպասելի կերպով վեր թռաւ տեղից և, վիրաւորւած դազանի նման, արիւնալից աչքերը չորս կողմ դարձրեց և աջ ոտը ուժգին զարկեց դետնին: Շտապով բաց արաւ. դուռը և ոտաբոբիկ ու գլխաբաց զուրս վաղեց: Դիմեց դէպի փոստի լայն ճանապարհը և անյայտացաւ խաւարի մէջ:

Առաւօտ էր: Այդ օրը հռչակաւոր Ալավերդի վանքի տօնն էր, ուր Վրաստանի բոլոր անկիւններից այցելում են ուխտաւորներ: Եղանակը մառախլապատ էր և թաց: Գալուստի դուքանի առաջ հաւաքւել էր բազմաթիւ ժողովուրդ: Դուքանը գտնւում էր փոստի ճանապարհի վրա, որը ծածկւած էր անիւների անթիւ հետքերով: Ահադին ընկուզենիներ իրանց լայնածաւալ ճիւղերով ծածկել էին ճանապարհը և աստիճանաբար հեռանալով կորչում էին թանձր մառախուղի մէջ: Դուքանի առաջ մի չորացած ծառից պարանով ամուր կապւած էր մի մարդ: Նրա կիսակենդան դէմքը արտայայտում էր բարոյական տանջանք: Ամբոխը շրջապատել էր այդ դատապարտւած մարդուն և ուղղակի երեսին նայելով զուռում զուռում էր: Բան չէր հասկացւում, թէ ով ինչ էր ուզում ասել, սակայն կարելի էր եզրակացնել, որ նրանցից ամեն մէկը յանդիմա-

նութիւն ու նախադիմք էր կարգում նրա գլխին: Մէկ կուզիան երիտասարդներս վազեց զուքանի մէջ, վերցրեց թանաքամանը և, շուռ տալով իր ձեռքերի վրայ, միանգամայն սկսեցրեց, շտապով դուրս եկաւ և, մարդկանց զէս ու զէն քաշելով, մօտեցաւ կապուած մարդուն և իր ձեռքերը քսեց նրա երեսին: «Հա զոչաղ Զալիկօ» աղաղակեց մի մարդ: Շատերը նոյնպէս հետեւեցին նրա օրինակին և հաւանութիւն տւին սրամոտութեան համար: Գիւղի կապոյտ աչքերով ու շէկ մօրուքով քահանան, որ բոլոր ժամանակ տխուր նայում էր, մօտեցաւ կուզիանին և իր զաւազանով մի քանի անգամ հարւածեց, ասելով «Աստուծու տւած պատկերը ոչ ոք իրաւունք չունի աշխնդակելու»: Ամբոխի մէջ մի րոպէ տիրեց լուռութիւն: Գալուստը այս բանից ոգևորւած նոյնպէս յարձակեց կուզիանի վրա ծնծկու նպատակով, բայց սա, նկատելով այդ, փախաւ հեռացաւ ու, մի պարսպի վրա բարձրանալով, նստեց ու այնտեղից սկսեց զիտել:

Մամասախլիսան (տանուտէր) նստած էր զուքանի մէջ իր զրագրի հետ միասին և պատրաստուում էր արձանագրութիւն կազմելու եղելութեան մասին: Առժամանակ մտածելուց յետոյ միտքը փոխեց, դանդաղութեամբ վերկացաւ տեղից, դուրս եկաւ զուքանի միջից, հանեց զրպանից դանակը և, ոչխարի մօտ մի կտոր դմակ կտրելով, որ կախուած էր սիւնից, գցեց մեծ կաթսայի մէջ, ուր բոզբաշ էր եփուում: Յետոյ, մօտենալով դատապարտւածին, հրամայական ձայնով խօսեց. «Այս Շաշիան գիւղում դատաւորը ես եմ, ուրեմն բացի ինձնից, ոչ ոք չպէտք է համարձակւի սլան պատժելու: Ո՞վ էր այն խոզը, որը մրտեց սրա գէմքը»:

Մի զառամեալ ծերունի իր ձեռնափայտի օգնութեամբ հազիւ անցաւ ամբոխի միջից և, մօտենալով դատապարտւածին, ասեց.

«Եւանէ, այս դձու ես, չեմ հաւատում, Աստուած է վկայ: Դու և զոդութիւն ու աւագակութիւն... չեմ հասկանում: Մեր զիւղում քեզ նման համեստ ու խոհեմ մարդ չկար, իսկ այսօր... Փուքո նամուսին»: Այս ասելով թքեց իր ոտների տուսջ և հեռացաւ:

«Հայերից է երևի սովորել, աւելացրեց մամասախլիսան, ամբողջ մի տարի նրանց մէջն էր... «Փուշ կենդանի», զիմելով Եւանէին շարունակեց նա,—միակ մարդն էիր մեր գիւղում, իբրեւ պատուական և աշխատասէր, իսկ այսօր մեծ ու փոքր երեսիլի է

Թքում... Բանտարկեմ... Այսպէս կապւած Թէլաւ ուղարկեմ, որ քեզ բանտում մաշեն... Ձեմ կարող այդ անել, որովհետեւ խղճում եմ քո քաղցած մանուկներին...

Ամբոխը ուշադրութեամբ լսում էր այս, իսկ Իւանէն կարծես անտարբեր էր ամեն բանին: Նա նկատելի կերպով փոքրացել էր: Եթէ նա աչքերը փակէր՝ կատարեալ դիակի տեղ կարելի էր ընդունել:

Այդ միջոցին երեաց մի ձիաւոր: Նա կանգ առաւ դուքանի առաջ և զլխարկը բարձրացնելով արտասանեց «Սրհնեա տէր, բարով մամասախլիսա, բարով ձեզ, ի՞նչ խաբար է, ինչո՞ւ էք կապել մարդուն, խելագար էս: Ինչպէս երեաց, ձիաւորը գիւղում յայտնի սիրածի էր (գինի ծախող), որ ամեն տարի գալիս էր գինի առնելու և հասարակութեան կողմից յարգանք էր վայելում:

Պամասախլիսան կարճառոտ բացատրեց գործի էութիւնը, թէ այս գիւղացին, որ ամբողջ մի տարի կորած էր, վերադարձել է հիմա և, դեռ մարդու երես չտեսած, այս առաւօտ լուսաբացին յարձակել է Ալավերդի զնացող ուխտաւորների սալլի վրայ կողոպտելու նպատակով: Ի հարկէ այս թշուառականին այդ չէր յաջողւել, որովհետեւ սալլի վրա երեք հոգի տղամարդիք են եղել, որոնք օրինաւոր կերպով ջարդել են, բայց կանայք ու երեխաները սաստիկ վախեցել են...

— Տեսա՞նք, ընդհատեց ձիաւորը նրա խօսքը, կողոպտւածը սա ինքն է նրեւում, ի՞նչպէս կարող էր սա կողոպտելու դիտաւորութիւն ունենալ... կամ կարելի է խելագար է այս խեղճը:

Ունեցե՞լ է արդեօք զէնք կամ սրա նման մի բան...

— Ձէ, չէ, բան չի ունեցել, աղաղակեցին բոլորեքեան միասին, — ինչպէս տեսնում ես՝ հէնց այսպէս է եղել:

— Սուս կացէք, գոռաց մամասախլիսան:

— Ե՛ր բարեկամ, դիմեց Իւանէին սիրածին, ձիուց կռանալով դէպի նա, — ինչպէս տեսնում եմ դու քիթդ սրբելու շնորհք էլ չունիս, ինչ քո բանն էր մարդկանց կողոպտել: Թէ Ասուած սիրես՝ արձակի այս մունդրեկին, թող զնայ կորչի, դիմելով մամասախլիսին աւելացրեց նա:

— Երեխերքս մեղք են, թողէք գնամ, արտասանեց Իւանէն

աջնպիսի ձայնով, կարծես գերեզմանից լինէր: Նա ուզեց շարունակել, բայց չկարողացաւ, միայն շրթունքները շարժեցան:

—Կ'արձակեմ, կ'արձակեմ, պատասխանեց Մամասախլիսան, քիչ էլ սպասիր:

Այս ասելով, դանակի ծայրով հանեց կաթսայի միջից իր զցած դմակի կտորը և վրազելով մօտեցրեց կալանաւորի բերանին: «Բաց արան» հրամայեց նա, «բաց արա, թէ չէ դանակս կը խրեմ բերանդ», գոռաց նա:

Վերջապէս բացանել տւեց բերանը, տաք դմակը կոխեց մէջը և երկու ձեռքերով սղմեց գլխի և ներքի ծնոտի կողմից և, մի քանի րոպէ ապապէս պահելուց յետոյ, բռունցքի մի հարւած հասցրեց ծնոտին, տակից:

—Արձակեցէք հիմա սրան, թող գնա կորչի. եթէ սրան բան տարկեմ՝ երեխաները պէտք է պատժեն, արտառանեց սառն կերպով Մամասախլիսան:

—Լաւ պրծաւ, ամբոխի միջից լսեցին ձայներ:

—Այո լաւ պրծաւ, հեզնօրէն կրկնեց ձիաւորը, — ոչ մի ատամ սաղ չի մնալու բերանում:

ԻՆՉՊԷՍ ՄԷԳԸ

Շ Ա Ն Թ Ի

Ինչպէս մէզը, որ առտուն
Ներս կը խուժէ սենեակէդ
Մաղիկներու բուրման հետ
Փարնան օր մը զըւարթուն,

Այդպէս տարտամ, ըսպիտակ
Թարմ բաղձանքներ անըրջոտ
Մերթ կ'ողողեն խուռն ու ճորդ
Մըրկածուփ կրճքիս տակ:

Այդ խուսափուկ վարկեանին
Տեն, մը վրաս կը թառի.
Տեն՝ ունենալ կիթառի
Հնչիւն շեշտերը նրբին,

Եւ երգել ձեզ հեշտօլոր
Սրտիս կեանքը երազուն
Ու անսրոշ, անկայուն
Այդ բաղձանքներս իմ բոլոր:

Լաւբիկ 93 թ. գեկ. 23-ին:

ՍԵՒԵՐՈՒ ՄԷՋ

Շ Ա Ն Թ Ի

Շողենաւի կէս մութին մէջ
Սև բարձերու ֆոնին վրայ
Աղջիկը ետ չենած անփոյթ
Մտամոլոր, լուռ կը խոկայ:

Քնքուշ, աղւոր դէմքը տխուր
Սև քօղին տակն է ամպւած,
Զոյգ մը սիրուն, մանրիկ ձեռքեր
Սև ձեռնոցով պինդ գրկւած:

Սև մազերուն վտակն է յորդ,
Որ ուսերէն վար կը վազէ.
Ծունկերուն մէջ կը քընանայ
Հովահար մը սև մետաքսէ:

Սև գօտիին տակ սըլացիկ
Ճկուն իրան մը նըրբամէջ.
Կուրծքն ուռուցիկ ու դողդոջուն.
Զուլւած իր սև չիփակին մէջ:

Սև գուլպայով ոլոք մը կոր,
Որ սև, պարզուկ շըրջազգեստի

Ալիքներէն խորհրդաւոր
Միշտ անզգուշ դուրս կը միտի:

Թարթիչներուն սև թաւառէն
Անարկն ինծի երբ կը շանթէ,
Ս', սև' աչքեր, այդ ինչ ուժ է,
Որ սիրտս այսպէս կը կաշկանդէ:

Կ. Պոլիս, 1893 թ. մարտ 13:

Մ-ին.

ԴԵՐԵՆԻԿ ԴԵՄԻՐՃԵԱՆԻ

Քո սրտի մէջ երբեք ես չեմ որոնել
Անմիտ ցնորք և վաղանցուկ հեշտանքներ.
Հանգիստ ժամեր գտնել ես չեմ ցանկացել,
Ոչ էլ դրախտի հնչիւններ...

Ուզում էր արձագանքը դուրս կանչել
Մաքուր, ազատ զգացումիս աղբիւրին...
Ո՛հ, ինձ պէտք էր պատասխանը դուրս իլել
Այս իմ տանջող մտքերին...

Այդ շունէիր, բայց թող քո մէջ բորբոքւէր
Ոչ լոկ կրքեր, այլ խարոյկը իմ մահւան...
Հպարտ հոգիս թող նրա մէջ պատրաստուէր
Ոչնչանալ յաւիտեան:

Օ՛ թող այնտեղ գահավիժւէր իմ հոգին
Մտքերիս հետ՝ անհուն, անվերջ հոսանքով
Եւ թող նոքա ընդմիջտ անհետ կորչէին
Այն բոցերում թաղւելով...

ՏԱՃԿԱ-ՋԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱԶԳԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Ս Է Յ Լ Ա Ն Ի

Տեսնելով լրագրութեան մէջ Օսմանեան կառավարութեան շին-
ծու տեղեկագրերը Հայաստանի ազգաբնակչութեան մասին, ուր
վեց վիլայէթներում հազիւ թէ մի միլիօնաչափ հայեր լինին
բնակած (?), տեսնելով մի շարք հարցեր իրար վրայ դիզւած, որոնք
շնորհիւ վեհապանծ սուլթանին խոջ ու խութ են հանդիսանում
հայկական հարցի լուծման, քանի որ շօշափելի կերպով ուսումնա-
սիրած եմ ծածկա-Հայաստանը, ճանաչում ազգաբնակչութիւնները
բարբերը, հակամիտութիւնները, անցեալն ու ներկան, անհրաժեշտ
եմ համարում պատկերացնել Հայաստանն իւր բոլոր ազգաբնակչու-
թիւններով:

Օսմանեան կառավարութեան բարի սովորութիւնն է խեղա-
թիւրելով եղծել ճշմարտութիւնը, եղծել ջանալ մինչև անգամ
ապացուցւած իրողութիւնները:

Օսմանլին ջանաց ծածկել իւր անլուր գազանութիւններն 1890
թւից կազմւած ծրագիրը, որ իրագործւեց Սասունում. այժմ էլ
եւս աշխատում է ծածկել հայերի ճիշտ թիւը. ներկայացնելով
ազգաբնակչութեան մի մասը նա կամենում է շարունակել
իւր ահռելի բռնապետութիւնը: Անձամբ բոլոր Հայաստան
շրջած լինելով, մանաւանդ Վան, Բաղէշ, Կարին, Տրապիզոն, Երի-
զա, Խարբերդ, Սեբաստիա վիլայէթները ճանաչելով, սովորում եմ
ճշմարտութեան պարզելուն նպատակ, որովհետեւ թուրքաց շին-
ծու վիճակագրական թւերն ահաբեկում են ծանօթին, ջլատում
կորովն անճանօթին: Ահարեկում է ծանօթը, որովհետեւ գաղա-

նու թիւնների կարգին է պատկանում այդ սուտ ու պատիր վիճակագրութիւնը. դորանով խաբուում է Եւրոպան, ջլտուում է անծանօթի հաւատքը, կորովը, ճշմարիտ համարելով կամ ճշմարտութեան մօտ ենթադրելով: Այդ վիճակագրութեան մէջ չափազանց քիչ է դրւած հայի թիւը, բազմապատկած ոչ հայինը. մենք այդ գիտենք, թէև մեր խօսքին լիովին չպիտի հաւատայ Եւրոպան, քանի որ հայենք. սակայն պիտի խօսենք:

Թէ օսմանլին ինքը դիտմամբ քչացրել է և թէ աւերիչ օրինադրութիւնը հէնց մեր պատրիարքարանի միջոցաւ կխել է, բացատրենք թէ որպէս: Փեամիլ, Նաքիր փաշաների ծրագրով 1884 թւին Համիտիյէ թէսքէրէ (Համիտեան անցադիր) հրառարակելով, ծախքերի, տուրքերի անսպասելի հարստահարիչ նոր դռներ բացւելով, տաճկա-հայք մի մասը միայն ցոյց տւին պատրիարք Տ. Ներսէս Արքայեպիսկոսին, թէև լաւ գիտէր օսմանլին, որ զգալի կերպով նւազեցաւ այդ թւի վիճակագրութեամբ հայի թիւը: Դուրս մնացին լեռնական հայեր, մի շարք շինականներ, որ կը կադմեն վիճակագրւածների մի երրորդը, Սասնցի, Գէաւալցի, Զէյթունցի և այլ ամրադիրք հայերից մի մասը միայն ստացաւ Համիդիյէ թէսկիրէ, այն էլ քաղաք գնալիս անցադիր ունենալու մօք: Թէ ինչ ազետալի հեռուութիւն ունեցաւ Համիտիյէն, բէտէլի էսէքէրիյէն (զինուորական տուրք)՝ երկու խօսքով կ'ասենք չեղարարանելու համար: Հայաստանի քրիստոնեայ այրը կ'նոջից բաժանւեց որ զաւակ չունենայ, որ անմեղ մանկան հինգ ըուպլու տուրքը չծանրանայ չքաւոր հօր վզին, ինչպէս ծանրանում է մեռած հօր, եղբօր հարկը, թէև մեռած լինին տասը տարի առաջ, թէև կառավարութիւնն գիտէ այդ, բայց՝ սրի, մորակի առաջ է կարող խօսել մահւան վկայագիրը:

Այս ասելուց յետոյ շօշափում ենք մի այլ կենսական հարց, որին իրադէկ լինելով հանդերձ՝ սուլթանի կառավարութիւնը ծածկում է աշխարհից. զա ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ թիւը ազդի կազմը, նորան արտաքուստ սուլարացնող ցեղերի պատկերներինց պատմական անցեալով և անհաստատ, անորոշ ներկայով: Պէտք է այս բոլորն ինչպառի առնել, այսինքն՝ գիտենալ՝ որ հայերն ստիպւած են իրենց թիւը պահել, գիտենալ նաև՝ որ թիւը տարրի կէսը ցեղով մեզ է պատկանում, ապա

ըստայնմ վերաբերել օսմանեան կառավարութեան վիճակագրութեան
և ընդունել նորա թւերը:

Մահմէդի աղետարոյր վարդապետութիւնը տարածւեցաւ խիստ
արագ, կանգնեցաւ բեդուին հօր իշխանութիւնը, ապա՝ կոտրատ-
ւելով աշխարհի այլ և այլ կէտերի վրայ, թողեց ածուներ, որ
մինչև այսօր զոյութիւն ունենալով՝ ժանտախտ են եղել երկրագն-
դին, փչացնելով փչացնում են առողջ, ընդունակ ազգերի կեանքեր...
այս ճշմարտութեան գիտակ Նւրուկան դեռ խնամքով սննդում է մահ-
տարածամի մահաբոյր միկրոբներին: Ահա այս ածուներից մինն է
արդի օսմանեան զառամած կայսրութիւնը, որ բիւրերով քրիստո-
նեաներ է կոտորել իւր հինգ դարու տիրապետութեան սարսափելի
շրջանում: Սակայն՝ նա չունի իւր հօր, հազարացու, յառաջադի-
մական ձգտումները, նորա պատմութեան արիւնների էջերը միայն
հրեշտային ոճիրների քարտէզներ են, միայն աշխարհակալական վայ-
րենի անցքեր են, միայն բարբարոսութեան անօրինակ ֆակտեր են:
Նա չունի իւր հօր յառաջադիմական, զիղարեւտասէր ոգին, չունի
ճարտար ձեռքերն ու բանաստեղծի հանճարը, բացի նորա կրօնա-
կան նեղ-սքողասթիք աշխարհավարտական արենավառ հայեացքներից:
Պարզ երևակայելու համար պէտք է վեր առնել կարող, ճարտար,
բաց Վայրագ հօր որդին իբրև օրինակ, որ միմիայն վատ կողմերը
աւելի խոշոր կերպով լինի ժառանգած, — և մենք կը տեսնենք առանց
խոշորացոյցի օսմանեանց հարազատ պատկերը. սորա ապացոյցն են
իւր «Թարիքները» (պատմագրութիւն) սկսած «Գէօջէլի-Խընըս»
(Գեղանին Խնուս) գրքից մինչև այս աւուր ընթացիկ գրականու-
թիւնն ու աշխարհին յայտնի արարքը:—

Մոնղոլների արշաւանքի ժամանակ Տուղրիլ զօրավարը 10.000
ընտանիքով տեղաւորեց Հայաստանի սահմաններում, ձուլելով հատ
ու կտոր՝ դէս ու դէն մնացած բեդուինների հետ, կազմելով Իկոնիոյ սուլ-
թանութիւնը (1075-1300. Խմբ.): Իբրև մահմէդական ցեղապետու-
թիւն ապրեց նա Խուրազմի մեծածաւալ իշխանութեան, Ադ-զոյունլու,
Գարազոյունլու թագաւորների, Ուզուն-Հասանի ժամանակներում,
ապա ձևացաւ սուլթանութիւն: Սուլթան-Նւրմ, զարնելով Թէ-

միւր Լէնկի հետ, նորա կորստաբեր արշաւանքին մնաց կանգուն. Օսման, Ֆէթիհ-Մէհմէդ-Ղազի ընդարձակելով սահմանները՝ տիրեցին Յունաստանին, ապա՝ Հայաստանին, որի մի մասն յունաց, մեծ մասն արաբներից մնացած իշխանների և հայ-նախարարների ձեռքն էր:

Օսմանեան գրազէտներ մինչև այսօր պնդում են, թէ օսմանցիք հայերին հետ կռւած չեն, հայ իշխան տեսած չեն, թէ հայերը յունաց սորուկներն էին և այլն: Թէ որ աստիճան ստոյգ է այս անպէտք առարկութիւնը՝ կարելի է բացադել փաստերով:

Ֆէթիհ-Մէհմէդի արշաւանքների ժամանակ՝ ընկած էր Կիլիկիոյ փառքը նորա նախորդների և Եգիպտոսի սուլթանի սրով, մեր կաթողիկոսներն աստանդական, հալածական, բուն Հայաստանը բաժանւած յունաց, պարսից, բեղուն և հայ իշխանների մէջ. ապրում էր ազգը հոգեվարքի նման: Մի շարք գաւառներ Վասպուրական, ալաիքն Վան և Գնունիք (Ամիկ), Տարօն, Ապահունիք (Պուլանըք), Խնուս և այլն անմատչելի անկիւններ դուռ մնում էին հայ իշխանների ձեռք, սա պատմական իրողութիւն է թուրք գրականութեան մէջ. ապացոյց՝ «Գէօգէլի. Խընըս» ուր աւանդում է կռւի անցքը, զինու զօրութեամբ հայոց ընկճելը, միւս իշխանների կամաւ անձնատուր լինելը, Հայոց աշխարհի համանէթուլ լահ» (աւանդ) լինելը: Վկայութիւն՝ վանցի Քօլոզ վարժապետի «Պատմութիւն Վասպուրականի», 11. Կարապետի միաբան Եսայի վարդապետի «Նրան Հայկազն» Քօլոզ Փակտերով հաստատում է Վանի, Ամիկի թաղաւորի անձնատուր լինելը, իսկ մենք այստեղ կը պարզենք և մի քանի դադունիքներ, որոց սուերները պահւած են «Թաւրիքէթի Օսմանիէ» (պատմութիւն օսմանեան) հատորներում ¹⁾:

Ֆէթիհ-Սուլթանը Յովակիմ Բրուսացուն պատրիարք անւանելով, հայոց հետ լաւ վարւելով, գրաւեց յոյներից զգւած դիւրազգած

¹⁾ Մեր լիշած գրքերը պաւում ենք որ ալթմ չունինք ՚ի ձեռին, եթէ ոչ հաուածներ մէջ բերելով պիտի հաստատւինք. սակաւն տաճիկ և տաճկա-հայ գրականութիւնն ուսումնասիրած անձեր աչքի առաջ կարող են ունենալ ասելիքներս:

սրտերը, նոցա համակրութիւնը, անկեղծ հաւատքը. իսկոյն մանրիկ իշխաններ, զաղթականութիւններ, քանի որ «Հայն աւանդ էր», սիրայոժար զլուի թեքեցին նորա գահին առաջ, սուլթանները յատուկ ֆէրմէններով շնորհեցին նրանց իրաւունքներ, օրինակ՝ Վանում Արծրունիք՝ Ամիկի թագաւորութեան շառաւիղները, Մուշում Մամիկոնեանք վայելեցին մինչև 1700—1800 թւերը «Թուիչի-պաշի» (թնդանօթաձիգների գլուխ) տիտղոսները և, իբրև հին աւատական իշխաններ, երկրի հարկերից մի որոշ մաս ստանում էին: Եթէ աւանդ էին այդ երկիրները, եթէ չկային ֆէրմէններ և գրաւոր փաստեր «աւանդ» լինելուն, ինչո՞ւ օսմանցին պիտի վճարէր Արծրունի, Թէմիրեան (այժմ թուրք), Մամիկոնեան, Երամեան և այլ տոհմիկների ժառանգներին գրեթէ հարկերի կէսը, որոց անցքերը պահած է և ղեռ յիշում է նրանց երկրի ժողովուրդը: Օրինաւոր պատերազմով են առնւած Ամիկ, Վան, Մուշ և այլն, ումի՞ց և ո՞վ, որ թուրք պատմադիրն է աւանդում: Այս մի քանին, որ գրաւոր փաստերից ենք մէջ բերում, ցոյց կը տան՝ որ Հայաստանի սիրտն ու հոգին ղեռ տրոփում էր Օսմանլու եկած ատեն, բայց՝ խաբւեց, շլացաւ իւր «Պատրիարք»-ով, անձնատուր եղաւ, կարճ ժամանակի մէջ թուրքը կարգաց նորա հոգոցը, սկսեց բռնութիւն, բարբարոսութիւն: Ահա հայ իշխանք սկսեցին ուրացութեան դիմել, որոց յայտնիների ցանկը ղնում ենք այստեղ (ժողովրդից քաղած). և յայտնի է ամեն մի դատաւին իւր իշխանի ուրացութեան զգուշի պատճառը: Որքան հնարաւոր էր զգուշացել ենք երևոյթները վայրիվերոյ քննելուց. ցանկը դասաւորելուց չետոյ սուսնդական պատմութիւնը մէջ պիտի բերենք:

Ա. Կարնոյ վիլայէթ, Համշէնի—Նարմանի իշխան, մի ոմն Քէշիշեանց, 17-երորդ դարի վերջերին, 8—10,000 մարդով, բռնութեամբ Ղարարգիւ (Կարնոյ) Տրապիզոնի կուսակալ արիւնաճարաւ Լալէ-փաշային ուրանում է:

Բ. Տրապիզոնի մասնում, Սիւրմէնէ և Օֆ գաւառակներում 38 կամ 40 մեծ ու փոքր զիւղեր, առաջնորդութեամբ իշխան Ալթունի, նոյն փաշայի ձեռք ուրանում են:

Գ. Բիզէ քաղաքն ու զիւղերը, առաջնորդութեամբ Կարապետ ամիրայի, որի ցեղը մինչև այսօր Կարապետ օղլու անունն է

կրում, Լալէի գազանութիւններն զարհուրած՝ ուրանում է...

Դ. Արդահանի մէջ իշխան Դէմիրճօղլի, եօթ հարիւր ընտանիքով և մի քանի զիւղերով, Լալէից ահաբեկ՝ ընդունում է իսլամութիւն, լինում իւր երկրին փաշա. նորա ցեղի մի հասուածը գաղթած է այժմ Կարին, որի ներկայացուցիչն է Կարնոյ նախկին ոստիկան-քովիսար Դէւրիշ-պէշ և ինձ ծանօթ փաշաների, պէշերի մի շարք:

Ե. Շապին-Գարահիսարի կողմերում թրքացած Մալազ օղլի, իւր ցեղով:

Զ. Կեսարիա՝ անհամար աւագներ և ժողովուրդ:

Է. Կիլիկիա՝ Նարին-պէշ, որի ցեղն այժմ նոյն երկրի ժանտաւտն է և առաջին ուժեղ քուրդը, թւով հարիւր հազարից աւելի:

Ը. Զմիւռնիոյ և Տիբելիի միջավայրերում, կամ հին Տրովադայի, Բերգամոնի, Այաւնի կուսակալութեան շրջանում, իշխան ոմն Զորուվան, այժմ 100,000-ից աւելի Ձէթմի անուն ցեղը:

Թ. Վան՝ Թէմիրեանք, մեծաթիւ հետևորդներ, որ մինչև այս րոպէն հացոց կուսակցական շրջաններում Այօղոսեան են, նրանց պէշերը և փաշաները երկրպագու Վահափառ Հաչրիկի կարծեաց և ուղղութեան:

Ժ. Ռշկութան, Մանրքան, Խոճըժվան, Խորման և այլ քրդացածներ, որոց մասին գրած եմ «Սասուն»-ի մէջ:

Արդ՝ այս անուններն, իբրև Ֆակտ դնելով, շեշտում ենք, որ թուրք ազգի կէսն հայ է եղել անցեալում, իսկ ցանկազրւածներ և մոռացւածներ, ինձ անծանօթներ, որոց մասին հեռից եմ լսած՝ ուրանալով հանդերձ չեն մոռացած իրենց նւիրական սուրբերին, հայերին, չեն խլած հայերէնի բեկորները, մանաւանդ Վիզէ, ՕՖ, Սիւրմէնէ, Նարման, Սասուն, Համզէն մինչև այսօր խօսում են հայերէն կամ կիսովին խառն. սոցա հեռ և Ձէթմին իսլամ է, անունը թուրք՝ ինքն երկրպագու խաչի, ամեն տարի մեր աւագ-հինգշաբթի օրը, կանաչ ապարօշի փոխարէն սև վեղարով նստում է շէյխը, հաց ու զինի բաժանում բոլոր ցեղին: Օսմանն աղօթում է մզկիթում իբրև թուրք, սէլաւէթ բերում Մահմէդին և ծածուկ աղօթում է եկեղեցում, երեսը խաչակնքում, ահա այսպիսի իսլամներ են կազմում Հայաստանում այն ահադին

Թւի մի մասը, որ հրեշային ծիծաղով պաշտօնապէս նետեց օսման-
լին լրագրութեան մէջ:

Հաւաքական խօսքով այս ասելուց յետոյ, ցանկագրեալների պատմական անցեալը գետեղում և ապա՝ ներկայի պատկերը պար-
զում եմ, որպէս զի՝ Թիւրքին ծանօթ իրողութիւնը հայն էլ գի-
տենայ: Ուրացածների իւրաքանչիւր ցեղը մի որոշ չափով միացած
է Մոնղոլ տարրի հետ, այն էլ կրօնական թոյլ կապերով:

Աւերիչ, ապականիչ, ֆանատիկոս մահմեդականն եղել է պա-
տուհաս երկրագնդին, մանաւանդ Հայաստանին. նորա սուրը
է խնայել ոչ մի հայի կեանքին, նորա արինաճարաւ սիրտն ու
հոգին չեն յուզել աղետաբոյր տեսարանների առաջ... Երբ նա տի-
րեց զրախտանման Հայոց աշխարհին, սկսեց իւր բոլոր կոպտու-
թիւնը, բոլոր գազանային կիրքերը յազեցնել: Մին միւսից կատա-
ղի կուսակալներ տիրելով այլ և այլ կենդրոններին՝ իրենց քմահա-
ճոյքով, անասնական բնազդովով վարեցան գերի ժողովրդի հետ:
Հայոց հինգ հարիւր տարւայ զարհուրելի անցեալը, մինչև ներկայ
րոպէն մի շղթայ է յօրինում, տարերքը՝ մի-մի եղեռնական, անլուր
ջիշատակներով ողողուն օղակներ են ձևացնում: Մերերին խօսեց-
նողը, ձեռագիր մատենաների յիշատակարաններ կարդացողը պատու-
հում է ապացոյցներին: Ահ... ամեն դաւառ ահիւ պահում է գէթ
մի քանի հրեշտիպ գազանների անուններ: Ինչեք չեն արել դրանք,
ինչեք չեն մեր թշուառ նախնիք տեսել, այդ թող երևակայեն թուր-
քին ենթակայ եղած, մի օր նորա երկրում ապրած անձերը:

Կեսարիան չի մոռանում Իզէտ փաշային, Պոնտոս, Բարձր-
Հայք դեռ նզովում են Լալէին, Տարոն, Աղձնիք, Տուրուբերան
աւանդում հռչակաւոր Մուսա-պէյի նախահայր աղա-Միրզա-խանին:
Մի կողմից պարսկա-տաճկական դարեր տևող պատերազմները, միւս
կողմից կեղեքիչ բռնակալներ, սրածութիւն, գերեվարութիւն, առե-
ւանգութիւն հիմք դրին գաղթականութեան, ուրացութեան: Առաջ
ենք բերում մի շարք թրքացածների անցքեր, որ զուրկ չեն պատ-
մական արժէքից, նրանք շօշափում են ներկայ վիճակը:

1. Կեսարիոյ կուսակալ Իզէտ փաշան, ենթադրաբար 1560—
1600 թ. շրջելով Կեսարիա, Եօզկաթ, Կիլիկիա և այլ դաւառներ,
սուր ի ձեռին սողալով է ուրացութեան, հազարաւորներ նահա-

տակուում են իրենց կրօնի և ազգի համար. մի շարք զիւղեր, ակամայ, արտաքուստ ընդունում են իսլամութիւն: Պաշտօնապէս արգելուում է հայերէն խօսել: Գուցէ Արամ Նահապետ Նոյն երկրում հրամայած լինելով՝ «ո՛վ չի խօսում հայերէն, հանէք լեզուն արմատից», խոտորնակին խոտորնակ արտա Իզէտ փաշան. ո՛վ խօսում էր հայերէն՝ կտրուում էր լեզուն. միայն Թալաս զիւղը կանանց շնորհիւ պահեց մայր-լեզուն. բովանդակ Կեսարիա լեզուով օտարացաւ մայրազգից, մի ժամանակ կեղծեց ինք զինք, մինչև անգամ Ալի, Օսման անւանեց զաւակներին, պատրեց բռնակալին մինչև հիւսիսային երկզուլս արծաւի խոյանալը, անցեալ դարու վերջին քառորդին. ապա զգուշութեամբ յայտնեց իւր կրօնը, սակայն կորուցած էր լեզուն, զգացումը: 1870 թիւից սկսած՝ վերածնիչ Հայրիկի, անմահանուն Վարժապետեանի, ապա՝ երիտասարդութեան քաջալերութեամբ վերստին յայտնեցաւ հայ-լեզուն, այժմ ծերերն անգամ սիրում են, թէև թաթով, խօսել մանուկ սերնդի հետ. կեսարացին թշնամի ազգի խօսքերով չէ յայտնում իւր ներքին վիշտն ու ցաւը. իսկ բոլորովին թրքացածներ երկիւղով պահում են հայացի սովորոյթներ, խորհրդաւոր յիշատակներ, համակրութեամբ դիտում վերածնութեան շարժումները, մի ներքին կրակոտ, բոցավառ յոյսով:

2. Ղարաբաղի կուսակալ արեւնախում Լալէ փաշան մտադրուում է հայի արիւնով կերտել մի հսկայ մզկիթ, որ հաճելի լինի իւր Ալլահին ու Բասուլլահին. նա չի բաւականանում ս. Ստեփանոս, ս. Յովսէփ եկեղեցիները մզկիթի վերածելով, փոքրիկ մատուռ, մենաստաններ թէքքէ (դէրւիշի կացարան) դարձնելով. 18 երորդ դարու առաջին կիսում այդ Փանատիկոս զաղանը սկսում է իւր անլուր եղեռնազործութիւնը: Ննիշէրի, դէլի, հայթափոհմաններով խուժում են Կարնոց զաշտ, Բասեան, Նարման, Սիւրմէնէ, ՕՖ, Բիզէ, մի խօսքով՝ Պոնտոս և Բարձր-Հայք, պղնձով թանը, կաթը զնում եկեղեցւոյ դրան աւաշ, մեծ պասին, հրամայում խմել թանն ու ուրանալ քաֆրութիւնը: Հրաժարւում ենք այս անցքը նկարագրելուց: Ամայացան զիւղ ու աւան, սպանդանոցի վերածւեցան զաշտ ու հովիտ, մեռաւ, զոհեցաւ կրօնասէր հայը ու թէ հազարներով... ձերի, մանկան, հարսի, աղջկաց արիւն խառնուում են իրար: Ուղտապան, ձիապան տանում են Կարին, արիւնով շաղախ-

ւում է Ալլահի տաճարի կիրը, շինւում է այն մեծանիստ մզկիթը, որ ցարդ կանգնած է Կարնոյ մէջ: Դիտելով այդ մեծակամար շէնքը՝ ես զարհուրեցայ, նորա կարմրոտ շաղախը սոսկումն ազդեց ինձ. որչափ հազար մարդու արիւնով էր կանգնած այդ եղերավայրը, 10 հազար, 100 հազար. անբաղդ հայոց աշխարհիկ, քո ողջ սերունդն սպառւած է դորան արիւն մատակարարելով:

Մի քանի ցեղեր ահաբեկ ուրացոյն, նոքա կան տալիսին, կոչւում են «կէսկէս»-ներ, այսինքն հայ-թիւրք, որոց մի հատւածը, վերջին պատերազմից յետոյ, Օլթիի վիճակում միացաւ եկեղեցուն: Թիւրք մնացածները խօսում են հայերէն, կամ խառն թիւրքերէն: Նոքա ծածուկ քրիստոնեայ, արտաքուստ մահմեդական են պահում իրենց, նոքա լռիկ հետւում են մեր քայլափոխերին. — «Ե՞րբ կը ծագի արշալոյսն իւր ամենալուսն ցոլքերով, որ զանք, միանանք ձեզ՝ պաշտելի հայեր»: Ահա «կէսկէս»-ների խօսքը: Մի դէպք, որին ականատես եմ եղել, եղիլ են և բոլոր կարնեցիք, ապացուցանում է մեր ասածը:

Ղզլքիլիսեցի Կարապետ Աղաթեանց 1890 թւին ձերբակալւեցաւ. նորա թիւրք ազգական հացագործ Մահմուդ աղան, կառաջած՝ սէրայ զնաց կուսակալին և քոմիսէրին դիմելով ասաց, — Միթէ՞ ձեր խիղճը մեռած է իսպառ, ինչ է արել հօրեղբոր որդիս՝ որ բանտարկում էք նորան, հալածում, հարստահարում էք նորան:

— Հօրեղբոր որդիդ ո՞վ է:

— Կարապետ աղա Աղաթեանցը:

— Հայը՞ ... նա քո հօրեղբոր որդին:

— Այո: Խնդրում եմ արձակել:

— Անկարելի է, նա ապստամբների պարագլուխ է, նա ուզում է հայերին ոտքի հանել մեր դէմ և ... հանում է:

— Այդ սուտ զրպարտութիւն է, — որոտում է կէսկէս Մահմուդը բարկութեամբ, — Կարապետ աղան այդ չէ արել, եթէ անէր՝ առաջ մեզ և բոլոր Համշէնցոց կ'ասէր, նա ազնիւ մարդ է:

— Ձեզ չի խօսում, որովհետեւ թիւրք էք դուք:

— Մենք մահմեդական ենք, սակայն՝ հայ:

Կարապետը ազատւում է բանտից: Սա, վաղուց իւր գիւղի մէջ ունեցած կալածքը վաճառելով, ընկերացած էր Գերէկցեան Խա-

չատուրին. ձախող դիպածքով ընկերները կորցրին մօտ 1200, կամ 1500 ոսկու հարստութիւն և վարկի դիրքը, գրեթէ մահնկացան: Կարապետի և Գիրէկցեանի ընտանիքը գիւղ փոխադրեցին, առաջինի թիւրք ազգականները ընծայեցին ինչ որ պէտք էր. նա վերջստին տէր դարձաւ իւր կալածներին: Այս թրքացած հայերի հետ տեսնելով գտած իմ բոլորովին մեզ հետ կապւած, արտաքին մահմետականութիւնը սպանած չէ ներքին հային, նոքա հայ են՝ անւան բուն նշանակութեամբ, մեզ չափ մտածում են սգգի ապագայի մասին, մեզ չափ ցաւում, մեզ չափ հալածում են Ֆանատիկոս թիւրքից:

3. Բիզէի հայախօս կէսկէսները, 12,000-ի չափ լազերը, որոց մի մասն այժմ՝ չայտնապէս խաչի դրօշի տակն է մտած Օլճիի կողմերում ուստաց տիրապետութիւնից յետոյ, թուրքեր չեն:

4. Զէթմիներ՝ թուով 150 կամ 200 հազար, որոց շէջիւր վարդապետ է (? Խմբ.) գիտեն հազորդել տարին մի անգամ, ծածուկ սպրդելով եկեղեցի արտասուագին աղօթում են իբրեւ ջերմեռանդ քրիստոնեայ, երգում են եկեղեցու դմբէթով. դոքա թուրքեր են, մնում են զուռանի ուսկանին մէջ, մնում են ծածուկ հայ. երբ պատւի, զոյքի, կրօնի, մամուլի ազատութիւն ունենան, անշուշտ այս հարցերի պատասխանը դրական կը լինի: Դեռ չենք յիշում այլ և այլ քաղաքների մէջ այլազան պատճառներով, բռնի ուրացած անհատներ, ընտանիքներ, որոց ցանկը միշտ տպւում է Ֆանատիկոս «Միզան» ամսագրի մէջ. նոցա թիւը ճաճկաստանում 10,000-ից աւելի կը լինի: Արդ՝ որքան արձանագրած ունիւմ ճանապարհորդական յուշատետրիս մէջ, միայն Կարնոյ վիլայէթում հայերի թւին հաւասար կան ծածուկ հայեր, նոյնքան եզիտ, զղլալաշ, զրափիւֆ, թիւրքմէն, տիւրքի, յոյներ: Եթէ այս բոլորը առանձին հաշւենք՝ թուրքը 40 տոկոս չէ կարող կազմել, ուրեմն խաբէութիւն չէ հայն այնքան քիչ ցոյց տալ հէնց այն վիլայէթում, ուր թուրքին հաւասար ազգաբնակչութիւն է կազմում միայն հայը, ի բաց առած վերտողւած տարրերը, որոնք հային հաւասար հարստահարում են և անհաշտ թշնամի մահմետականին, որ չեն խնայում ոչ մի սրբութիւն կրքերի զոհել:

Եթէ այս ստույթիւն երևակայած լինէինք նախատեսելով ճիշդ

վիճակագրութիւնը կ'ունենայինք այժմ, անժխտելի փաստերով կ'ապացուցանէինք որ՝ օրինակ, Կարնոյ վիլայէթում 501,000 մահմեդական, 131.000 քրիստոնեայ չկայ, այլ 300.000 յայտնի քրիստոնեայ, 150,000 կէսկէս, եղիտի, 15,000 թիւրքմէն, 65,000 բուն մահմեդական. մնացած թիւն էլ կը վերաբերի Շահ-Հիւսէյինի և այլ ցեղերի, որք աւելի հային են բարեկամ, հային աղօթարար, քան փառիշահի զշիճին (սուտ): Սոյնպէս են և բոլոր վիլայէթները: Երգրում քաղաքի մէջն է թիւրքը մեծամասնութիւն կազմում, ոչ թէ գիւղերում: Թիւրքն, իբրև գաղանաբարոյ աւազակ, խորշել է գիւղական կեանքից, նա չէ ցանկել, չէ քաղել, միայն կերել է դարերի ընթացքում, հետևապէս կենդրոնացած է քաղաքներում, յայտնի աւաններում: Մուշի վիլայէթում (խաբէութիւն է վիլայէթ անւանել, Բաղէշի մի մասն է երկու դաւաւով), իբրև թէ կան եղել 505 հազար մահմեդական, 69 հազար քրիստոնեայ: Մուշ քաղաքում հինգ մահմեդական, երեք հայ, մի այլ տարր կայ, սակայն լայնածաւալ դաշտը ծածկւած է հարիւրաւոր հայ գիւղերով, որոց ամենից փոքրը 60 ընտանիքից, մեծը հինգ-վեց հարիւրից պակաս չէ. նորա վրայ չկան տասնի չափ թիւրք գիւղեր: Նոյնպէս է և Պուլանըզ իւր երկու մասներով: Սասուն՝ 150 գիւղեր ունի, երեսունը Ֆանաաիկոս քրդերով, 60 հայախառն, հայախօս, մօտ ժամանակներում անունով օտարացած Բալաք, Պատրկան, Սլիւան ցեղերով, մնացածը՝ հայերով. ուրեմն հըր են բնակում 505,000 իսլամները: Երևի պանդխտութեան զիմաճներ չկան այդ կեղծ հաշւում, չկան 1894 թւի զոհերի կենդանի մնացած հարազատները, չկան 50 մեծ ու փոքր բնաջինջ եղած գիւղերը. չկան կաթօլիկ, բողոքական, ասորի: Ենթադրենք թէ հայը 69 հազար է. ապա հըր են բնակւում Մշու 505 հազար իսլամները եթէ հայի թիւը քրդի թւին տեղ չէ գործածւած, հըր են դոքա, Մառնիկ, Մհրիս, Աւգոնո, Ռահւան, չլինի թէ տատասիկ պէս բուսան յանկարծ, իսկ հայերը սնկի նման չորացան, ծաղկի նման տերևաթափ եղան: Բայց ամաչողն ո՞վ է, թուրքը երբ է ուղիղ խօսել: Սոյնպէս և բոլոր վիլայէթերն են, կեղծ վիճակագրութեամբ խաբում են աշխարհ: Մեր յառաջադրած հարցից չչեղելու համար զանց ենք առնում մտնել այդ կեղծ վիճակագրութեան մանրամասն քննութեան

մէջ, միայն ուղում ենք ականիւ կացուցանել Հայաստանում բնակ-
ւող տարրերը, նոցա տրամադրութիւնը: Կարող ենք հաստատապէս
հաւատալ, որ ծրագրւածից փոքր ինչ լացն ռեֆորմներ մտնելուն
պէս՝ մեր պատմածներն ուրիշ ոչինչ չեն, եթէ ոչ անվախ հայեր,
զազանաբարոյ քրդին, թրքին զսպող ոյժեր, մեզ չափ ընդունակ
քաղաքակրթութեան:

Միթէ թիւրքեն Դէրսիմի կամ Ղուզուջանի զգլպաշները,
Շահ-Հիւսէյնի որդիքը, որ մինչև այսօր ջախջախում են Օսմանեան
վաշտերին, որ յաղթեցին 1890 թիւց մինչև ներկայ տարին մեծա-
բան չէրքէզ Զէկքի փաշային, առանց զուլս կքելու բռնակալին
առաջ: Ահա սոքա են այն մեծամասնութեան մէջ ենթադրաբար
գրւած, որ թիւրք կառավարութիւնը ներկայացնում է աշխարհին,
թէև համոզւած՝ որ նոքա մահմեդական չեն, այլ հայհոյիչ զուռա-
նին, որ բարեկամ են հային, որ նոցա հետ քաջ խորոմանները
հէնց հայի ազատւած օրը խաչի դրօշը պիտի պարզեն իրենց
հպարտ լեռների զլխին, որոց մռայլ ծմակներին մէջ հինգ հարիւր
տարի շարունակ թափւած են Փատի շահի մեծաբան քաջերի
զլուխները, դիերն ի կերակուր դադանների:

Քրդերի մասին աւելի չպէտքէ շեշտել, այն, նոքա կատաղի,
յափշտակող, կիսավայրենի, վայրագցեղեր են կազմում, բացց՝ երբ
տիրող կառավարութեան ձեռը ծանրանայ, կ'սկսեն հետզհետէ քա-
ղաքակրթել, թողուլ հարստահարութիւն, աւարառութիւն, հա-
կամիտել շրջապատող և իշխող տարրին նմանելու: Այո ոչ միայն
տրամաբանական, այլ իրական, շօշափելի փաստերով կարելի է
ստորոգել: Ի՞նչ էին կէս դար առաջ Երևանի քրդերը և ի՞նչ այսօր,
ի՞նչ էին 17 տարի առաջ Զըլտրի, Էօրթուրուի ելուզակ, արենա-
խում թերեքէմէները և ի՞նչ այսօր: Թիւրք իշխանութեան ժամա-
նակ սպանութիւն, աւերմունք անպակաս էին յիշեալ վայրերում,
Քէսո-Իսմէյլ, Ղոյոշ և այլ աւազակապետներ էին ծնում, անցորդի,
բնակչի կեանքը զրաւում, ներկայանում միջնադարեան բարբարո-
սութեան թատերաբեմ: այդպիսով հին Զալգուրը իւր վրայ կրում էր
զարգացման մի որոշ աստիճան: Այնտեղ չէին կարող Սուլթանի
պաշտօնականներ կարգ պահել, քանի որ իրենք ևս նոյնպիսի զուռ-
անական ցած սկզբունքներով սնւած, փչացած աւազակներ, ար-

իւնածարաւ գաղաններ էին, բայց՝ երբ Ռուսաց ձեռքն անցաւ, երբ չքացաւ Ֆէսն իւր այլանդակ փիւսկիւլով, հալածւեցաւ իւր վեհապետ խալիֆի անւան հետ, երբ շառաչեց ռուսական մարակը, երբ մոտաւ լուրջ օրէնք ու դատաստան, խորիւս Զըլտըն ահաբեկ կանգնեցաւ, այսօր պատուի, զոյքի, կեանքի կատարեալ ազատութիւն են վաչելում նոյն ինքն այն աւազակները: Ռուսաց սահմաններում ապրող էշիրէթներ չեն կարող անել ծածկաստանի քրդին արարքը, գէթնորա մի հարիւրերորդը: Ուրեմն՝ անողը կառավարութիւնն է, երևի Շահ-Աբասի ենթադրած ծրագրով Համիդիյէ զնդեր կաղմելով կարծում էր հզօր իշխանապետ ներկայանալ: Ուրեմն՝ յանցաւորը օսմանլին է ոչ թէ քուրդը, — քաղաքակրթեցէք, ուսումով ողողեցէք քրդի բանաստեղծական հոգին, և կը զանէք մի առողջ ազգ.... բայց փոխանակ կրթութեան տրեցան մարտինի հրազէնք, որդեգրւեցան Համիդիյէ անունով....

Հետևապէս Հայաստանի մէջ ապրող հային շրջապատում են այսպիսի և կրկին թւով զուգանն ատող ցեղեր, խորուման, կէս կէս, եգիպտի, չըրափիւֆ, որ հային Խսա գիւլի (Յիսուսի վարդ), թուրքին միւլգիւլ իման (վառ, անվաւեր հաւատ) են անւանում, հային հիւրասիրում իրենց յարկի տակ, ընտանիքի մէջ, թուրքին ճարահառած առանձին տեղ տալով պղծւած կերակուրներ ուտացնում: հային խղճում, ցաւակցում, սիրում, բարի ապագայ բարեմաղթում, թուրքին զզւանք, ցասում, ատելութիւն, կործանումն սերնդէ սերունդ աւանդում: դորան ապացոյց 'Կէրսիւմ' նորա դարէ դար կանգուն, ապստամբ զիւրքը եթէ ոչ աշխարհին, զէթ սուլթանին յայտնի է, բովանդակ ծածկաստանին, դեսպանական մարմիններին առաջ պարզ է, որի Ուզուն-Հասանեան հարստութեան շառաւիղ լինելն օսմանլին ահիւ է ծածկում: Ուզելով իսպառ խորտակել՝ ամէն տարի զոհեր կը տաք հազրէթի (սուրբ) րուսուլլահի (մարգարէի) փառքին:

Ուրեմն՝ թող մտնեն ընթերցողներ, թող տիրէ ապահովութիւն, վարչական սխտեմն արմատից բարեփոխւի, թող հսկէ սուլթանից անկախ, Եւրոպային պատասխանատու իշխանութիւն, վեց ամիս չանցած սուլթանը կը տեսնէ թէ որքան հայեր կան, նոցա ճիշտ վիճակագրութիւնը կը պարզւի աշխարհին, որ վեց վիլայէթներում

օսմանեանց կրկին թիւն են կազմում: Սասունի դազանու թիւններն ուրանում էր օսմանին, հաստատուեցաւ կրկին տոկոսով. հային թիւն ուրանում է, կը յայտնւի իսկապէս: Թող ծագի նոր կեանքի տենչալի արշալոյսը, թշնամին միայն քաղաքներում կը տեսնէ մահ-մէղական, իսկ նոքա, որոց հայրերն ուրացած են լալէների բռնութեամբ, նոքա՝ որ արտաքուստ թուրք, ներքուստ հայ, զլուխը ճերմակ, սիրտը վրիժառ, զրսից թուրք իմամ, ներսից քահանայ, լլիփափառ օսման—մկրտած Աբրահամներ են, անդիմակ պիտի դիմեն մօր գիրկը ու բերկրանքով տօնեն սրբադան առաւօտեան ցանկալի արևածագը....

ԳՐԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

ԳԱՐԱԳԱՃԵԱՆԻ ՔՆՆԱԿԱՆ ՋԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

Ս. Էջմիածնի միաբան

ԳԱԼՈՒՍՏ ՏԷՐ-ՄԿՐՏՋԵԱՆԻ

(Շարունակութիւն ¹)

14. Այս Գ. գլխում առարկութեանց աւելի շատ տեղիք է տալիս մասնաւորապէս ինչ վերաբերում է Ուրարտեան, ահն է՝ Նախահալերի, Թագաւորութեանը, Փոխանակ մի առ մի ցոյց տալու հնացած կէտերը, լաւագոյն ենք համարում դնել շատ համառօտ Նախահալերի Թագաւորների ցանկը, բոլորովին նոր տեղեկութեանց և գիւտերի համեմատ, հիմնւելով գլխաւորապէս Սէլսի, Լեմանի, Բեւքի, Նիկոլսկու հրատարակութեանց, մի քանի նորագոյն մանր գիւտերի և սրբագրութեանց (մասամբ դեռ անտիպ)։ Ասորա-բաբելական բեռնագրութիւններից հանւած պատմութիւնը վերջին տասնեակ տարիներս շատ հարստացաւ, բայց այդ ուղղակի մեր երկրի պատմութեան հետ կապ ունի միմիայն այն մասերով, որ վերաբերում են Ուրարտեան տէրութեանը։ Բացի սրանից՝ Ասորեստանի (Նախահալերին ժամանակակից) Թագաւորների տարեգրութեամբ մասնաւորապէս շատ ճիշդ որոշւում է և Ուրարտեան Թագաւորների ժամանակագրութիւնը։ Իսկ բուն Նախահալական բեռնագրութեանց վերծանութեան զործը, իսկապէս ասած, սկսւում է 1880-ին (Վեյնակ. Հալոց Պատմութեան Ա. հրատ. տարին), Գիլարի (St. Guyard) և Սէլսի սրամիտ փորձերով։

¹) Տես «Մուրճ» 1895 թ. № 6:

Ասորեստանական զանազան դարերի արձանագրութիւններէց՝ նախահայկական բեկռագրերը ամենամօտ նմանութիւն ունին Նինուէում գտնուածքի հետ (9—8 դար)։

Ուրարտու անունը առաջին անգամ լիչուում է Ասուր-Նասիր-արալի տարեգրութեանց մէջ (թագաւորեց 885—860 Ք. ա.)։ Առաջին մեր ծանօթ նախահայկական (Ուրարտեան) թագաւորը՝ ԱՐԱՄԷ՝ ժամանակակից է Սալմանասար II-ին (860—825)։ 860, 857 և 844 թւերին տեղի են ունենում երեք պատերազմ Արամէի և Ուրարտու արշաւող Սալմանասարի միջև։ Ասորեստանական շատ արձանագրութեանց մէջ լիչուում է Արամէին կամ Արամմուին։ Բացի զրանցից ունինք և Ռասսամի գտած Բալաւատի բրոնզեայ պատկերազարդ զոները, որի վրայ նկարած է Սալմանասարի պատերազմը ընդդէմ Արամէի և նրա արշաւանքը Ուրարտու (The Bronze ornaments of the Palace Gates from Balawat, London 1880, հրատարակութիւն Society of Biblical Archaeologie, նոյնը հրատարակած աւելի փոքր գիրքով Նիկոլսկու աշխատութեան կից ¹⁾։

Արամէն է համարւում բուն հիմնադիր նախահայերի թագաւորութեան և հզօրութեան։ Նիկոլսկին, ինձ թւում է թէ ամենաշն իրաւամբ, նոյնացնում է Արամէին՝ Խորենացու զրուցախառն Արամի հետ։ Երկուսի պատմութիւնն էլ նոյն գլխաւոր իմաստն ունի։ Երկուսն էլ Արարատեան երկրի մեծ թագաւորներն են և ախոյեան Ասորեստանի ²⁾։ Նոյն իսկ Արմենիա և Արմաւիր բառերը Նիկոլսկին փորձում է հաճել ալի թագաւորի անունից ³⁾։ Արամէից ոչ մի արձանագրութիւն չունինք Հալաստա-նում։ Հաւանականաբար նախահայերը գեռ. ևս գրել չգիտէին։

Արամէի և թէ ոչ որդին, թերեւս զոնէ չաջորդն է ԼՈՒՏԻՊԻ (իս) Լուտիպր՝ լիչուում է իւր որդու արձանագրութեան մէջ։ Լուտիպրի որդին և չաջորդն է ՍՍՐԴՈՒՐ (իս) Առաջին (I), Ասորեստ. արձանագրութեանց մէջ՝ Սեղուրի։ Սա է առաջին անգամ վանում արձանագրութիւններ զրօշմողը Ասորեստանից փոխ առած նշաններով և ասորեստանեան լեզուով։

Այս մի աջնալիսի քաղաքակրթական փոխառութիւն է, որպիսին

¹⁾ Клинообразныя надписи Ванскихъ царей, открытыхъ въ предѣлахъ Россіи. М. В. Никольскій, Москва 1893.

²⁾ Ուրեմն նորից արդարանում է իւր գլխաւոր կէտերում Խորենացու պատմութեան մեղ հասցրած աւանդութիւնը։ Արամը Խորենացու կամ նրա աղբիւրի ստեղծագործածը չէ, ինչպէս կարծում է Վարադաշեանը (եթ. 40, Բուզանդէսի մասին առածը)։

³⁾ Արմենիա բառի ստուգաբանութեան մի քանի փորձեր առաջ է բերում և Վարադաշ, կան և ուրիշ վարկածներ, ինչպէս Վարմատետեր՝ ինը և ալին։

տեանում ենք Հայաստանում և լեռու, երբ հալերը գրում էին պարսկերէն կամ լոճարէն, (պարսկերէն՝ լոճն և պարսիկ գրերով և լեզուով)։ Այսպիսի գրութիւններէն, չհաշուելով լոճն վերտառութեամբ Արշակունի դրամները, մեզ միայն մի նմուշ է հասել ¹⁾։

Սարգսուր'ին չաջորդում է ԻՍՊՈՒԻՆ (ԻՍ), որ ասորեստանեան (Սամ-սի-Ռամմանի) արձանագրութեան մէջ կոչւում է Ուսպինա։ Այս թագաւորն է առաջին անգամ արձանագրում տեղական՝ ինչպէս Ղևմանը անւանում է՝ իսալդերէն լեզուով։ Գրութեան նշանները նոյն ասորեստանական նշանագրերն են, սակայն անհամեմատ աւելի սակաւ թւով, ուրեմն աւելի պարզ։

Այս մի աշնպիսի փոխառութիւն է, ինչպէս հալերը արին հինգերորդ դարում, Մեհրոպի օրով, հարաւից առնելով և իրենց լեզւին չարմարեցնելով աւելի քաղաքակիրթ զրացիների ալբուբենը։

Իսպուհին'ի որդին և չաջորդն է նախահալերի ամենանշանաւոր թագաւորներից մէկը—ՄԵՆՈՒԱՍ, որին կարելի էր ամենալն իրաւամբ տալ Շինոդ անունը։ Սրա կառուցածն է Վանի նշանաւոր ջրանցքը 75—80 քիլոմետր երկայնութեամբ, հին դարերի ամենանշանաւոր շէնքերից մէկը։ Այդ ջրանցքը, ինչպէս ապացուցեցին Բեւթի հետազոտութիւնները, սկիզբն է առնում Հալոց-Ձորում, Խոշապի հովտում, Վերին-Միջինկերտից ոչ հեռու և անցնելով Իշխանի-գոմով, Սուրբ Վարդանով և Արտամէտով գալիս ջրում է Վանի ալդեստանը։ Այստեղ ճորից արդարաւում է Խորենացու գեղեցիկ նկարագրութիւնը, ուր «Շամիրամին» է ընծաւում ալդ զետի ամբարտակի շինութիւնը «ապառաժիւք և մեծամեծ վիմօք... կրով և աւաղով մածուցեալ ²⁾», անբաւ լաչնութեամբ և բարձրութեամբ» (Ա, Ժգ.)։

Շատ քաջքշուկ և բռնազօրս չի չինիլ Մենուասին նոյնացնել զրուցախառն Մանաւաղի հետ, որից ծագում էր Մանաւաղեան նախարարութիւնը։ Մենուասի անունը պահած է և Մանաղկերտ քաղաքի վրայ։ Ջրանցքի երկայնութեամբ գտնւեցան Մենուասի բազմաթիւ արձանագրութիւնները ³⁾։

Մենուասը բացի շինարարութիւնից նաև չաջող աշխարհակալ է։ Նա ընդլաչնեց Վանի տէրութեան սահմանները՝ տիրելով Արարատեան նա-

¹⁾ Էջմիածնի լոճարէն արձանագրութիւնը, Պոդոս առաքեալի և Թեկղիւտի արտաքանդակներով, հրատարակած մի քանի անգամ։

²⁾ Ոչ կրով, այլ կիկլոպեան շինւածք, ալն է առանց չաղախի, ինչպէս վկայում է դր. Բեւթը։ Խորենացին ոչ թէ ականատես է, այլ լիւրջ է գրում։

³⁾ Ueberneue armenische Keilinschriften, von Waldemar Belck und C. F. Lehmann (30 apr. 1892) արտատպ. Zeitschrift für Ethnologie (հր. 122-152)։

հանգին (Ներսան), Նիրատի ակունքներին (Արածանի), արևմտքում մինչև Մալաթիա, հիւսիսում մինչև Կարին, արևելքում մինչև Ուրմիա լիճը, ինչպէս ալդ վկայում են գտնւած արձանագրութիւնները:

Մենուասի որդին և չաջորդն է ԱՐԳԻՍՏ (ԻՍ) ԱՌԱՋԻՆԸ: Սրա իշխանութիւնը նախահայերի հղորութեան գազաթնակէտն է: Նրանք տարածում են իրենց տիրապետութիւնը մինչև Սևան, մինչև Սարիղամիշ—Կարս, մինչև Վանլիճա-Մարմաշէն, ինչպէս վկայում են ալդ տեղերում գտնւած արձանագրութիւնները, տիրելով ուրեմն Նրասիսի ամբողջ վերին աւազանին ¹⁾: Արևելքում լաջնացնում են նրանք իրենց սահմանները մինչև Ուրմիայի արևելեան ափը: Այսպիսով պատմական Հայաստանի արտաքին կերպարանքը բնորոշող երեք մեծ լճերի (Վան, Սևան, Ուրմիա) ամբողջ աւազանները մտնում են նրանց անմիջական իշխանութեան տակ: Վերջապէս Արգիշտը ջարդում է Ասորեստանի զօրքերին (ժամանակակից Սարմանասար III-ի, 783—773) ²⁾:

Արգիստից չեսող նախահայերի ուժը սկսում է խոնարհել:

Սրա որդին և չաջորդը ՍԱՐԴՈՒՐ(ԻՍ) ԵՐԿՐՈՐԴ (II) 743-ին չաղթւում է Թաղատփաղասարից: Այս վերջինս 735-ին առնում և աւելում է Տոսպը, բայց Վանի ամրոցը մնում է անառիկ ³⁾:

Սարգուր II-ին չաջորդում է իւր որդին՝ համբաւաւոր ՌՈՒՍԱՎ (Ս) ԱՌԱՋԻՆԸ, ասորեստ. արձանագրութեանց Ուրսա՛ն, Սարգոն II-ի մեծ ախոյեանը: Ռուսան երկար չաջող և անյաջող պատերազմներից չեսող, լուսահատ՝ անձնասպանութեամբ վերջ է դնում իւր արկածալից կեանքին:

Մինչև վերջին օրերս չունէինք այս թագաւորից արձանագրութիւն նախահայերի լեզուով, բայց այժմս չնորհիւ ռուս հետախույզների՝ Նիկոլսկու և Իւանովսկու չաջող ընդօրինակութեան ունինք սրա մեծ արձանագրութիւնը, փորագրւած Սևան լճի հարաւային ժայռերի վրայ ⁴⁾:

Ռուսա Ա-ին չաջորդում է իւր որդին ԱՐԳԻՍՏ (ԻՍ) ԵՐԿՐՈՐԴԸ, որ Թաղաւորում է 714-ին:

¹⁾ Ոչ մի արձանագրութիւն չէ գտնւել Կուրի աւազանում: Հաւանական է, որ նախահայերը երբեք չանցան Կուր և Նրասիսի աւազանների ջրբաժան կակաւները:

²⁾ Արգիշտ կամ Արգիստ անունը համեմատում են Արգաստովիտ անւանակոչութեան հետ: Թերես որեւէ կապ չի ունի Արճեշ քաղաքի (Վանի հիւսիսային ափում) և այս թագաւորի անւան միջև: (տես և Խոր. աշխ. ռուս թրգ. Պատկանեամի, եր. 46, ծնթ. 156):

³⁾ Վան քաղաքը բնեռապրերի մէջ կոչւում է Բիան կամ Բիաջնա, Տոսպը—Տուսպա. երկուսն էլ նախահայկական անուններ են:

⁴⁾ Նիկոլսկու հրատ. N° XVIII (1893): Արձանագրութիւնը վաղուց չալանի էր, բայց անվերծանելի էր մնում լաւ ընդօրինակութեան պակասութեան պատճառով:

Սրան չաջորդում է ՌՈՒՍԱ (Ս) II: Սրա ժամանակ առաջին անգամ երևում են կլիմերացիք և ուրիշ հնդերոպական դաղթական ցեղեր, սպառնալով Առաջաւոր Ասիայի թագաւորութիւններին: Սրա չաջորդն է ՆՐԻՄԵՆԱՍ, Երեմենասի որդին և չաջորդն է ՌՈՒՍԱ (Ս) ԵՐՐՈՐԴԸ ¹⁾:

Ռուսա III-ի չաջորդը և որդին է ՍԱՐԴՈՒՐ (ԻՍ) ԵՐՐՈՐԴԸ, ժամանակակից Ասուրբանաբալի (655—640): Սարգուր II-ը նախահաւկական արձանագրութիւններից մեզ ծանօթ վերջին թագաւորն է: Նրա գահակալութեան առաջին տարին է 645 թականը Գրիստոսից առաջ ²⁾:

Նոր գիւտերը և հետախուզութիւնները անշուշտ աւելի կը ճշտեն և կ'ընդլայնեն մեր ունեցած տեղեկութիւնները:

Այսչափը միայն առ այժմ հաւատարի է, որ 7-դ դարի վերջում Ք. ա. հնդերոպական դաղթականները արշաւանքները տակն ու վրայ են անում ամբողջ Առաջաւոր Ասիան, մինչև Սգիպտոսի սահմանները:

Այժմեան՝ այս խնդրով զբաղուող բոլոր գիտնականների կարծիքն այն է, որ այս դաղթականների թւումն էին և Հաւերը, և բունցիյն նախահաւերի տեղը:

Պարսկական (բեհազիր) և լուսական աղբիւրները՝ Հաւերի մասին իրենց տաժ տեղեկութիւններով ոչ միայն չեն հերքում, այլ անուղղակի կերպով հաստատում են այս ենթադրութիւնը:

Այսպիսով վերջանում է Նախահաւերի չրջանը ³⁾

¹⁾ Այս թագաւորին, որի մի արձանագրութիւնը գտնւեց Արմաւիրում, Նիկոլսկին անւանում է Ռուսաս երկրորդ: Մենք հետեւում ենք այս կէտում Բելքին և Լեմանին, տես Ein neuer Herrscher von Chaldia: Նիկոլ. հրատարակութիւնը Кляшнорообразная надпись наъ Ганзи-Тана, Москва 1894, էր. 3 N-° XX:

²⁾ Ադամեանի (Սեանի ափին) արձանագրութեան մէջ լիչւում են երկու ուրիշ թագաւոր՝ Սարգուր Իրիզու'ի որդի և Սինալիբի որդի Սինբի'ի: Սրանց տեղը լաւ որոշւած չէ. կան զանազան ենթադրութիւններ. (Նիկոլսկ. N-° XVI):

³⁾ Ատորեստ. արձանագրութեանց նախահաւերին վերաբերեալ մասը դեռ ևս ամբողջութեամբ չէ համախմբւած, թէև եղել են փորձեր: Շատ բան ցրւած կալ մասնագիտական թերթերում: Նախահաւ բեհազգրերի՝ մասնատրապէս Տանկա-Հալաստանում գտնւածների բնագրերն էլ դեռ մեծ մասամբ կարօտում են վերաստուգութեան: Ռուսա-Հալաստանում գտնւածների վերաստուգութեան գործը մեծ չաջորդութեամբ կատարեց իմ պատրիարքական թեմի Նիկոլսկին (Մ. Վ.), Մոսկ. կապեր. Հնագ. ընկ. աշխատանքից, որի աշխատութիւնների մի մասը դեռ չէ հրատարակւած:

Նախահաւերի կրօնքի, լեզւի, քաղաքակրթութեան, արեստների վերաբերեալ մասը, որի վերաբերութեամբ բաւական նիւթ կալ ժողովւած, բաց ենք թողնում, այլ մեր այս լողւածի ծրագրից զուրկ լինելով: Վերջին տարիներս մի քանի լողւած նախահաւերի մասին լոյս տեսան

15. Դ Գլուխը (եր. 88—123) նւիրւած է Խորենացու աղբիւր Մարաբասին:

Հետեւեալ Ե գլուխը (եր. 124—202) նւիրւած է Մարաբասի պատմութեան քննադատութեանը:

Քննական պատմութեան ալս մասի զլխաւոր թերութիւնն ալս է որ ճշտիւ չէ որոշւած Մարաբասի ծաւալը: Շատ բան, ինչ Խորենացին պատմում է իւր կողմից, առնելով զրոյցից կամ մեզ ծանօթ և անծանօթ աղբիւրներից, և կամ թերեւ իրենից ստեղծելով, սակաւն առանց Մարաբասին վերագրելու: Գարագաշեանից՝ ինչպէս և նրանից առաջ աղբիւրով զբաղող բանասէրներից՝ աղբիւր ամենը վերագրում է Մարաբասին և չեսոյ մեծ խնամքով հերքում: Աւսպիսի վարմունքի անտեղութիւնը ակնեւն է: Արդէն առիթ եմ ունեցել մի ուրիշ՝ թէև որոշ մասերով արդէն հնացած գրւածքում՝ ցոյց տալ մանրամասն Գարագաշեանի (ինչպէս նաև Էմինի, Զարբանալի, Լանգուալի, Գուշմիարի և ուրիշների) ալս կէտում ունեցած թերութիւնները և առաջին անգամ փորձ եմ արել ջոկել Խորենացու պատմութեան Ա և Բ գրքերի Մարաբասից առնւած հատւածները և ցոյց տալ ալս բոլոր կէտերը, որոնք սխալմամբ կամ թիւրիմացութեամբ են վերագրւում Մարաբասին ¹⁾:

Աւելորդ համարելով ալս խնդրում Գարագաշի դէմ ունեցած՝ ինձ թւում է թէ՛ իրաւացի առարկութիւններս նորից կրկնել, զնում եմ միայն եղբակացութիւնս, պնդելով որ ալս բոլորից, ինչ որ թիւրիմացութեամբ վերագրւում է Մարաբասին, հազիւ մի երրորդը ($\frac{1}{3}$) Մարաբասինն է, ըստ իւր՝ Խորենացու՝ վկայութեան:

«Ամսօրեայ Հանդիսում» (1893 թ. եր. 23, 47, 84, 239, 1894 թ. եր. 69, 140, 1895 թ. եր. 81) տես նաև Aus den Ver. der Berl. Anthropol. gesell. Sitz. 15 October 1892. Mittheilung über weitere Ergebnisse ihrer (Բելք և Լեման) Studien anden neugefundenen armenischen Keilinschriften; Sitzung von 28 Oct. 1893 Ueber die Kelishin-Stelen; 10 Novem. 1894 Das Reich der Mannäer. Լեմանի Die Kelischin-Steile, (Sonntagsbeilage n° 3 zur Vossischen Zeitung; 1895, 23 Jannar). Relation des Missions scientifiques de MM. H. Hyvernat et. P. Müller-Simonis 1888—1889.—Du Caucase au Golfe Persique à travers l'Arménie, le Kurdistan et la Mésopotamie, par P. Müller-Simonis, suivie de notices sur la géographie et l'histoire ancienne de l'Arménie et les inscriptions cunéiformes du Bassin de Van par H. Hyvernat. Washington D. C. 1892:

¹⁾ Տես «Խորենացու Պատմութեան Ուսումնասիրութիւն» աշխատութեան 2 գլուխը «Մարաբասի ծաւալ» վերնագրով. Արարատ ամսագիր, 1891, մայիս—օգոստոս:

16. Ե. գլխի շատ թիւրմացութիւնների դէմ աւելորդ ենք համարում մի առ մի խօսել, որովհետեւ ալդ բոլորը ծագում է նախկին՝ վերեն չիշած՝ հիմնական թիւրմացութիւնից: Հարկաւոր ենք համարում կանգ առնել միայն գլխաւոր կէտի վրայ:

Ունէր արդեօք Խորենացին մի որ և է Մարաբաս, անշուշտ անվաւերական, գրած մի քրիստոնեալ ասորու, կամ ասորական դպրոցից ելած հալի ձեռքով, քաղածովք սուրբ գրքից և հայկական զրուցներից, որի գլխաւոր նպատակն էր հայերի իրենց ծագման մասին ունեցած գրուցախառն աւանդութիւնները բարեպաշտական նպատակով կապել ս. գրքի հետ:

Սեբէոսի սկզբում մեզ հասած «Մծուրնացու» պատմութիւնը, որչափ և լինի աղճատ և թերատ, ալդ հարցին դրական պատասխան է տալիս: Գարազաչեան, ինչպէս նրանից առաջ և Գաթրճեանը՝ արհամարհանքով են միայն նախում ալդ ուշադրութեան արժանի գրութեան վրայ: «Հաշկարկատանք մըն է 7-դ դարու» ասում է Գաթրճեան ¹⁾—«Թէ տպէտ կամ խաբերալ մարդիկ ժամանակաւ կը խօդէին ալապիսի սուտեր՝ զարմանալի չէ. աչն է զարմանալի, զի առ մեօք իսկ ծանր խորհող մարդիկ կը թւին հաւատաւ ընծալել փոխն դարուց տգէտ հեղինակաց անհամ պատմութիւններուն, որոց թեթեւ հաւատարմութիւն անգամ ընծալել չէ առողջ մտաց» ասում է Գարազաչ «Մծուրնացու» վերաբերութեամբ (Եր. 185): Բալց անշուշտ մեր խօսքը «Մծուրնացու» կամ Խորենացու պատմածը սուրբար իւղի տեղ ընդունելու մասին չէ: Այժմս ալ ևս ոչ ոք կալ, որ հաւատալ թէ մի Մարաբաս է եղել, որ Նինուէի դիւաններից հալց պատմութիւն է հանել: Արաաքին գիտութեանց լուր ալ ևս անհնարին է կացուցանում ալդալիս առասպելներին հաւատալ: Բալց պէտք է զգուշանալ ծալրաչեղութեան միւս եզրից: En bloc հերքելը անհամեմատ հեշտ է, քան մանրակրկիտ և բարեխիղճ հետազոտութիւնը: Երբ նախնական պատմութեան ժամանակակից աղբիւրների նւաղութեան կամ գլխովին պակասութեան պատճառով ստիպւած ենք դիմել Խորենացուն, Ե-դ դարի գրողին, կարեւոր է որ արդարակիւրով քննադատութեամբ ջանանք ջոկել ճշմարիտը կամ ճշմարտանմանը առասպելից: Եւ երբ ընդարձակ գլուխներ նւիրում են ալդ Խորենացուն, ինչպէս իրաւամբ անում է Գարազաչեան, թերութիւն է անտես առնել «Մծուրնացուն», որ կամ Խորենացու բուն աղբիւրն է, կամ Խորենացու հետ միասին ծագում է ընդհանուր աղբիւրից, կամ՝ առ նւաղն՝ բանաքաղութիւն է Խորենացուց:

Գուաշմիդը փոքր ինչ աւելի մօտեցաւ ճշմարտութեան, ենթադրելով, որ «Մծուրնացին» Խորենացու առաջին փորձն է, երբ նա հնարում էր

¹⁾ Н. Марр: О начальной Исторіи Арменіи Анонима (Византійскій Временникъ Կр. 263—306) 1894 թ.:

մարաբասեան պատմութիւնը: Կարրիերը նոյն եզրակացութեան եկաւ ¹⁾: Աւելի չաջող դատեց Պատկանեան, թէպէտ առանց սպասելի եզրակացութիւնը հանելու իւր մի քանի չաջող գիտողութիւններէր:

— «Բայց ոչ երգեր միայն, ասում է Վարագաշեան, այլ թւի թէ պատմութիւնն ևս կար առ Խորենացւոյ զնախնի ժամանակէն Հայոց, որպիսի էր աչն՝ զորմէ ասէ Խորենացին, թէ «ի բալ բաւից և անոճ իմն չազազս Հալկալ և նմանեացն կակազէ»: Հէնց Վարագաշեանի ալդ ակնարկած պատմութիւնը հասել է մեր ձեռքը, որ է «Մծուրնացին»: Կեռ 1862-ին Սեբէոսի ռուս թարգմանութեան մի ծանօթութեան մէջ դիտեց Պատկանեանը, որ Խորենացու առաջ բերած խօսքերը ակնարկում են «Մծուրնացուն», որովհետեւ այս վերջինս է միայն, որ Բագրատունիներին սերւած է զնում Հալկից:

Խնդիրը պէտք եղած պարզութեան զրին՝ Ֆէթթէր և մեր հասարակութեան լաւ ծանօթ չալոսի հալագէտ Նիկ. Մառ՝ իւր նոր գրած քում Անանունի (= «Մծուրնացու») հայոց նախնական պատմութեան մասին ²⁾:

Մառը իւր ճշտագոտութեամբ գալիս է այս գլխաւոր եզրակացութեան. հալ լեզուով մեզ հասած հնագոյն չիչատակարանը Հալաստանի նախնական պատմութեան մասին՝ Անանունի գրած քն է (եր. 293):

Այսուհետեւ գտնէ, ակներև է, որ անհնարին է՝ հալ մատենագրութեան մէջ պահած մեր սկզբնական պատմութեան աղբիւրները ուսումնասիրելիս՝ անտես առնել «Մծուրնացուն» կամ լաւ ևս Անանունի պատմութեան մեզ հասած հատւածները:

1. 2. գլխում (եր. 203—219) առաջ են բերած Խորենացու պատմածները Արշակունիների ծագման և Հալաստանում հաստատուելու մասին: Ինչպէս այս գլխում, նոյնպէս և ամբողջ գրքում Խորենացուց առաջ բերած հատւածները առնւած են հնացած հրատարակութեանց համեմատ, առանց զանազան բանասէրներից առաջարկւած աջակցի սրբագրութիւնների, որոնք ալ ևս անկարօտ են ապացուցութեան:

Այսպէս՝ օրինակ՝ պէտք է կարգալ Խորենացու բնագրում փոխանակ

²⁾ A. v. Gutschmid, Ueber die Glaubwürdigkeit der arm. Geschichte des Moses von Choren, 1876; A. Carrière, Moïse de Khoren et les généalogies patriarcales. Paris.

¹⁾ Տես հալկական աշխատասիրութիւնը հալագէտ պ. Ֆէթթէրի, Վիեննա, 1895, եր. 31—45:

— О Начальный Истории и այլն, արդէն լիւծած, Մառի այս աշխատութեան մէջ առաջ է բերւած «Մծուրնացուն» վերաբերեալ մատենագրութիւնը:

Արդամոզան'ի—Արդամոզան (թերևս նաև՝ Արդամոյան=Աղբամոյան=Աղբամեղ կամ Աղբամեղիք, համեմատ. Գ. Թազաուրութեանց ԺԹ. 37, Խոր. Ա. 22. Յովոէփոս Antiq. X. 1.) Քննակ. պատմ. եր. 168 ¹⁾։

—Սմբատի փոխանակ պէտք է կարդալ Տրդատ (172), որով ջնջոււմ է հակասութիւնը (ալս մասին տես ընդարձ. «Խոր. Պատմ. Ուսումն. Ե. Հակականք ԺԱ)։

—Առաւատին'ի փոխանակ Առաւատին=Առաւօտին (224) (չատ աւգամ արդէն սրբագրւած՝ նախ ենթադրութեամբ և ապա ձեռ. ընտիր ընթերցւածքով)։

—Աղբրւաս'ի փոխանակ Ափրաս (166) տես Մատի О Начальной Исторіи և ալլն եր. 269 ծանօթ. 1. A. Carrière Nouvelles sources de Moïse de Khoren, և ալլն.

—Կամադրոսի փոխանակ Սկամադրոս=Սկամանդրոս (217, 269 ²⁾։

—«Աղգաբանեցիմք զբովանդակն, իսկ զՀալաստանեացս նախարարութիւնս...» ասացւածի փոխանակ՝ «Աղգաբանեցիմք զբովանդակն իսկ զՀալաստանեացս նախարարութիւնս...» (201)։ (Պատմ. Խորեն. Վենետիկ, 1881 Ա. 1)։

—«Ոչ գերելով զհամ պատերազմին Արշակալ=Ոչ գիտելով զհամբաւ պատերազմին Արշակալ (207, 237)։

—«Անցի միալն զտեղիսն նշանակելով, զհաւատին և զոճն ի բաց թողեալ» (239), պէտք է կարդալ ալսպիսի կէտադրութեամբ. «անցի միալն զտեղիսն նշանակելով զհաւատին, և զոճն ի բաց թողեալ» (Նորալր և ալլն)։

Եւ ալլ ալսպիսի մանր սրբագրութիւններ, որոնք սակաւն ճշտում են բնագիրը, աւելորդ թիւրիմացութեանց առաջն առնում և Խորենացու վրալ բարդւած մի քանի անտեղի մեղադրութիւնները հերքում։

18. Ալստեղ պէտք է գիտել Կարազաչեանի և ուրիշ թիւրիմացութիւնները, Չունենալով հանդերձ պարզ գաղափար Մեծամորի, Երասխի, միւս Մեծամորի, Մեծագետի (գետն Մեծ) մասին (եր. 208), զեւ Խորեն-

¹⁾ —«Արդամոզան» Քրոնկ. Եւսեբիոսի, հրատ. Ալգեր. Վենետիկ. 1818, եր. 21, տող ներքեից՝ 9. Հրատ. Շէօնէ I, 27, տ. 28.—հրատ. Մալի, Միլան, 1818, եր. 19, ծանօթ. 4, ուր ցուց է դրւած ձեռագրի լուսանցքում՝ in margine Ardamuzane. համեմատ. նաև Ստմ. Անեցի Էջմիածին 1893, եր. 46—«իսկ Աղբամոզան էն Արծրունիք և Գնուներք»։ Տես «De l'urgence d'une édition critique des textes arméniens, Nota di Néandre de Byzance Norayr. Roma. 1792. տես նաև Zur Erklärung der Armenischen Geschichte des Moses von Chorene, v. Gr. Chalathiantz. (Wien, Zeit f. Kund. d. Morg. 1893, I).

²⁾ Տես Մատի լիշեալ լօղւածը (О Начальной և ալլն) երևա 272, ծանօթութիւն 1։

Նացուն է մեղադրում չարգելի հեղինակը. «Ուրիշ կէտ մը արժանի դիտողութեան, աչն է ժամանակի կանխումը (anachronisme), որով խորենացին զՇահապիւման (!?), վերջին Արշակունեաց բանակատեղին, կը դնէ (?) առ վշադարշակաւ, քանզի հոն կուտայ նմա կեդրոնացնել զգորս իւր: Արդարև խորենացին առ ի չտալոյ կասկած՝ կը լռէ Շահապիւման անունը, չափն է (!) սակաչն, թէ բանքն «մօտ չակունս Մօրին մեծի չափն Երասխայ»՝ կ'ակնարկեն զՇահապիւման (?)»:

Այս արդէն չափազանց կասկածոտութիւն է. Նոյն ենթադրեալ և զօռով խորենացու շէնքին փաթաթեալ Շահապիւմանը նորից բուսնում է մի երես լիտոյ (239, 240):

Խորենացու ալս լաւ չհասկացեալ հատեալի բացադրութիւնը տես Հակականք Գ. 1) Այսքանը միայն ասենք, որ ալս հատեալում Շահապիւմանի մասին ոչ ակնարկութիւն կալ և ոչ էլ կարող է լինել: Ալլ խնդիր է թէ վերջին Արշակունիների ժամանակ Շահապիւման էր նրանց սովորական բանակատեղին:

19. Նաև հազիւ թէ կարելի լինի համաձայնել պ. Գարագաչեանի հետ, որ իբր խորենացին մարդպետութեան իշխանի Հալր տիտղոսը ուղիղ չէ ըմբռնում և համարում է ալդ չատուկ անուն (մարդու անունն և ոչ պաշտօնի): Խորենացու բուն խօսքերն են. «Նա և ներքինիս հրամայէ ի նոյն ազգէ խզել և նահապետ նոցա (կարգէ) որ Հալր իշխանն՝ մասին Վարդատականէ մինչև ցճուաչ և Նախճաւան» (Բ. 7): Այս ասացեալից բնաւ չէ հետևում թէ Խորենացին հալրը համարում է մարդու անուն: Ինքը պ. Գարագաչն է որ ալդ սխալ իմաստն է տալիս ալս հատեալին, թարգմանելով «և Նահապետ կարգէ նոցա զՀալր ոմն», իշխան մասին, որ Վարդատականէ մինչև Նախճաւան» (209): Վերջապէս խորենացին, նոյն իսկ Գարագաչեանի խոստովանութեամբ, ծանօթ է Բուզանդի պատմութեանը, ուր շատ բացորոշ ցոյց է տրւած մարդպետ իշխանի հալր կոչման նշանակութիւնը «անւանեալ կոչեր ըստ գործոյն՝ Հալր թագաւորին» (245), ուստի և խորենացին ալս չէր կարող անդիտանալ:

20. Է Դլուխը (220—265) Արշակունիների պատմութեան (ըստ Խորենացու) քննադատութիւնն է:

Պարթևներին խորենացին սերած և համարում Աբրահամից: Թէ ալս պատմական չէ և չէ էլ կարող լինել, ալդ մասին խօսելն անգամ աւելորդ է: Բայց ինքը խորենացին չէ ալդ առասպելի հնարողը, ինչպէս կարծում է Գարագաչեան (222—223), ալ ունի, ինչպէս գրեթէ միշտ՝ իւրաքանչիւր պատմական կամ առասպելական տեղեկութեան համար՝

1) «Հալկ սկանք» վերնագրի տակ մի շարք լուսանկարներ Արարատում (1894). կալ և արտատպ. Վաղարշապատ 1894:

իւր աղբիւրները: Ֆրանսիացի չափնի հալագէտ պ. Կարրիերը առանձին չօղածով Զանաց ապացուցանել, որ Խորենացին է պարթևների արքահամնան ծագման գտիչը կամ հնարողը, և որոշ հետեանքներ կամեցաւ հանել իւր ալդ վարկածից ¹⁾: Ինձ աւելի չաջող են թւում Ն. Մառի առարկութիւնները Կարրիերի ալդ վարկածի դէմ: Մեծ սրատեսութեամբ, ինձ թւում է թէ՛ Մառը դիտեց և աներկբայելի դարձրեց աչն՝ գրեթէ իրողութիւնը, որ «Մծուրնացին» (=Անանունը)՝ Խորենացուց առաջ գիտէր Պարթևների Աբրահամից սերւելու զրուցը որոշ շեղումներով ²⁾: Այս բանը՝ աչն է ալդ զրուցի Խորենացուց առաջ գտութիւն ունենալը, ապացուցուած է և Յաճախապատումի վկայութեամբ, որին հաղիւ ուրեմն ուշադրութիւն դարձեց ³⁾: Վերջապէս այս կէտում Խորենացին ունի և ուրիշ աղբիւր, որի մասին աչտեղ երկարելը անլարմար է: Մենք առիթ կ'ունենանք Խորենացու ալդ ՆՈՐ—ԱՂԲԻՐԻ վրայ խօսելու, որով, լոյս ունինք, նոր և առատ լոյս է սփռւելու շատ կնճռած խնդիրների վրայ:

21. Խորենացու Պարթև թագաւորների ցանկը ուղիղ զնահատելու համար անհրաժեշտ է անտես չառնել Ք. Պատկանեանի առաջարկած չաշող սրբադրութիւնը, որով փոխանակ 14-ի կունենանք 15 պարթև թագաւոր, 475 կամ 476 տարի թագաւորութեամբ: Այսպէս ուղղադրած՝ Խորենացու պարթև թագաւորների ցանկը ստանում է պատմական հաստատուն հիմք, հակառակ Պարագաշեանի կարծեաց (224), թէ և թագաւորների թիւը կիսով չափ պակաս է դստւած դրամների ցուց տւած թագաւորների թւից: Բայց արդէն չափնի է, որ մի քանի, մեծ մասամբ երկու, թագաւորների տարիները հաշւած են Խորենացու ցանկի մէջ մի թագաւորի վրայ: Անկասկածելի է մեղ համար, որ այս ցանկն էլ իւր ամբողջութեամբ իրենը՝ Խորենացունը՝ չէ, ալ ծագում է ուրիշ՝ հնագույն՝ աղբիւրից: Ալդ խնդրին մենք առիթ կ'ունենանք երբ և իցէ վերադառնալ ⁴⁾: Իսկ Արշակունիների ծագման մասին երեք պատեհութիւն կ'ունե-

¹⁾ Nouvelles Sources de Moïse եւալն, տես և հալ թարգմ. «Նորագույն աղբիւրք Մով. Խորեն.» (Աղգալին Մատ. Ը) Վեննա, 1893 թ.

²⁾ О начальной истории եւալն:

³⁾ «Հայկական Աշխատասիրութիւնք հալագէտ պ. Ֆեթթէրի, Վիեննա 1895, եր. 72, ծանոթութիւն 2. Զալ. Տաշեանի: Ահա Յաճախապատումի ալդ հատւածը. «Չի ի Հալս ոչ ինչ մեծագուն և ի Պարս' (ս) քան զԱրշակունեաց տոհմ. որ ըԱբրահամէ սերեցան աստ, նաև չամենալն աղգս թագաւորք երկրի ըստ անտուտ բանին տեառն ամենեցուն»:

⁴⁾ Տես Սէն-Մարտէնի՝ Fragments d'une histoire des Arsacides:—E. Pat. Mat. для Арм. Слов. вып. II.—Ոտ. Տարոնեցու (Ասողիկ) ընտիր հրատարակութեան (Ստ. Մալխասեանի, 1885) 39-դ ծանոթութիւնը, եր. 312—21.—Մառի շատ անգամ փշած հրատ. О начальной истории:

Նանք մի քանի խօսք ասելու ֆնն. Պատմութեան Բ և Գ հատորները թերթելիս:

22. Վերջին, Ը, գլուխը (266—275) նվիրած է նախնական հայերի լեզւին և կրօնին: Աստեղ կարևոր է նույն անհրաժեշտ սահմանագիծը անցկացնել նախահայերի կրօնի, լեզւի և հնդերոպական հայերի լեզւի և կրօնի միջև: Հաւանականաբար հայերը նախահայերից ինչ ինչ փոխառութիւններ արած են և ժառանգած աւանդութիւններ (Արամ, Մինուս—Մանաւաղ եպիսկոպոս¹⁾, սակայն հաստատ է, զոնէ գիտութեան արդի վիճակում, որ հայ լեզուն և կրօնը ոչ մի կապ և նմանութիւն չունին նախահայերի լեզւի և կրօնի հետ:

Նախահայերի Խալդի գլխաւոր Աստածութեան (Վարագաշ գրում է «Հալաի») և րադդ բառի մերձեցման հնարաւորութիւնը անտեղի է (Եր. 266) և աչն մի շարք լեզաբանական՝ ներւի ասել՝ կ ու ը ի ո զ ն ե ը ի կարգիցն է, որոնցից դժբաղդաբար ազատ չէ Վարագաշեանի գիրքը: Այսպիսի անտեղի մերձեցումներ են, օրինակ, մշակ և Մուշ (68), Հալի-Ալուք (159), Հալ և «սեմական բառն հալ» (հալման ?) (159), Արամեանկալ Սօսիք—*platanum armeniacum* (180, 272), *Բագ և Վահան, Վահագն կամ Վահրամ (269) եպիսկոպոս, եպիսկոպոս²⁾

Հաղիւ թէ կարելի լինի համաձայնել Վարագաշեանի աչն կարծեաց հետ, որ իբր կթուի մանաւանդ՝ թէ հին Հալք ունէին զանդիկ կամ զրադաշտական կրօնից բուն վարդապետութիւնը» (270): Աւելի ուղիղ է թուում մեզ փոքր ինչ ներքեւում ասածը. «բայց զանդիկ կամ զրադաշտական կրօնից բուն վարդապետութիւնն առին Հալք Մարաց և Պարսից թամանակի: Ուղիղ է նաեւ աչն գիտողութիւնը, թէ արեւելեան Հալաստանում աւելի ազդած էր զանդիկ կրօնը, մինչդեռ արեւմտեան Հալաստանում՝ բուն կռապաշտութիւնը կամ գիցապաշտութիւնը (Աշտիշատ, Երիզա եպիսկոպոս):

¹⁾ Այսպիսի փոխառութիւն պիտի համարել Արա Գեղեցկի վէպը, եթէ միայն հաստատուի Աէլի մերձեցումը Արալի և նախահայերի Վրի աստածութեան միջև: (Նիկող. N^o V, ծանօթ. 3. Մհերի Գուռն, Հանդէս ամսօրեայ 1893, Եր. 239): Արալի՝ և Պլատոնի «Հասարակապետութեան» մէջ փշաւած Արմենիաի որդի էր՝ նոյնացումը պատկանում է Լյովինին (Վէպք հնուն Հայաստանի):

²⁾ Այսպիսի կ ու ը ի ո զ ն ե ը ի մի ամբողջ բառարան հրատարակեց Կ. Պոլսում 1894 (Ստուգարանական բառարան հայ լեզուի, 3-րդ տպ. Հիւնքեարպէլեանեանի) մեր աչս ֆնն. Հալոց պատմութեան հեղինակի լռալսաբանութիւն: Ահա թէ որտեղ նույն՝ և թերեւ աւելի մեծ՝ իրաւամբ կարելի է գործ դնել ֆնն. պատմութեան մէջ Չամբեանի, Խնձիճեանի, Ազեքի մասին ասածը՝ (276) veraltete Gelehrsamkeit — հնացեալ հմուտութիւն, հնացած գիտականութիւն:

Այնու ամենայնիւ մենք հակած ենք կարծելու որ նախնի հացերը ունէին միւս հնդերոպացի ցեղերի նման (յնչպէս օրին. գերմանական ցեղերը) իրենց հեթանոսական կրօնը, տարբեր զրադաշտականից:

Յամենայն դէպս՝ հայերի նախնական կրօնին նւիրած գլուխը շատ հեռու է լրիւ լինելուց: Չնայելով մեզ հասած տեղեկութեանց աղքատութեանը՝ այսուամենայնիւ ալդ մասին կարելի է անհամեմատ աւելի հարուստ նվթ համախմբել և աւելի ամբողջ ներկայացնել հալ հեթանոսական կրօնի անցեալը:

23. Այստեղ վերջացնելով մեր զիտողութիւնները, զանց ենք առնում աւելի մանրամասնութեանց մէջ մտնել ¹⁾ և բաւականանում ենք միայն այս ընդհանուր եզրակացութեամբ, որ Քննական Հացոց պատմութեան Ա մասը՝ անփոփոխ արտատպութիւն լինելով 1881 թւի հրատարակութեան՝ շատ կէտերում, այն էլ տեղ տեղ կարևորագոյն կէտերում, արդէն հնացած աշխատութիւն է, հնացած տեղեկութիւններով: Այդպիսի հնացած տեղեկութեանց վրայ հիմնւած եզրակացութիւնները բնական է որ անճշտութիւններ պիտի ունենան:

Մինչև այժմ մեր արած զիտողութիւնների մի մասը վերաբերում է՝ այսպէս ասած՝ մասնաւոր, առանձնացած կէտերի, որոնց այս կամ այն տեսակ լուսաբանութիւնը չէ փոխում հեղինակի ընդհանուր եզրակացութիւնները: Բաւց կան մեր զիտողութիւնների մէջ և այնպիսիներ, որոնք վերաբերում են գլխաւոր կամ խոշոր խնդիրների, որոնց այս կամ այն լուծմամբ փոխւում են, երբեմն նաև հիմնովին, ընդհանուր եզրակացութիւնները: Օրինակ՝ բոլորովին ուրիշ կերպարանք է առնում հայերի

¹⁾ Շատ խնդրական են, օրինակ Գուգարքի և Վրաստանի, Աղւանքի և Գարգարացիների անւանակոչութեան և սահմանների մասին ասւածները (151, 152, 248): Վիր կամ Իբեր և Աղւանք անուանները հազիւ թէ փոխառութիւններ լինին հռովմէացիներից:

Իբիրանի անունը կարդացւում է Արգիստիսի արձանադրութեան մէջ (n° XXII Նիկոլ. Սարկիամիշի քարը), որ մենք նոյնացնում ենք Իբեր կամ վիր անւան հետ: Ալբանիա բառը մեկնել լատիներէնով, ինչպէս կարծում էր Բէրը, հազիւ թէ ընդունելի է. տես Պատկանեանի կարծիքը Խոր. աշխարհագր. ուսու թրգ. եր. 40, ծնթ. 147. վրացիների աւանդութիւններից վիշատակաւորները (եր. 158) անշուշտ բղբում են «Վրաց Պատմութիւնից» (Ջուանշերի, Հին հայկ. թարգմանութիւն Փրանս. հրատ. Բրոսսէի, հալ բնագրի հրատ. Վենետ. 1884) որին ծանօթ չէ երևում հեղինակը: Ղաղարի և Խորենացու մասին ասւածը («Փարայեցի զիտէ զՍորենացին եր. 202») նոյնպէս շատ երկբայելի է: Այսպիսի մատենագրական խնդիրների վերադառնալու առիթ կ'ունենանք Քնն. պատմութեան միւս հատորները թերթելիս:

նախնական (և նախաձգերի) պատմութիւնը ալժմեան սեպագրագիրութեան լուսաբանութեամբ: Նոյնպէս և՛ Խորենացու, մասնաւորապէս նրա աղբիւր Մարաբասի, նորադոյն ուսումնասիրութիւնները, թէև բոլորովին հաստատում են ալդ աղբիւրի անվաւերականութիւնը, սակայն անհնարին են կացուցանում և Վարագաշեանի եզրակացութիւնը, որ իբր թէ «Մարաբասեան պատմութիւնն ոչ զրոյց է և ոչ առասպել, ալ լոյն մատենագիրներու պատմութիւնը զԱսորեստանեաց և զՊարսից» (197¹):

Մեր կարծիքով՝ Մարաբասեան պատմութիւնը՝ իւր իսկական ծաւալով՝ հպկական հին վէպից ու աւանդութիւններից առնւած զրոյցներ են, դիւցաբանական (Հակ, Արա, Արալէզ), երբեմն նաև պատմական-աւանդական հետքերով (Արամ), խառն ասորա-քրիստոնէական լաւելածներով և նպատակաւորութեամբ (tendence)՝ անշուշտ շատ անգամ առասպելախառն, բայց միշտ իրենց մեծ չարգը ունեցող իբրև նախնական վէպի և աւանդութեանց մնացորդներ: Խորենացին, ով որ է, իւր ժամանակի լուսնական կրթութեամբ և զարգացողութեամբ, զանազան փոխառութիւններով ևւսերթոսից և ուրիշ՝ զխաւորաբար վկայաբանական, սրբադրական և նման քրիստոնէական աղբիւրներից—մեծ մասամբ հաւերէն—քաղած տեղեկութիւններով որոշ կարգի և ձևի վերածելով ալդ հին ու նոր վէպերից հիւսւած զանգւածը, ջանացել է տալ նրան իւրովւանն պատմութեան կերպարանք: Քննադատութեան գործն է ճշտել, ջոկել և ընտրել:

24. Ի վերջոյ մի երկու խօսք Քննակ. Հալոց Պատմութեան լեզւի և սեթողի մասին:

Մեթողի մասին արդէն առիթ ունենանք մեր կարծիքն լայնելու (տես լօդ. 13): Գրածքի համաչափութեան փոքր ինչ վնասում են Խորենացուն նւիրած շատ ընդարձակ գլուխները, որոնք աւելի մենագրական բնաւորութիւն ունին: Թէև ալ էլ կա՞ որ ընթերցողների մեծ հաւարակութեան համար՝ ալն էլ 15 տարի առաջ՝ անհրաժեշտ էր ալնպիսի մի մեծ հեղինակութիւն, որպիսին Խորենացին էր, որի վրա է հիմնել մինչև ալժմա ամբողջ հալ պատմագիրութիւնը, մի անգամ առ միշտ քննա-

¹) Այս եզրակացութեամբ ստիպւած ենք ուրեմն ընդունել, որ՝ օրինակ՝ Տիգրան Ա.-ի լիշատակութիւնը Խորենացին առած է Քսենոփոնից, որ Տիգրանի և Նիւրոսի մասին՝ իբրև ժամանակակիցների վրա՝ խօսող լոյն գրողն է, — ուրեմն և ծանօթ է անմիջապէս Քսենոփոնին — մի վարկած, որի համար ապացույց գտնելը կարծեմ թէ անհնարին է: Աւսպիսի անհնարաւորութեանց ենք հանդիպում և ուրիշ շատ կէտերում ընդունելով Գարագաշեանի եզրակացութիւնը:

դատութեան ենթարկել, մենագրական աշխատութիւններից ժողովելով ալդ մասին առաժները: Նոր տպագրութեան ժամանակ կարծեմ ալ ևս աւելորդ էր ալդպիսի ընդարձակ գլուխներ նւիրել՝ մի ալնպիսի ընդհանրացնող տալիսին է Գարագաշեանի երկը՝ ալդպիսի մասնագիտական խնդիրներին: Մի ալնպիսի ընդհանրացնող բնաւորութիւն ունեցող երկասիրութիւն անշուշտ պէտք է հիմնւի մենագրական-մասնագիտական հետազոտութիւնների վրայ, չի չեւելով ալդ բիւրն երբ, բաւց ինքը մենագրութիւններ պէտք է բովանդակէ, աւելի ևս ընդարձակելով-ճապաղելով ի վնաս ամբողջի համաչափութեան:

Գանք լեզուին: Յարգելի Գարագաշեանը կ'աւելն անշուշտ «եկեղեցւոյ», իբրեւ թէ «պանք» հաղերէն չլինէր: Այս մի փոքրիկ նկատողութիւնը ալդդէն բնորոշում է հեղինակի գրելու եղանակը:

Խօսելով հիացմամբ և ոգեւորութեամբ հալ լեզուի և մեր հին մատենագրութեան վրայ՝ Գարագաշեան վերջացնում է իւր առաջին հատորը հետևեալ նշանակալից խօսքերով. «Իցիւ, բախտը, որ զետ կորուսանելոյ մեր ալն լեզուն՝ տաւ մեզ ալն մատենագրութեանն առատ մնացորդներ՝ տալի մեզ չարգել ըստ արժանւոյն ալն լեզուն, որոյ ազդեցութեամբ միալն հնար է որ և իցէ բարեփոխմն չարդի լեզուի մերում»:

Հալ լեզուն մեր ամենամեծ ժառանգութիւնն է: Նա աւելի հին է՝ ինչպէս տեսանք՝ քան մեր հայրենիքը և ազգալին կեանքի համար անհամեմատ աւելի մեծ նշանակութիւն ունի և ունենալու է քան կրօնը կամ դաւանութիւնը: Ի՞նչ չաւանդութիւն ունինք իբրեւ ազգ ապրելու և լուսաւորած ազգերի համալնքում մեր որոշ տեղը և նշանակութիւնը պահպանելու, ալդ ամենը հնարաւոր է միմիալն լեզուի պահպանութեամբ և կանոնաւոր մշակութեամբ: Այլ ևս ոչ ոք, ոչ իսկ ջերմ գրաբարեանը, չէ հաւատում հին լեզուի վերականգման, ալն մտքով՝ ինչ մտքով ալդ փորձում էին մեր վարժապետները: Մեզ կրթեցին և վարժեցրին գրաբարին՝ սովորեցնելով խօսել և գրել ալն ուղղութեամբ, որ մի օր հնարաւոր դառնալ գրաբարը նոր գրականութեան և նոյն իսկ գործածական կենդանի լեզու դարձնել: Ալդ փորձերի ելքը ալ ևս բացորոշ է և երկբաւութեան տեղիք չկալ: Կարծեմ մենք վերջին սերունդն էլինք, որ ենթարկւեցանք գրաբարեանների ալդ փորձերին:

Լուծը թոթափւած է: Այլ ևս գրաբարը չեն սովորում նրան կենդանի լեզու դարձնելու համար: Բարեբաղդաբար օրից օր աւելի լաւ են ըմբռնում գրաբարի գիտութեան անհրաժեշտութիւնը նոր լեզուին լաւ տիրելու համար: Գրաբարը նոր լեզուի օժանդակ միջոցներից մէկն է և պիտի ծառայէ նորին, ահա նորերիս դաւանանքը ¹⁾: Բաւց մեզնից հները՝ նալն

¹⁾ Նոր ասելով՝ խօսքս ալն նորերի մասին է, որոնք որ և է լեզու են սովորել՝ գրաբար կամ աշխարհաբար, և ոչ ալն նորերի մասին,

գրաբարեան ուղղութեամբ կրթեած, չկարողացան դպրոցական ալի կապանքները խզել: Քննակ. Հ. Պատմութեան համակրելի հեղինակը ալի հազագիւտներէցն է:

Հետաքրքրական է տեսնել ալի տարօրինակ կապակցութիւնը, ալի հազադէպ դուգադիպութիւնը միևնույն անձնաւորութեան մէջ: Մի կողմից՝ կատարեալ լծաթափութիւն, բոլոր նախապաշարմունքները, բոլոր հաւատալիքները քամուն տաւ, ամբողջ գլխով և սրտով չարելով զուտ գիտական ճշմարտութեանը, միւս կողմից՝ ամբողջ հին տարազը, գրաբարի նախդիրներով և խնդրառութիւններով, ժապաւէններով և ծոպերով:

Նոր լեզւի զարգացման ճանապարհը անշուշտ ուրիշ ուղղութեամբ է. վերից վար և ոչ վարից վեր, սակաւն ոչ վար ի վերոյ: Գրաբարը մեզ տւել է և տալու է ամբողջ ատաղձը, իւր ամբողջ բառարանը, որոշ սղումներով, որոշ կրճատումներով: Ամբողջ ասացւածներ, ինչպէս locution, փոխ ենք առնում կատարեալ իրաւամբ մշակած և բիւրեղացած գրաբարից, ինչպէս նոր եւրոպական լեզուները՝ լատիներէնից. բայց դրանից ալի կողմն անցնելն արդէն «ի չարէն» է:

Հին ձևերն ու նախդիրները շատունց թռչնած աշնան տերևներ են, կորցրած մեզ համար իրենց դալարութիւնը ¹⁾: Զուր ջանք է փորձել նորից կենդանութիւն տալ վաղուց մեռածին, անօգուտ վաստակ է ալի աւելորդութիւններով ծանրաբեռնել մեր մանուկ կալտառ լեզուն:

Անշուշտ դեռ շատ բան է պակասում նոր լեզւի կատարելութեանը, բայց պակասը լրացնելու անսպառ պաշար ունինք հին գրադարանում— գրաբարում, կենդանի բարբառներում, լեզւի անընդհատ ստեղծագործութեան ուժի և ընդունակութեան մէջ, որով կարելի է լիովին բաւարարութիւն տալ արագընթաց քաղաքակրթութեան չարուցած բոլոր նոր պահանջներին, բոլոր նոր գաղափարներին:

Պարզութիւնն և ճշգրտութիւնն է լինելու ալի լիզէալը, որին պիտի ձգտի նոր լեզուն, և ոչ պաճուճանքն ու հնացած արդ ու զարդը: Մենք չենք պահանջում անպաւման խուսափել գրաբարից: Մանաւանդ գիտական գրածքում, ուր շատ անգամ ոչ ալիքան՝ խոշոր գծերով գլխաւոր մտքերը, ալ ողորկ ճշտաբանութեամբ մտքերի նրբութիւններն են չեղաւելու, անհնարին է ամբոխի խեղճ ու կրակ գռհհկաբանութեամբ շատանալ, բայց՝ միւս կողմից՝ անհրաժեշտ է լաւ ըմբռնել նոր լեզւի ոգին,

որոնք ան լեզու են, և կարեորութիւն էլ չեն զգում քիչ թէ շատ կանոնաւոր կերպով խօսելու կամ գրելու: Ազգայինների համար բնութիւնը հոգացել է՝ ստեղծելով ան խօս անասունների կարգը:

¹⁾ Ոչ միայն արեւելեան, այլ նաև արեւմտեան գրական բարբառի համար:

պարզասիրութիւնը և զարգացման ընթացքը, և զուր ջանքեր չանել սարն ի վեր հոսեցնելու ջրերը: Ամեն մի աշդպիսի փորձ ժամանակի կորուստ է և ուժերի ջլատում:

Յարգելի Գարագաշեանը՝ իւր թէև ճիշտ և բաւական հարուստ, բայց գրաբարագէտներին միայն լիովին մատչելի և անպաւման հնածն լեզուով՝ է և կը մնայ միշտ՝ լեզւի կողմից՝ առանց հետեւողների, առանց չաջորդների:

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՆԴՐԻ ՆՈՐԱԳՈՅՆ ԶԱՐԿԱՅՈՒՄԸ

(Հինգերորդ լօղւած)

ԲԱՆՏԵՐԸ ԵՒ ԲԱՆՏԱՐԿԵԱԼՆԵՐԸ

Բանտարկութիւնները—իբր միջոց հալերին ջարդ տալու։—
Բ. Դրան մերժումը ռեֆորմների ծրագիրը ընդունելու։—Բան-
տերի վերաբերեալ կէտը։—Ներման հրամանը 13-ն լուսինի
Բանտարկումները 1890 թւականից սկսած։—Դում-Գափուի
դէպքի համար բանտարկւածներ։—Կեսարիայի մեծ դէպքը և
ձեռքակալւածները, սոցա կրած տանջանքները, դատաւարու-
թիւնը և դատապարտւածները։—Տանջանքներ Բաղէչի բան-
տում։ Բաղէչում բանտարկւածների համագումարը։ Միհրան
Դամատեան։ Համբարձում Պոլսեան-Մուրադ։—Բանտարկ-
ւածները Վանի բանտում։ Բողաղքեսանի կուլի համար բան-
տարկութիւններ։—Բանտարկւածներ Նրզնկայի բանտում։ Ար-
մըտանյիք։ Հաճի Գալուստ Ալքան-օղլի և ընկերներ։ Դոքտ.
Փաշալեան։—Բանտարկւածներ Էրզերումի բանտերում։ Նար-
մանցիք, Օքոնեան։ Արարօ։—Բանտարկւածները Ալաշկերտի
գաւառից։ Ալլ բանտարկութեան դէպքեր։ Բանտարկւածներ
Շապին-Գարահիսարում։—Սեբաստիայի բանտարկեալները։—
Բանտարկւածներ հոգևորականներից։—Ներսէս վարդ. Խարա-
խանեան։—Սիմէօն վարդ. Յովհաննիսեան։—Նիկողոս եպիս-
կոպոս։—Բանտարկւած հոգևորականների մի խումբ Էրզերումի
Նահանգում։—Բանտերից արձակւած հոգևորականներ։—Տուցակ
հալ աքսորականների Աքիալում։

Plunder, murder, rap and torture.

Gladston.

Կողոպուտ, սպանութիւն, առեւանգութիւն եւ
տանջանք: Գլադստոն:

Այս անգամ մեր խօսքը տանջանքի մասին է: Վերը դրած
քնաբանի չորս խօսքերովն է, որ Մեծ ծերունի Գլադստոնը բնորո-
շեց հայերի դրութիւնը Տաճկաստանում, այս օրերս, ներկայ 25-ն
յուլիսի արտասանած իւր մեծ ճառում, Ձեռտէրի միտինգում,¹
մի օր անց այն օրից, երբ Դէյլի Նիւստում տպւեց սուլթանի կա-
ռավարութեան տւած մերժողական պատասխանը երեք մեծ պետու-
թիւնների առաջարկած ռեֆորմների այն ծրագրին, որ մենք տպե-
ցինք ամսագրիս անցեալ ամսւոյ համարի մէջ: Այդ պատասխանի մէջ,
ուր ամեն պահանջ մերժւում է 1) բ. Գուռը կարծիք է յայտնում
թէ նաև բանտային վարչութեան ներկայ սիստեմը կարող է գոհա-
ցնել այն բոլոր պահանջներին, որ անում է օրէնքը և արդարութիւնը!
Պէտք է տեսնել սակայն, թէ այդ ինչ օրէնքի և արդարու-
թեան մասին է խօսում Քիւրքիայի կառավարութիւնը:

«Մուրճ»-ի անցեալ 6-րդ համարում մենք արդէն շօշափեցինք
այն կէտը, որ վերաբերում է տաճկական բանտերին և հայ բան-
տարկեալներին: Հայկական խնդրի նորագոյն զարգացումը սերտ
կապ ունի տաճկական բանտերում հեծծող հայ քաղաքական բան-
տարկեալների խնդրի հետ. տաճկական բանտ ասածդ՝ մանաւանդ
Տաճկա-Հայաստանում՝ դժոխային գաղափար է. իսկ բանտարկեալ-
ներ ասելով՝—դոքա ոչ թէ մի խումբ քաղաքական գործիչներ են,
այլ հազարաւոր անձեր են, որոնց թիւը ոչ ոք չի ևս որոշած
չէ և հազիւ թէ մէկը ձեռնարկած լինի բոլոր բանտարկեալների
համագումարը դուրս բերելու: Մենք վերապահեցինք «Մուրճ»-ի այս
համարին վերադառնալ այդ խնդրին և, հայկական խնդրի ուսում-
նասիրութեան այդ պակասը լրացնելու համար՝ գէթ սկզբնական
փորձն անել: Որովհետև հայ ազգը Տաճկա-Հայաստանում բնաջինջ
անելու քաղաքականութեան զօրաւոր գործողութիւններից մէկը
սկսեցինք ճանաչել բանտարկելութեան մէջ, և ոչ թէ սոսկ արդա-

1) Բացի միակ մի կէտից, ուր Բ. Գուռը համաձայնւում է թէ ժանդար-
մերիայի համար նա կարող է օգտուել (բայց միայն օգտուել!) քրիստոնեաներից:

րադատութեան մի ակտ, հասկացւի այդ արդարադատութիւնը նոյն իսկ տաճկական մոքով: Բանտարկւածների թւի ահագին մեծութիւնը աչքի առաջ առնելով, մարդ ակամայ պէտք է կապի այդ երևոյթը հայ ազգը բնաջինջ անելու քաղաքականութեան հետ, որ և, ինչպէս արդէն զիտենք, Թիւրքիայի զլխաւոր ջանքն է եղած մանաւանդ այս վերջին հինգ տարիներում: Բանտարկութիւնը պիտի դար լրացնելու այն, ինչին պիտի ծառայէին մի ազգի հոգին հանելու միւս միջոցները՝ ոյժից վեր հարկերը, դատաստանական նախադիտւած անարդարութիւնը, վարչական կողմնաւարտութիւնը, ոստիկանական լրբութիւնները, հողեր գրաւելը յօգուտ քիւրդերի, բնակավայրերից ուղղակի կամ անուղղակի կերպով տեղահան անելը և հայրենիքից դուրս վնդելը, տնտեսապէս քայքայելը, և վերջապէս՝ հայերին սրով և հրով ջարդելը որ և է պատրւակով, մասմաս, բայց անընդհատ, աշխատելով որ այդ ամենը կատարւի մթութեան մէջ, հեռու Եւրոպայի աչքից, առանց աղմուկի:

Այդ գործողութիւնները կատարւում էին այն ժամանակ, երբ տաճկահայերի սահմանադրական գլուխը Աշըգեան պատրիարքն էր. նոյն այդ ժամանակ տաճիկ կառավարութիւնը, գիտակցական թէ անգիտակցական օգնականութեամբ Աշըգեանի՝ դադարեցրեց տաճկահայոց սահմանադրութիւնը, թոյլ չտալով որ ազգային ժողով գումարէ: Հայութիւնը ճաճկաստանում ամեն կերպ դահիճի ձեռքն էր մատնւած, և այդ դահիճը—օսմանեան կառավարութիւնը—իւր գործն էր տեսնում սաստիկ մեծ հետևողականութեամբ, մի հետևողականութիւն, որի մէջ ընդունակութիւն օսմանեան կառավարութիւնը միմիայն աւերելու գործերի մէջ է ցոյց տւած:

Բանտերի մէջ գործադրող տանջանքների և բանտարկւածների թւի մասին մեր ընթերցողներին զաղափար կազմել տալու համար՝ հեռաւորապէս անգամ բաւական չեն այն մի քանի էջերը որ մենք յատկացրինք այդ խնդրին մեր անցեալ յօդւածում: Այ, մենք վերապահեցինք այդ մի յատուկ յօդւածի, ներկայացնելու համար իրողութիւնները ոչ միայն ընդհանուր գծերով, այլ իրենց մանրամասնութիւններով, որովհետև միմիայն դէպքերի հատիկ-հատիկ ներկայացնելով է որ ստացւում է իրականութիւնը զէթ մերձաւորապէս յիշեցնող պատկերը:

Գործադրող տանջանքների մասին նիւթերը պակաս չեն. իսկ ինչ վերաբերում է բանտարկւածների թւին՝ մենք պէտք է դիտել տանք մեր ընթերցողներին, որ մեր ծրագիրը այդ մասին տարածւում է ոչ միայն ներկայի, այլ և մօտ անցեալի վրայ, սկսած 1890 թւականից: Այդ թւականը այն տարին է, երբ տեղի ունեցան Էրզերումի և Կ. Պոլսի Գում-Գափուի դէպքերը. այդ ժամանականից հայկական շարժումների մէջ տաճիկ կառավարութիւնը սկսեց նկատել յեղափոխական բնաւորութիւն, և այդ տարւանից է, որ ձեռքակալումները և բանտարկումները սկսեցին անել յեղափոխականների անունով: Այդ ժամանակից է սկսում հասունանալ տաճիկ կառավարութեան մէջ՝ հայերին բնաջինջ անելու գաղափարը, որ և հանգչեց այն ղեկավարին ծրագրին, որի արտայայտութիւններից մէկն էր միայն 1894 թւականի Սասունի կոտորածը: Եւ բանտարկումներն էլ, դորան համապատասխան, պէտք է ստանային ոչ միայն յեղափոխականներին բնաջինջ անելու նպատակ, այլ պէտք է օգնութեան գացին ընդհանրապէս վճռած քաղաքականութեան՝ հայ ժողովուրդը բնաջինջ անելու: Արդ, հայկական խնդրի նորագոյն զարգացման պատմութիւնը ամենասերտ կերպով կապւած լինելով հայ ժողովրդի այս վերջին տարիներում կրած ամեն կարգի քաղաքական, սոցիալական, տնտեսական հարստահարութիւնների հետ, այդ նոյն հայկական խնդրի զարգացման մէջ դեր են կատարում նաեւ ոչ միայն ներկայումս բանտերում եղածները, որոնց թիւը արդէն ահագին է, այլ և բոլոր նոքա, որոնք, մանաւանդ 1890 թւականից դէսը, քիչ թէ երկար տեղականութեամբ նստել են և տանջւել բանտերում: Իսկ զոցա թիւը պէտք է որ շատ հազարների հասնի:

Բանտարկեալների խնդիրը, որ ինքն ըստ ինքեան կարեւոր խնդիր է, ներկայ յուլիս ամսում առանձին աժմէութիւնն ստացաւ շնորհիւ յուլիսի 13-ին սուլթանի տւած «ներման» հրամանի, որով սուլթանի կառավարութիւնը իբր թէ կամենում է ընդառաջ գնալ երեք մեծ պիտութիւնների պահանջման ընդհանուր ներման մասին, որ կազմում է նոցա ներկայացրած ռեֆորմների ծրագրի գլխաւոր կէտերից մինը: Սուլթանի այդ ներման շնորհը մեր աչքում նոյն գիւնն ունի, ինչ գին որ ունի սուլթանի առանց Եւրոպայի հաւա-

նութեան նշանակած կամ նշանակելիք բարձրագոյն կոմիսարը (Նաքիր փաշա կամ այլ ոք)։ Նախ որ բոլոր բանտարկւածները քաղաքական գործերի համար չեն արձակուում։ և երկրորդ ոչ մի երաշխաւորութիւն չի տրուում, որ այսօրուայ արձակւածները վաղը նորից չեն բռնուիլ և կամ բանտարկութիւնները չեն շարունակուիլ առաջւան պէս։ Ներման շնորհը իւր իսկական նշանակութիւնը կ'ստանար միմիայն պետութիւնների առաջարկած ծրագիրը ամբողջապէս ընդունելու պայմանով, մի բան որ ոչ միայն մինչ այժմ չի կատարուել, այլ արդէն իսկ հանդիպել է ընդդիմադրութեան սուլթանի կառավարութեան կողմից, այն պատասխանով, որ տրւեց պետութիւնների ներկայ յուլիսին։

Յուլիսի 13-ին տրւած ներման շնորհով բանտերից պէտք է արձակւէին և աքսորից ետ կանչւէին ինչ որ մօտ 700 հազի. դոդաթում չեն ամենակարեւորագոյն բանտարկւած անձերը։ Բայց, ինչպէս վերը արդէն նկատեցինք, կարեւորը մեզ համար միմիայն այն է թէ ինչ վիճակում են այժմեան բանտարկւածները, այլ զոցա հետ և այն ամենքը, որոնք այս վերջին հինգ տարիներում բանտ են մտել և կարճ կամ երկար տեղութեամբ չարչարուել են ու տանջուել. որովհետեւ, ինչպէս մանաւանդ այժմ պիտի տեսնենք, թրքական բանտերը—տանջանքների մեքենաներ են, լինեն բանտարկւածները դատարանով դատաւարութեան թէ միայն քննութեան սպասողներ։

Մի այդպիսի լայն ծրագիր լրիւ կատարելու համար նիւթերը մեզ պահասում են. բայց արդէն իսկ այն, ինչոր կարող ենք տալ այժմ մեր ընթերցողներին, բաւական է, որպէս զի ներկայ յօդւածը իրաւունք ունենայ լուրջ սկզբնաւորութիւն համարելու։

Մենք աշխատել ենք այս անգամ, օգտուելով մեր սեփական և ամեն այլ աղբիւրներից, որ կարող եղանք ձեռք բերել այս ամսում, չիշատակութեան առնել կատարւած ձեռքակալութիւնները և բանտարկութիւնները այս վերջին հինգ տարիներում, թողնելով գործի լրացումը այլ անգամների, որի համար այս ամսագրում այսուհետեւ «մանտեր և բանտարկեալներ» խորագրով կը զետեղենք այդ մասին մեզ հասած բոլոր տեղեկութիւնները։

Մենք կը տանք խնդրին վերաբերեալ նիւթերը ոչ խիստ ժամա-

նակագրական կարգով, որ անհնարին է անել այս դէպքում, մանաւանդ ամսագրական մի ընթացիկ յօդածի համար: Եւ մեր առաջադրած նպատակի համար դա մեծ կարևորութիւն չունի:

Գ ու մ - Գ ա փ ու ի ց ո յ ց ի հ ա մ ա Ր Ծ հ ո գ ի բ ա ն տ ա Ր կ -
լ ա ծ ն ե Ր ը: Մ են ք արդէն յիշեցինք որ հայկական խնդրի նորագոյն
զարգացման սկիզբը պէտք է հաշուել 1890 թւականից, երբ Տաճկաս-
տանում սկսում են նոր տեսակի հայկական շարժումներ: Երևի չենք
սխալւիլ, եթէ առաջին մասսային բանտարկութիւններն էլ հայկա-
կան քաղաքական գործերի համար համարելու լինենք այն դէպքերը,
որոնք եղան իբր հետևանք Գ ու մ - Գ ա փ ու ի (Վ. Պոլսի) մեծ ցոյցի,
1890 թ. 15 յուլիսի: Այդ օրն էր որ առաւօտը, պատրիարքարանի
եկեղեցում, մասնակցութեամբ մի քանի հազար հոգու, մեծ ցոյց
եղաւ, ուր ճառ կարդացեց, որի մէջ հայոց կրած ազէտներն էին
պարզւում և ապա, ուղեկցութեամբ հաղարաւոր հոգու՝ առանձին
թղթով այդ նոյնը տարւեց պատրիարքարան, ստիպելու որ պատ-
րիարքը այդ թուիթը յանձնէր սուլթանին:

Ճառ կարդացողն եղաւ Յարութիւն Զհանգուլեան, որը
այժմ Աբիալի բերդում դեռևս կրում է իւր պատիժը:

Որքան մենք ենք տեղեկացած յատկապէս «Մուրճ»-ին հաղոր-
դած մի ականատեսի վկայութիւնից, Գ ու մ - Գ ա փ ու ի ց ո յ ց ի առի-
թով ձեռքակալեցին իննը հոգի, որոնցից երկուսը յոյն. դրքա են՝

Զհանգուլեան Յարութիւն, վանեցի. աքսորւեց Աբիա ¹⁾:

Լ ու ս ի կ ե ա ն Նաղարէթ, սեբաստացի. աքսորւեց Արշիպեղա-
գոսի Միգիլի կղզու բերդը:

Ն ա տ ու Ր ե ա ն Յարութիւն, սեբաստացի, աքսորւեց Աբիա:

Խ ա չ ի կ, արհեստով սափրիչ, պոլսեցի. աքսորւեց Լիմիա կղզու
բերդը:

Յ ա Ր ու թ իւ ն, Բրուսայի նահանգի Քեթթահյա աւանից. բան-
տարկւեց Սինուպում:

¹⁾ Ներկայ լօղաւորում ընթերցողը կը գտնի առանձին ցուցակ Աբի-
ալում իրենց պատիժը կրող հայ բանտարկեալներին:

Աւետիս, արհեստով ձկնորս, պոլսեցի:

Կարապետ, երզնկացի. բանտարկւեց Ռուսոս կղզում:

Իւււան, յոյն, ուղարկւեց Բէաս ծովեզրեայ քաղաքի բերդէ:
Նիկողայ, յոյն, բանտարկւեց Սինոպում:

Վերոյիշեալներին մի քանիսի մասին հաստատ յայտնի է, որ ոչ մի քաղաքական խմբի չեն պատկանել և որ ձեռքակալւեցին թիւրիմացութեամբ. այսպէս դոցանից երկուսի յանցանքը եղած է այն, որ Ֆէսի տեղ շապօ են հագած եղել (Խաչիկը, Աւետիսը), որ, ինչպէս երևում է, թիւրք կառավարութիւնն չընդունելու նշան է համարել:

—Կեսարիայի մեծ դէպքը, 5—600 հոգու ձեռքակալումը 1893 թ-ին:

Կեսարիայի դէպքը իւր հեռանքներով մէկն է ամենանշանաւոր եղելութիւններից այս վերջին տարիների հայկական շարժումների ընթացքում: Նա ունեցաւ իբր հեռանք 5—600 հայերի ձեռքակալութիւնն և բանտարկութիւնը, որոնցից 86 հոգի վեց ամսաչափ տառապեցին բանտերում մեծամեծ չարարանքների մէջ, 56 հոգի վեց ամսից յետոյ դատի ենթարկւեցին, որոնցից 41 հոգի դատապարտւեցին, որը մահւան, որը երկարաժամանակ բերդարգելութեան: Մանրամասնութիւնները հրատարակում ենք ներքև «Գաղաթիւ» բանտարկւածները» խորագրի տակ. իսկ այստեղ ծանօթացնենք մեր ընթերցողներին դէպքի սկզբնաւորութեան հետ:

1893 թւականի յունւարի սկզբին, ուրբաթ օր Կեսարիա քաղաքի ¹⁾ և շրջակայ գիւղ ու քաղաքների գիշերապահները տեսնում են որ հրապարակներում, պանդոկների և կառավարութեան տների պատերին կպցրած են տաճկերէն լեզուով թղթեր «յայտարարութիւններ» (եաֆթա) անունով, որոնցով ժողովուրդը յորդորւում է կառավարութեանը ընդդիմադրելու: Եղելութեան մասին իսկոյն տեղեկացնում են զաւառապետին, որի հրամանով իսկոյն ժողովում են 200-ից ավելի օրինակներ այդ յայտարարութիւններից: Իմանալով որ նահանգի բոլոր հայաբնակ ու տաճկաբնակ

¹⁾ Կեսարիա—Գաղատիայի նահանգի գաւառական քաղաք է, ուր նստում է գաւառապետ (միւթեսարիֆ):

գիւղ ու քաղաքներում այդ նոյն ձևով տարածւած են, Գաղա-
տիայի նահանգապետը հեռագրով իսկոյն տեղեկագրում է եղելու-
թիւնը սուլթանին, որը, նոյնպէս հեռագրով, հրամայում է գործը
շուտով քննել և հետևանքների մասին հեռագրել: Այդ նպատակով
էլ Կ. Պոլսից ուղարկւում են երկու էսքեր փաշաներ, որոնք,
հետերնին առնելով Գաղատիայի նահանգապետին (որ կարծեմ
Աբբեղդիին փաշան պիտի եղած լինէր) և անգլիական հիւպատո-
սին՝ գալիս են Կեսարիա: Դոցա առաջին գործն է լինում ձեռ-
բակալել ու բանտարկել 500-ից աւելի անւանի հայեր Կեսարիա
քաղաքից և շրջակայքից: Այդ բազմաթիւ ձեռքակալութիւններից
հայ ժողովուրդը սկսում է յուզւել, մանաւանդ երբ նա տեղեկա-
նում է թէ ինչ անտանելի տանջանքների են ենթարկ-
ւում բանտարկւածները, մանաւանդ նոքա, որոնց վրայ որ և է
կասկած կայ: Այդ ժամանակ բանտարկւածներից մէկը, Ռուբէն
Ճեւահիրճեան, չկարենալով դիմանալ իրեն տուած սարսափելի
տանջանքներին, սկսում է թւել քաղաքի յեղափոխական կարծւած
հայերի անունները. և երբ այդ առիթով սկսւում են մի շարք նո-
րանոր ձեռքակալութիւններ, ժողովուրդը այնպէս է կատաղում, որ
կառավարութեան համար այլ ևս պարզւում է թէ հայերի կողմից
կարող են շփոթութիւններ ծագել: Կառավարութիւնը, դորա
առաջն առնելու համար, դիմում է այս միջոցին՝ գրգռել
թիւրք ամբոխը հայերի դէմ: Եւ ահա սկսւում են այս-
տեղ փոքրիկ ընդհարումներ տաճիկների և հայերի մէջ. փոզոցնե-
րում հայերն ու տաճիկները, իրար պատահած ժամանակ, կռի
են բռնւում: Այդ միջոցին է որ ձեռքակալւում է Անտոն Ռըշ-
տունի, որը, պատկանելով հնչակեան յեղափոխական կուսակցու-
թեան, իւր համարձակ պատասխաններով հարցաքննութեան ժա-
մանակ՝ մեծ շփոթութիւն է գցում քննիչների մէջ: Նորա խօսքերից
մէջ ենք բերում հետեւալը. վալիին (նահանգապետ) յայտնելով որ
իւր և ընկերների ուղածը աշխատաւոր ժողովրդի համար նպատաւոր
օրէնքների հրատարակութիւնն է և եթէ ինքը լուէ՝ իւր և ընկեր-
ների յետեւը հարիւրաւոր սպառազէն հրոսակներ կան, որոնց դիւ-
րին չի լինիլ լռեցնել, Ռշտունին, դիմելով Կեսարիայի զինւորական
տեղակալին (միւթեսարիֆին), ասում է՝—«Իսկ դու, որ այսօր իբ-

քեզ կառավարութեան շահերին ջատագով՝ հարցեր ես առաջարկում ինձ, դու ինքդ մէկը չես կառավարութեան կողոպտողներից. դու չէիր որ ինձնից 800 հատ արծաթ մէջիտ առնելով՝ փոխարէնը 800 հատ հրացանի փամփուշտներ տւիր: Շփոթւած ղինւորական տեղակալը ղիմում է այնուհետեւ Ռշտունուն մէջտեղից վերացնելու միջոցին, ծառայողների միջոցով թուականներով նորան հայց նահանգապետը ժամանակին տեղեկու յիւն ստանալով՝ բժիշկների օգնութեամբ ազատում է նորան մահւանից՝ թէև միայն կառավարութեան ճիրանը նորան մատնելու համար: Կառավարութեան կողմից նորից զրգուած թիւքը խուժանը յարձակւում է հայերի տների և այգիների վրայ կողոպտելու և այրելու նպատակով. հայերը արիւթեամբ ընդդիմադրում են. ընդդիմադրում է նաև երբ թիւքը խուժանը յարձակւում է եկեղեցիների վրայ աւերելու և կողոպտելու համար, յարձակւում է կանանց վրայ՝ նոցա զարդերը խլելու համար: Տեղի է ունենում մի սարսափելի կռիւ, որ երկար ժամեր է տևում: Այդ դէպքերից յետոյ՝ տեղի են ունենում նորից հարիւրաւոր ձեռքակալութիւններ:

Խրախուսւած կառավարութեան բռնած այս ղիրքից՝ թիւքերը ամեն պատեհ առիթից օգուեցին հայերին չարիքներ հասցնելու՝ հայերից ում հետ որ խնդիր կամ հաշիւ ունէին՝ պախշիլ կամ կաշառք էին պահանջում. հակառակ պարագային՝ սպառնում էին իբրև «յեղափոխականի» կառավարութեանը մատնել: Գիւղերի և քաղաքների մէջ քրիստոնեաների ապառիկ պահանջները թիւքերից՝ սկսեցին փճանալ, որովհետև ոչ մի թիւք այլ ևս չկամեցաւ իւր պարտքը տալ «Ֆէսատ դեաւուրին» և ոչ մի հայ չէր համարձակւում կառավարութեանը ղիմել բողոքով, վախենալով որ իւր մօտ դեռ մնացած փողն ևս պաշտօնեաները չցափշտակեն: Մեր աղբիւրը, որից օգտուում ենք այս տեղեկութիւնների համար, աւելացնում է, թէ «խիստ երկար կ'ըլլայ ցուցալին անւանց այն քրիստոնէից, որոնք այս մոլեռանդ հասարակութեան զրպարտութեանց ենթարկւելով՝ իբր քաղաքական յանցաւոր ամիսներով բանտերու մէջ հեծծեցին և դեռ կը հեծծեն երկրին ամեն կողմը, ուր որ հայ կայ, ուր որ բանտ կայ»:

Իսկութիւնը այդ պայտարարութիւնների մասին պատմւած

է Անտոն Ռշտունու պաշտպանողական ճառի մէջ, Գաղատիայի դատարանում, մայիսի 29-ին: Ով գիտէ ինչ հաշիւներով, թուրք կառավարութիւնը թոյլ էր տւել որ մեղադրւածները և կամ նոցա փաստաբանները ամենաազատ կերպով իրենց օգտին պաշտպանողական ճառեր արտասանեն: Թերևս այն դիտաւորութեամբ որ պատժից և մահից չվախեցողների համարձակ ճշմարտասօսութիւնից կառավարութիւնը կարողանայ գաղտնիքներ իմանալ: Եթէ այդ էր նորա դիտաւորութիւնը—նա չսխալւեց: Ռշտունին իւր ճառի վերջում պատմեց եղելութիւնը այդ յայտարարութիւնների մասին: Պարզւեց, որ դոքա ցրւեցին և պատերին փակեցեցին հնչակեան կոչւած կուսակցութեան կեդրոնի հրահանգների համաձայն, նորա բազմութիւ մասնաճիւղերի միջոցով. այդ բանը արդէն յայտնի էր կառավարութեան և դատարանին. բայց նա յայտնեց նաև այլ բան, որ թէև այդ թերթերը Կեսարիայում հայերի ձեռքով տարածւեցին, բայց նոցա խմբագիրն ու հեղինակները հայեր չեն: Նա հրաւիրեց դատաւորների ուշադրութիւնը դատարանի սեղանի վրայ դրւած Հնչակ թերթի այն համարի վրայ, ուր թարգմանւած էին այդ յայտարարութիւնները. այդ համարը Կեսարիայի դէպքից ամիսներ առաջ էր հրատարակւած. բայց նոյն այդ համարում տպւած էր թէ այդ յայտարարութիւններից շատ օրինակներ ցրւած են Միջերկրական ծովի եզերքների վրայ մինչև Սիւրիա: Ում միջոցով? Լոնդոնում գործող «Բսլամ կոմիտէ»-ի ձեռքով, որը Միջերկրականի եզերքների վրայ կարողացել էր հեշտութեամբ յարաբերութիւններ և ճիւղեր հաստատել և ցրւել թերթերը իսլամ ճիւղերի միջոցով: և թէև կառավարութիւնը իրազէկ էր եղած խնդրի գաղտնիքին, սակայն խոհեմութիւն համարեց գործը շուտով ծածկել: Բայց որովհետև չիշեալ իսլամ կոմիտէն ներքին գաւառների մէջ յարաբերութեան և հաղորդակցութեան պիւրութիւններ չունէր, ուստի նա պիմել էր հնչակեան կենդրոնական կոմիտէի օգնութեան, որ ընդունել էր, չնայած որ, ինչպէս յայտնեց Ռշտունին, յայտարարութեանց պարունակած իմաստն ու ոգին հնչակեան ընկերութեան նպատակից ու սկզբունքից բոլորովին դուրս են: Թրքական այդ կոմիտէն նախ գործում էր Պարիզում, ուր նա հրատարակում էր «*Lib. Turquie libre*» (Ազատ Թիւրքիա) անունով թերթը. բայց Ֆրանսիա-

Պան կառավարութիւնը, համակերպելով թիւրք կառավարութեան
 խնդիրքներին, այդ կոմիտէի անդամներին իւր երկրից արտաքսեց. կո-
 միտէն ապա հաստատեց Լոնդոնում, ուր և գործում է մինչև այ-
 սօր: Թէ թիւրք կոմիտէի և թէ նորա թերթի գոյութիւնը թիւրք
 կառավարութեան քաջ յայտնի էր. Կեսարիայի դէպքերի միջոցին,
 Ռշտունին, զատուելուց դեռ առաջ, յայտնել էր նահանգապետին,
 զաւառապետին և ուրիշ բարձր պաշտօնեաներին Կեսարիայում
 տարածած թերթերի հեղինակների մասին իսկութիւնը. բայց գո-
 քա Ռշտունու այդ յայտարարութեանց վրայ, գէթ առերևոյթս,
 թեթեւ աչքով նայեցին և կամ զրեթէ կարեւորութիւն չուին: Թէ
 ինչու, ահա Ռշտունու տւած պատասխանը իւր պաշտպանողական
 ճառի մէջ. «Սա այս պարագան ուրիշ պատճառի չեմ կարող վե-
 րագրել, եթէ ոչ այս խորհրդին, թէ Ներոպայի մէջ իսլամներից
 բաղկացած մի կոմիտէի գոյութիւնը, այստեղ, իսլամ ժողովրդի
 մէջ չտարածելու ու նորա մէջ շփոթութեանց տեղիք չտալու հա-
 մար՝ կառավարութիւնը այդ «յայտարարութիւններին» հեղինակ ու
 խմբագիր հայերին է հռչակւած՝ մեր իսլամ հայրենակիցների առե-
 լութիւնը մեր՝ հայերիս՝ վրայ գրգռելու համար»:

Պարզ է որ հայերի դէմ գրգռելը կառավարութեան ծրագրի
 մէջ էր մտած, որի ծայրը հասնում էր հայերին կոտորելու զաւա-
 դրութեան, մի կոտորած, որի մօտալուտ լինելը գուշակւում էր արդէն:

Հայերի մօտալուտ կոտորածը գուշակւում են եղել երկրի մէջ
 գործողներից երևի շատերը. բայց չպէտք է հերքել մտքի կորովը
 այն մարդկանց, որոնք գրաւորապէս յայտնել են իրենց զգացմունքը
 այդ մասին, որպիսին է Ներսէս վարդապետ Խարախանեան. նոյն-
 պիսի գուշակութիւն անում էր նաև Կեսարիայի դէպքերի համար
 մեզ աղբիւր ծառայողը, որը հիմնւում է հիմնական Ֆակտերի վրայ:

«Քէտք է գիտնալ, գրում էր նա 1893 թ-ի առաջին կէսին,
 պէտք է գիտնալ որ այս ամենն ալ կառավարութեան անուղղակի
 և մերթ ուղղակի հրահանգով ու թելադրութեամբ գործադրւեցան:
 Կեսարիոց բանտի մէջ բանտակից թիւրք գիւղացիներ պարզամտու-
 թեամբ կը պատմեն հայերուն թէ իրենց իմամներ ու խոճաներ
 այս վերջին մի քանի տարիներու մէջ ինչ կը քարոզեն մզկիթնե-
 րու մէջ, այն է՝ պաշտպանել սուրբ կրօնը և մարգարէի յաջորդը

կեաւուրների դէմ, ամեն կարելի միջոցներով, և պատահաբար կ'իմանանք որ այս «միջոցներէն» էն կարևորը փութոյ պնդիւ լռելեայն կը հայթհայթէ կառավարութիւնը, այն է՝ զինուոց մ' թերք պաշը պողոտէքներու համար: Եւ միթէ ասկէ աւելի շօշափելի ապացոյց մի չէ արիւնկզակ քրդերը զինել, պատուանշաններով մեծարել, կերցունել, խմցունել, ոգևորել և պատրաստել ահեղ մի կոտորածի, որի թատր ըլլու սահմանաւած է Հայաստան, մարտիրոսներու այդ յաւիտենական հացրենիքը¹⁾:

Այժմ դառնանք բանտարկեալների վիճակին, որի մասին տեղեկութիւն տուողը նոյն իսկ բանտարկաւծներից մէկն է:

Այդ թղթակցութեան մէջ մի-առ մի պատմած են բոլոր այն տանջանքները, որ վիճակած է եղել կրելու Կեսարիայի մեծ դէպքի համար Քաղատիայի բանտում բանտարկաւծներին: Դարձնում ենք մեր ընթերցողների յատուկ ուշադրութիւնը այդտեղ գործադրած տանջանքների նկարագրի վրայ:

Քաղատիոյ բանտարկաւծները ու նոցա կրած զարհուրելի չարչարանքները: «Քաղատիոյ բանտէն կը գրեմ այս տողերն: Կեսարիայէն, Եօզկաթէն, Մարգուանէն և այլ մի քանի տեղերէն յաջորդաբար թուով 500 հոգի էինք իբր քաղաքական յանցաւորներ, որոնցմէ մի մասը ազատ արձակեցան, թիւք կառավարութիւնը մինչև իսկ չկարենալով նոցա անմեղութեան վրայ շինծու յանցանքներ բարդել: Անլուր, պժգալի փորձեր ու միջոցներ գործադրեցան իբր խոստովանութեան ղեղ ու դարման: Զարչարանք, անարգանք, ծեծ, մերկանք, լլկանք, անօթի ու ծարաւ թողնուլ—սովորական ձեւակերպութիւնների կարգն անցած էին: Սաստկաշունչ ձմեռը աւելի դառն կը գործէր, զոգցես աջակցելու համար այդ փորձերուն ու միջոցներուն. ցնցոտի խշղուակները՝ անկողնոյ տեղ, մկների կրծած հացի փշրանքները՝ կերակուրի տեղ, աղտոտ սափորիկներու դարչահոտ ջրերն—ամեն բան խնայողութեամբ տրեցան հայ բանտարկեալների պապակն ու ծարաւը անցունելու համար. հինաւուրց ժանգոտած ծանրակշիւ շրջ-

¹⁾ Նօտըր մերն է: Այդ տողերը գրած են 1893-ին մարտ ամսին: Ծան. Ա. Ա.

թաները երևան հանեցին, որպէս և անտանելի ռումբերն ու գընդակները, փայտեայ ու երկաթեայ ձեռնակապերը՝ ոմանց վզին, ոմանց ոտքին և շատերու ձեռներուն կապեցան՝ խօսեցնելու համար այն բաները, որ կառավարութիւնն ու բանտի պաշտօնեայք կամենային լսել:

«Բանտարկեածները խոստովանցնելու համար աւելի յարմար որոշած էին փոխանակ ցերէկի՝ ձմեռւան երկար ու հարկու գիշերները հարցաքննել: Մերթ ժամը 3-ին, մերթ կէս գիշերին և մերթ առաւօտեան զէմ բանտի իւրաքանչիւր նկուղէն կը լսւէին լալախառն ու հեղձամղձուկ հեծկտանքներ և երբեմն ալ աղիողորմ աղաղակներ—«չեմ գիտեր, չտեսայ... մեռայ», և այլն, որոնց կը խառնւէին թիւք բանտարկեածներու սոսկալի գողումն ու գոչումը, ամեն կողմէ երգւած այլազան և սրիկայական թիւք իներն ու ման իները, որպէս զի—կառավարութեան պատուէրով—չլսին փայտի հարեածներու տակ կամ տաքցած ու շամբրած շիշերու առաջ, կամ ձիւնի կոյտերու վրայ բոլորովին մերկամարմին ծնրադրող հայ պատանուոյն ու երիտասարդին ճիչն ու վայնասունը: Մին փայտէ հարեածներու տակ կը գոչէ՝ «ալ մեռայ», ուրիշ մը ձիւնի կոյտերու վրայ գլխէ ի վար թափւած սառ ջրերէն սառսուռ զգալով կը պողայ՝ «ալ սառեցայ», և անդին մի երրորդը հրաշէկ ու տաքցած շիշերէն ստացած վէրքերի ցաւէն կը ճլայ ու կը ճչէ, աղիողորմ ձայնով ըսելով՝ «այրեցայ, ալ կը բաւէ, հրէշներ. մեռցուցէք զիս որ ազատիմ... և այսպէս շատերը տանջեցին: Անարգանքները, չարչարանքները՝ գրչիս ներածները միայն գրեցի, սակայն դորձ գրեցան նաև երբեմն այնպիսի լրբենի միջոցներ թէ պատանուոյն, թէ չափահասներու վրայ, որ լսելով իսկ մարդ կը սարսափի անշուշտ և գրիչներն իսկ կը կասին ու կը պատկառին այլպիսի դադանային ու վայրենի արարողութիւնները գրելու ու զծելու, որոնք գործադրեցան կառավարութեան պաշտօնեաներու բացորոշ հրամաններով և բանտի մարդասպաններու ու աւաղակներու ձեռքով:

Այս անլուր ու բարբարոս չարչարանքները սկսան գործադրել տարեգլխի և ծննդեան տօնի գիշերները: Բանտի զոհերն սակայն թողունք բանտի մէջ և այս պահուս քիչ մը բանտէն դուրս ելնենք

և տեսնենք թէ ինչեր կը կատարւին Կեսարիոյ մէջ և անոր շուրջ
 դտնւող հայաշատ գիւղերը: Կեսարիոյ թիւրքերը կը միանան մօտա-
 կայ Հաճըլար կոչւած գիւղի թիւրքերու հետ և կը մտնեն քա-
 ղաքի մօտիկ հայոց այգիները. նախ կը ջարդէն ու կ'ոչնչացնեն
 անոնց ամբողջ բուսականութիւնը, ապա կրակի կուտան գեղեցիկ
 տուններն ու ամրոցները և յետոյ սպառնական դիրք կը բռնեն Կե-
 սարիոյ քաղաքի հայերու վրայ յարձակելու միտումով: Եւ նոքա
 սրերով, զէնքով կը յարձակին հայերու տներն ու խանութները
 թալնելու և Թէքէ Եօնու ըսւած շուկան, խանութները ու
 սէրկիւնները կը կողոպտեն, կը փշրեն, հայերու վրայ ալ յարձակե-
 լով կը զարնեն, կը ծեծեն, կը կոտորեն: Եփքէրէ մեծ գիւղէն ալ
 ձայն կուգայ, թէ կոխւեցաւ պաշտպանութիւնը կողմէն, հա-
 յոց հարսերը լլկւեցան, կոյսերը սլոճւեցան, տղամարդիկ ծեծւե-
 ցան ու սպանւեցան, և ապա կացիւններով դռները խորտակելով՝
 շալակներով ու տոպրակներով հայոց տունները կողոպտեցին. և այդ
 բոլորը տուններու մէջ քանի մը խիստ փնտռւած յեղափոխական
 բռնելու պատրւակաւ՝ միացած կառավարութեան պաշտօնեաներու
 հետ և գործելով սույա հրամաններուն համեմատ: Եւ ատոր փո-
 խանակ սայլերով լեցուն և երբեմն ալ յետիոտն ամէն կողմէ և
 ամէն գիւղերէ հայեր լեցւեցան բանտի բակն ու ներսը. մինչև ան-
 զամ բանտի դարշահոտ ճեմի շէնքերն ու արտաքնոցներն ձերբա-
 կալւած հայերու համար ննջարաններ եղան և բանտի բացօթեայ
 բակը պատուհաններէ կապւած՝ շղթայաւորներու համար պատսպա-
 րանաց տեղի թշուառ բանտարկւածներն իրենց քսակներն ու ար-
 փէքաւոր ինչ որ ունէին կամայ ակամայ բանտի մարդասպաններին
 յանձնեցին, որպէս զի գէթ արծաթի գնով գնեն մի քիչ հանդիստ:
 Ոմանք ալ բանտարկւեցան ածուխի շտեմարաններու մէջ, և այդ
 օրը յատկապէս ածուխ գնեցաւ և այնտեղ ձգւողներուն վրայ
 ածուխ, ջուր և կազ միասին թափւեցան ու սրկւեցան: Այդտեղ
 բանտարկւած սիրուն պատանիներն, պատաւաւոր վաճառականներն
 ու երիտասարդները յետոյ դուրս ելան այդ տարօրինակ ու նորա-
 հնար բանտէն իբրեւ մի-մի ուրւականներ և աղտոտ, փխխափշիկներ:
 Աստառաջ կը բերեմ բանտարկւածներէն անոնց անուններն, որք ամե-
 նէն խիստ տանջանաց են թարկւեցան թիւրք պաշտօնեարու կողմէ:

1) Շաւարշ Եսայեան, Թալասցի, 40 տարեկան, 4 զաւակներու տէր, տեսուչ և ուսուցիչ Վարդ-Պատրիկեան վարժարանի, վկայեալ ուսումնական խորհրդոյ կենտրոնական վարչութեան կողմէ: Սա առաջինն եղաւ Վեսարիոյ և նորա շրջակայից բանտարկելոց մէջ. տարեգլխի առաջին գիշերը, ժամը 7-ին, երկու հարիւրապետ, ընդհ. դատախազի օգնական և 30 զինեալ ոստիկաններ սորա տունը կը կոխեն, բոլոր գոյքերն, արկղներն ու սնտուկները կը խորտակեն բան մը փնտռելու պատրասկով և իր գրական բոլոր Թղթերն ու գրքերը միատեղ առած, զինքն ալ կը ձգեն բանտը, 48 ժամ շարունակ անօթի ու ծարաւ կը պահեն և 6 օր խոնաւ մերկ գետնի վրայ կը պառկեցունեն, չխնայելով նաև գաւազանի հարւածները:

2) Սարգիս Թէգէեան, Թալասցի, 41 տարեկան, կրկին զաւակներու տէր: Վայրագ գանակոծութենէ յետոյ ցեխի մէջ կը նստեցնեն և գլխէն վար սափորներով, ձմեռ ժամանակ, պաղ ջուր կը Թափեն. պէսը կ'իսովին կը փետտեն, Թեւերը կապելով՝ գլխիվայր կը կախեն. ծնկներուն մէջ մեծ քար զետեղելով ծունր դնել կուտան, քարէ սափորիկի սրածայր ըմպիչը նստուկին անցքը կը խօթեն և միւսի բերնին կը փչեն. կը սխի նորա բերնէն ազը դուրս գալ, փսխել. ապա տաքցուցած շիշ կ'անցունեն միզանոցին մէջ և մարմնոյն շատ տեղերը նոցնպիսի շիշերով կ'ալցրեն: Այլ օր շարունակ այգպէս կը չարչարեն և ի վերջոյ ամենաանողորմ ու կեղտոտ գաղանութեամբ բռնի կը սօրիպեն սորա և Զուքուրի Յակոբին պատիւը միմեանց բռնաբարել տալ...:

3) Կարապետ Քէրթմէնեան, Թալասցի, 23 տարեկան, ուսուցիչ: Սորան ալ չարաչար կը գանակոծեն, 4 ժամ ոտքերէն գլխիվար կը կախեն, ջրալից հողի վրայ գիշերը մինչ առաւօտ ծնկներու վրայ կը կանգնեցնեն, յգէն շէն անցնելով՝ գետնին վրայով քարշ կ'անեն. հազիւ Թէ կ'ազատի խեղդամահ լինելէ և վերջն ալ 11 օր ածուխի շտեմարանին մէջ կը փակեն անօթի ու ծարաւ:

4) Ռուբէն Քէհեաեան, Թալասցի, 40 տարեկան, ամուսնացած. անխղճաբար կը ծեծեն, մերկացնելով գլխէն վար ջուր կը Թափեն ձմեռ ատեն մը, ծնկներուն մէջ քարեր զետեղելով ծնրա-

դրել կուտան, ցեխի մէջ պառկեցնելով անգթաբար կը կոխտուն, և այդ բոլորը կը տեւէ 6 օր:

5) Ղազար վեզիրեան, թալասցի 40 տարեկան, զաւակներու տէր. մերկացնելով ստէպ-ստէպ երկար ժամերով կը զանակոծեն մինչև արիւն:

6) Արսէն Գալֆեան, թալասցի, 33 տարեկան, ամուսնացած. վկայեալ փաստաբան և փոխանորդ կառավարութեան դանձուն. 4 օր առանց հացի և ջրի թողնելէ յետոյ զէնճիրլիք կոչւած շղթաներու և կազի պահարան խցիկի մէջ 11 օր շարունակ կը պահեն գրեթէ մերկ, չոր հացով միայն կերակրելով, անարգալից հայհոյանք տեղալով ազգի, անձնական ու ընտանեկան պատուոյ դէմ:

7) Աբրահամ Խաչատուրեան, թալասցի, 28 տարեկան, ամուսնացած. կը զանակոծեն խիստ և ցեխի մէջ նստեցուցած շամբոյրներով կ'այրեն մարմինը:

8) Հաճը Մաճառեան, կեսարացի, 20 տարեկան. մերկացնելով գլխէն ջուր կը թափեն ժամերով, 4 ժամ ալ ցեխի մէջ ծընրադիր կընեն և տաքցուցած ունելիով ոտքերն ու ուսերը կ'այրեն:

8) Յակոբ Ճէպլիտէլիքեան, կեսարացի 30 տարեկան. սա բոլորովին սխալմամբ բռնած էին ուրիշ Յակ. Ճէպլիտէլիքեանի տեղ. 24 ժամ շարունակ ցեխի մէջ մերկամարմին գլխէն վար սափորներով ջուր կը թափեն, ապա մարմնոյ շատ տեղերը ունելիքով կ'այրեն, միզանոցի մէջ տաքցած շիշ կը խոթեն և այլ շատ չարչարանք կուտան, և միայն յետոյ, երբ կը հասնան միւթէսարըֆը լսէ այդ անմեղը սխալմամբ բռնած են, կը կանչէ իր մօտ և կը բաւականանայ այս քստմենի խօսքերն ըսելով. «օղլում, հողգընը հելալ էթ, սիզի եանըշ կէթիրմիշլէր» (որդիս, իրաւունքդ նւիրէ, ձեզ սըխալ են բերեր):

10) Զուքուրլու Յակոբ, կեսարացի 45 տարեկան, զաւակներու տէր. կը զանակոծէ չարաչար և մերկամարմին սափորով միզ կը թափեն, կը լլկեն չարաչար. գլխիվս կը կախեն, բերանը բանալով կը թքեն, օրերով անօթի կը թուլ և այդ բոլոր չարանքները 12 օր կը տեւէ:

11) Հաճի Ղազար Մաճառեան, կեսարացի, 60 տարե-

կան, զաւակների տէր. 42 ժամ տնօթի կը թողուն բացօդեայ տեղ, ձիւնի վրայ, այնպէս որ սաստիկ կը սառնի. միւթէսարը՛ք փաշան վախնալով թէ չմեռնի և զործը ծանրանայ, թող կուտայ, բայց հաղիւ թէ բանտի դռնէն կ'ենէ՛: Խեղճ ծերունին կը մարի ու կ'իյնայ թաւալելով ձիւնի մէջ. ոստիկաններն բազմութեան առջեւ վերցնելով՝ կը տանեն և կը ձգեն իր տունը:

12) Մարտիրոս ձիւանեան, էփքէրէցի, 18 տարեկան, նոր շրջանաւարտ Մարգուանի անգլիական Անտոլեան Կոլէճի. կը մերկացունեն նախ և վայրենաբար կը գանակոծեն, ապա կախողան կը դնեն և վերստին կը ծեծեն, այնուհետեւ մերկամարմին կը պառկեցունեն ցեխոտ և ջրալից գետնի վրայ և օրերով անօթի կը թողուն, նոյն իսկ միւթէսարը՛ք փաշան ինքն իր պաշտօնատան մէջ կ'ապտակէ, կը ծեծէ ու կը հացհոյէ թշուառ պատանեակն:

13) Բարսեղ Տէօքմէճեան, կեսարացի, 27 տարեկան. սորան կը մերկացնեն և այնքան խիստ կը գանակոծեն, որ արիւն կ'երեւայ, կուրծքի ոսկորները կը մնասին և 15 օր շարունակ առատ արիւն կը թփէ:

14) Յովհաննէս Արզումանեան, կեսարացի, 28 տարեկան. սորան մեղադրելով թէ կեսարացիներու կողմէ գործի մը համար Մարգուանի ընկերութեան պատւիրակ դացած է, աներեւակայելի կերպով կը գանակոծեն. ապա կը մեղադրեն թէ իր, Յովհաննէսի, փաստաբան եղած օրերու մէջ սպանւած թիւրքն ինքն է սպաննած, մինչեւ թիւրքերու կողմէ սպանւած ըլլալն արդէն վաղուց ստուգւած է, և հրացաններու կոթերով զինուորներն անգուլթ հարւածներ կը տեղացունեն վրան և տանջանք մը չմնաց որ չտալին նորան անդադար:

15) Կիւլպէնկ Համալեան, թալասցի, 19 տարեկան. ոտքերը շղթայ և ձեռաց վրայ երկաթեայ ծանր ձեռնակապեր դրուելով՝ անօթի ու ծարաւ թողւեցաւ 48 ժամ:

16) Մկրտիչ Սսլիեան, կեսարացի վաճառական, 25 տարեկան. ածուխի շտեմարանը ձգելով վրայէն պարկերով ածուխ և կազ թափեցին, և այդպէս ամբողջ 12 ժամ:

18) Յովհաննէս Գարագիւլահեան, Գուլա անւանեալ, կեսարացի, 21 տարեկան. Ֆրէյզուլահ անուն հարիւրապետը

սորան կը ձեռքակալէ Մանճըսի մէջ և ծեծելով կը բերէ մինչև Եփ-
քերէ և այդտեղ կառավարութեան կեդրոնը ախոռի մէջ մէկ ոտքէն
գլխիվայր կը կախէ և գլուխը կը թաղէ ձիու աղբի մէջ. 24 ժամ
այսպէս կախ թողնելէ յետոյ՝ միւս օրը Կեսարիա բերելու առնել
ճամբան միւսթանթըք քեաթիպի (հարցաքննիչ) Ահմէտը ամենայն
բռնութեամբ կը փորձէ ստիպել զԳուլա վկայելու համար, թէ Կե-
սարիոյ այգիի մը մէջ թիւրքի մը սպանութիւնն արած է Յով. Ար-
զումանեանը, սպառնալով թէ եթէ այդպիսի վկայութիւն չտայ
չարչարանաց տակ իրեն սպաննել կուտայ: Կեսարիայ հասնելէ յե-
տոյ սաստկապէս կը ծեծւի և շատ օրեր ոտքերուն ծանր շղթայ
անցուցած՝ անօթի ու մերկ կը թողուն զհնճիրիք ըսւած խցիկի մէջ:

18) Եղիա Մէշճիեան, կեսարացի 22 տարեկան:

19) Կարապետ Փափագեան, պէլէկէսցի, 60 տարեկան:

20) Սերովբէ Փափագեան, , 33 ,

21) Յակոբ Փափագեան, , 34 ,

Այս չորս անձերը մինչև արիւն կը գանակոծեն և շիշերով ու
տաքցած ունեւիքներով չարաչար կը տանջեն ամբողջ օրերով:

22) Մամա Քէօփրիւկեան, պէլէկէսցի, 18 տարեկան.
սորան երկար ժամերով կը ծեծեն, քառացած ունեւիքներով խիստ
կը չարչարեն և ապա մէկ գիշերւան մէջ քանիցս թշուառի պատիւը
կը բռնաբարեն և յաջանաբարոյ կառավարութեան գաղանաբարոյ պաշ-
տօնեաները:

23) Անտօն Ռշտունի, Կ. Պոլսեցի, 45 տարեկան, զաւակ-
ներու տէր. սա կը ձեռքակալւի Եփքերէ գիւղի մէջ 500-ի չափ
պաշրպոյզութեան և ոստիկան զինւորներու ձեռքով Մանդեան օրե-
րու մէջ: Այդ վայրենիներու ըրած զործերը Եփքերէի մէջ այդ
պահուն՝ վերը կարճ գրեցինք: Բանաւ փոխադրելէն յետոյ ամեն
տեսակ չարչարանաց տակ կը ձգեն և կը փորձեն թունաւորել: Տես-
նելով բազմաթիւ անմեղներու կրած տանջանքները, Ռշտունին
հարցաքննութեան միջոցին նոցա արձակումը կը պահանջէ, իր վրայ
առնելով բոլոր երևակայելի յանցանքներ, յայտարարելով թէ ինքն
հնչակեան կուսակցութեան գործադիր անդամ մ'է և միևնոյն ժա-
մանակ մերկացնելով ու հարւածելով կառավարութեան բռնակալ ու
կեղտոտ արարքներն ու բռնած ընթացքը և պաշտպանելով ժո-

ղովրդեան անբռնաբարելի ու սուրբ իրաւունքները: Թէ գործ դրւած քննութիւններու միջոցով և թէ այդ լեզւին համար մեծ կարեւորութիւն մը ստացաւ Ռշտունիի ձերբակալումը:

«Էւէրէկի բանտին մէջ ջաղացպան Արիստակէս անուն 45 տարեկան անձը ամբաստանելով նոյն տաճկական «յայտարարութեանց» խնդրով, թէ իբր ինքն ալ փակցուցած է, անմեղ տեղը ամենասոսկալի անարգանքներու և տանջանքներու մատնած են. նախ 10-ի չափ սրիկաներ բանտի մէջ պատիւը կը բռնաբարեն և յետոյ 4 օր վզէն կը կախեն՝ անօթի ու ծարաւ պահելով: Գրեթէ մերձիմահ՝ կաղաչէ որ իրեն ջուր տան. ոստիկան մը ջրով լի սափորը կը մօտեցնէ և գլխուն զարնելով սափորը կը կոտորւի և թըշւառի գլուխը կը վիրաւորուի: Տեղակալին լուր կը տրւի թէ Արիստակէսը մեռնելու մօտ է. այդ ժամանակ կախւած տեղէն վար կ'առնեն և իբր մեռեալ, մերկամարմին, ձիւնի մէջ կը թաղեն ժամերով, մինչև որ կ'իմացւի թէ թշւառը բոլորովին անմեղ է և վախնալով մահն՝ անմիջապէս կ'արձակեն:

«Էւէրէկ բռնաւթներու մէջ կը գտնւէր նաև կին մը՝ տիկին Սրբուհի Քէլլէճեան: Այս դժբաղդ կինը բանտի մէջ շատ տանջանքներ կրելէ վերջ, հակառակ իր արձակած աղիողորմ ճիշերուն ու լացին, ութ զաղանաբարոյ ոստիկաններու կողմէ բաց տեղ մը կը տարւի և վատաբար կը լլկւի:

«Նկարագրելով բանտարկւածների այս սոսկալի չարչարանքները, որ հրէշաւոր կառավարութիւն մը կը կատարէ, նկարագրեմ նաև փետրուար 16-ի (1893 թ.) արարողութիւնը, որ նւազ սոսկալի չէր. այն է մեր փոխադրութիւնը Կեսարիոյ բանտէն Գաղատիոյ բանտը: Այդ թւին կէս գիշերն անցած՝ ժամ մէկին, ամենք 200 հոգի Կեսարիոյ բանտն ենք դեռ, երբ յանկարծ ահարկու ձայնով մը բանտի դռներն կը բացւին, կոշտ ու կոպիտ բանտապանները և զինւորները հրմշտկելով կ'արթնցունեն մեզ և կէս քուն կէս արթուն կը հանեն մեզ մեր անմոռանալի անկողիններէ. ոմանք չիմանալով ինչ կայ՝ աչլայլեալ կը մալին կիյնան, ոմանք կը դողան ահ ու սարսափի մէջ, ոմանք հնազանդելով իրենց բաղդին խոժոռ լուութեան մը մէջ կ'եննեն: Վերջապէս կը հանւինք բանտէն դուրս. իւրաքանչիւրի վզին ու ձեռքերուն շղթայ և ձեռնկապ դրելէ յետոյ, զոյգ-զոյգ

և երբեմն 4—5 հոգի իրարու կը կապւին և ապա կառավարութեան լուսնէն զուրս կը հանւինք: Ո՛չ ոք զիտէ թէ ուր կը տարւինք, երբ մէկէն կը տեսնենք այնտեղ նախապատրաստուած կառքերու երկայն շարք մը: Զինւորներու ու ոստիկաններու անպատաքեր աջակցութեամբ կը լցւինք այդ չոր ու մերկ կառքերու մէջ, ոչ մաշկեակ կամ վերմակ, ոչ բազմոցի նման բան մը և ոչ իսկ ցրտին ու ձիւնին դէմ պատասպարելու ծածկոց մը. շատերուս ոտքերն են բուլիկ և զլուխը բաց, որովհետեւ ալօտ ճրագով, խորամուկ թանտի մէջ հազիւ թէ վրանիս հագնելու միջոց ունեցանք, այնքան աճապարել կուտային մեզ: Վերջապէս գիշերւան խորին մթութեան մէջ, ւստիկ ձմեռով մը այդպիսի վիճակով ճամբայ ելանք՝ հեծեալ բազմաթիւ ոստիկաններու, պաշտօնեաներու և զինւորներու հսկողութեամբ, բաց ուր՝ ոչ ոք զիտէր. կառուղին միայն կ'իմացներ մեզ թէ Գաղատիա կերթանք, որ կառավարութեան կեդրոն է Կեսարիոյ և Եօզկաթի համար: Ամբողջ եօթն օր այդպիսի դժբաղդ և վերջին ծայր թշուառ ճանապարհորդութիւնն ըրինք, երեկները դռմերու մէջ հսկողութեան տակ և քարերու, յարդերու, հողերու և աղբերու վրայ, իսկ ցորեկները ցրտաշունչ քամիէն, փոթորկէն, ձիւնէն ու անձրեւէն կառքերու պատառոտած ու խարխուլ ծածկոցներու տակ կքած ու չոքած՝ վերջապէս հասանք Գաղատիայ ուղղակի բանտը: Ճանապարհի չարչարանքներն ու տառապանքները լաւ հասկցնելու համար բաւական է ասել, որ Գաղատիոյ վառ բանտն արքայութիւն երեցաւ մեզ ամենուս համար: Անցան ժամանակներ, օրեր, ամիսներ, որ կը գտնւինք այստեղի բանտին մէջ և կը սպասենք մեր դատավարութեան, որ մօտեցաւ պիտի տեղի ունենայ: Բայց այդ սպասումին մէջ մենք մեր ընկերներէն պիտի կորցնենք, որովհետեւ շատերը խիստ հիւանդացած են և այս օրերս յոյժ ցաւալի կորուստ մը ունեցանք. մեռաւ Արսէն Տէօքմէճեան անուն 23 տարեկան երիտասարդը, որոյ ընդունակութիւններն ու բնութեան ազնուութիւնը խիստ սիրելի էին և ապագայ մը խոստացող: Արսէնը շատ չարչարանքներ կրեց բանտին մէջ. նա շատոնց արդէն հիւանդ կ'երևէր, երբ մէկէն վերջին 15 օրաց մէջ հիւանդութիւնը սաստկացաւ և մահը յափշտակեց: Խեղճը իրմէ մեծ եղբայր մը ունէր բանտի մէջ, բայց ոչ եղբայրը և ոչ այլ ոք թող տւին տեսնուիլ հետը...

Գաղատիացի Գատավարութիւնը: Վեց ամիս բանտարկեալ զիճակում պահելուց և վերև նկարագրեալ անասելի տանջանքների ենթարկելուց յետոյ՝ վերջապէս 1893 թ. Մայիս և Յունիս ամիսներում դատի ենթարկեցան 56 հոգի, որոնցից 14-ը անպարտ արձակեցան, իսկ մնացած 41 հոգին՝ իբրև անդամներ Հնչակեան կուսակցութեան՝ անբաստանեալ ալ և ալ յանցանքներում, դատաւարութեան 17 հոգի՝ մահաւան, 6 հոգի՝ 15 տարեայ, 8 հոգի 10 տարեայ և 10 հոգի, որոնց մէջ մի կին, 7 տարեայ բերդարգելութեան: Վերջը, սեպտեմբեր ամսում, Տիգրան Կիւլպէնկեան, մարզուանցի, 25 տարեկան, ուսուցիչ, ևս դատաւարութեան 10 տարեայ բերդարգելութեան:

Այդ գատավարութեան ընդարձակ տեղեկագրութիւնը, որ իր ժամանակին ղետեղեց «Արևելքի», «Հայրենիքի» մէջ և տաճկական թերթերում, կանխապէս գրեալ ու խմբագրեալ էր թիւք կառավարութեան ձեռքով, որը ջանացել էր զուրս նետել՝ այն մի շարք զեղեցիկ պաշտպանողական ճառերը, որ արտասանել էին գատավարութեան միջոցին ամբաստանեալներից ոմանք, և անիմանալի կերպով խեղաթիւրել, աղաւաղել էր հայ ամբաստանեալների ասածները թէ նախնական հարցաքննութիւնների և թէ գատավարութեան միջոցին Տաճիկ կառավարութեան այդ տեղեկագրութեան մէջ որքան էլ ամեն ջանք թափեալ է տարօրինակ, տգեղ, ստացող երբեմն մինչև իսկ վատ ներկայացնելու հայ ամբաստանեալներին, այնուամենայնիւ ուշադիր ընթերցողը նոյն իսկ տաճկական տեղեկագրութեան մէջ կը գտնէ շատ կէտեր, որոնց մէջ պարզ երևում է անբաստանեալների կատարեալ աղնութիւնը և հարցաքննութիւններում, տանջանքների տակ ու դատաւարութեան մէջ նոցա բռնած օրինակելի, անվախ ու զեղեցիկ ընթացքը: Այստեղ սակայն պէտք է ասենք, որ այդ 41 ամբաստանեալներից զուրս կար մէկը, կեսարացի Ռուբէն Ճէւահիրճեան անուն անձը, որ տեղեկագրողի (մոխպիր) ստոր գերը կատարեց և զրա համար ազատ արձակեց, ի հարկէ իբրեւ-ջալերութիւն իր անամթ յարհստին:

Ներքև առաջ ենք բերում 41 դատաւարութեան անունների ցուցակը:

Յ ու չ ա կ հ ա չ դ ա տ ա պ ա ր տ ա ծ ն ե ր ի Գ ա զ ա տ ի ա չ ու մ
ա) Մ ա հ ա ն դ ա տ ա պ ա ր տ ա ծ .

- 1) Ա ն տ ո ն Ռ շ տ ու ն ի, Կ. Պ Օ լ յ ե ց ի, 45 տ ա ր., խ մ բ ա գ ի ր և ու ս ու ց ի չ:
- 2) Կ ա ր ա պ ե տ Թ ու մ ա չ ե ա ն, Մ ա ր զ ա ն ց ի, 45 տ ա ր., ու ս ու ց ի չ Կ ո լ է ժ ի:
- 3) Յ ո վ հ ա ն. Գ ա լ ա ե ա ն, Մ ա ր զ ա ն ց ի, 28 տ ա ր., ու ս ու ց ի չ Կ ո լ է ժ ի:
- 4) Յ ա կ ու Ր Պ ա հ լ ա ու ն ի Կ է մ է ր է ք ց ի, 42 տ ա ր., վ ա ճ ա ու ա կ ա ն:
- 5) Կ ա ր Օ Ք է ր տ մ է ն ե ա ն: Թ ա լ ա ս ց ի, 24 տ ա ր., ու ս ու ց ի չ:
- 6) Մ ա ր տ ի ր ո ս Ճ ի ա ն ն ե ա ն, Էւք ա ր ա ց ի, 19 տ ա ր., ու ս ու ց ի չ:
- 7) Դ ա ղ ի է լ վ ա ր զ ա պ ե տ, Տ է ր է վ ա ն ք ց ի, 42 տ ա ր., վ ա ն ա հ ա լ ր:
- 8) Կ ա ր ա պ ե տ Ա լ ա ճ ա ճ ե ա ն, Կ ե ս ա ր ա ց ի, 28 տ ա ր., վ ա ճ ա ու ա կ ա ն:
- 9) Յ ա կ ու Ր Ճ է պ ի ա է լ ի ք ե ա ն, Կ ե ս ա ր ա ց ի, 30 տ ա ր., չ ա ք ա ր ա վ ա ճ ա ու:
- 10) Բ ա ր ս ե Ղ Տ է Օ ք մ է ճ ե ա ն, Կ է ս ա ր ա ց ի, 27 տ ա ր., վ ա ճ ա ու ա կ ա ն:
- 11) Մ ի ռ ա կ Ք է չ է ճ ե ա ն, Ե ղ կ ա թ ց ի, 34 տ ա ր., ու ս ու ց ի չ:
- 12) Մ ի ռ ա կ Ե ա ղ Ր ճ ի ե ա ն, Թ ա լ ա ս ց ի, 23 տ ա ր., կ ա ու ա պ ա ն:
- 13) Թ ո Ր ո ս Մ ա ո ու կ ե ա ն, Կ ի լ ր իւ ն ց ի, 22 տ ա ր., վ ա ճ ա ու ա կ ա ն:
- 14) Կ ի լ լ ա չ ն ի Հ ա մ ա լ ե ա ն, Թ ա լ ա ս ց ի 20 տ ա ր., հ իւ ն:
- 15) Յ ո վ հ. Ա ր զ ու մ ա ն ե ա ն, Կ ե ս ա ր ա ց ի, 28 տ ա ր., ք ա ն ղ ա կ ա զ ո Ր ժ:
- 16) Մ ի հ Ր ի ճ ա ն Խ ա ն ա պ ա խ ե ա ն, Թ ա լ ա ս ց ի, 24 տ ա ր., հ իւ ն:
- 17) Փ ա ն ո ս Ե ա ղ ու պ ե ա ն, Թ ա լ ա ս ց ի, 30 տ ա ր., հ Ր ա ց ա ն ա ե ո Ր ժ:

բ) 15 տ ա ր ի բ ե ր զ ա ր գ ե լ ու թ ե ա ն

- 18) Մ կ տ ի չ Փ ա փ ա զ ե ա ն, Մ ա ր զ ա ն ց ի, 28 տ ա ր., խ ա ն ու թ պ ա ն:
- 19) Յ ա ր ու թ իւ ն Գ ա ր ա կ ե ղ ե ա ն, Մ ա ր զ ա ն ց ի, 25 տ ա ր., խ ա ն ու թ պ ա ն:
- 20) Մ ա ր տ ի ր ո ս Գ ա լ ու ա տ ե ա ն, Կ է մ է ր է ք ց ի, 40 տ ա ր., ք ա ր ո ղ ի չ:
- 21) Գ ա ղ Ր ի է լ Վ ա ր զ ու կ ե ա ն, Էւ է ր է ք ց ի, 28 տ ա ր., կ Օ չ կ ա կ ա ր:
- 22) Կ ա ր ա պ ե տ Կ ի լ ր ի ն ե ա ն, Թ ա լ ա ս ց ի, 26 տ ա ր., ն ա մ ա կ ա ր ա չ ի:
- 23) Յ ա կ ու Ր Թ ա պ ա ղ ե ա ն, Թ ա լ ա ս ց ի, 42 տ ա ր., ժ ա մ ա զ ո Ր ժ:

գ) 10 տ ա ր ի բ ե ր զ ա ր գ ե լ ու թ ե ա ն

- 24) Ս ե ն ե ք ե Ր ի մ Ք է պ ա պ ճ ե ա ն, Ե ղ կ ա թ ց ի, 23 տ ա ր., ու ս ու ց ի չ:
- 25) Մ ի հ Ր ա ն Վ ա ր ղ ա ն ե ա ն, Չ ո Ր ու մ ց ի, 28 տ ա ր., խ ա ն ու թ պ ա ն:
- 26) Յ ա կ ու Ր Տ է Օ լ է թ ե ա ն, Պ ա լ ա կ ա ս ա ց ի, 44 տ ա ր., խ ա ն ու թ պ ա ն:
- 27) Ս տ ե փ ա ն Պ Օ լ ա ճ ե ա ն, Էւք ա ր ա ց ի, 25 տ ա ր., հ ա ր կ ա հ ա ն:
- 28) Մ ու չ ե Ղ Չ ո Ր ու ե ա ն, Ե ղ կ ա թ ց ի, 30 տ ա ր., կ ա ղ ա պ ա Ր ի չ:
- 29) Յ ա կ ու Ր Չ ո լ ա ղ ե ա ն, Կ ե ս ա ր ա ց ի, 25 տ ա ր., կ Օ չ կ ա կ ա ր:
- 30) Մ ա մ ա ս Ու ն ա ն ե ա ն, Կ ե ս ա ր ա ց ի, 22 տ ա ր., մ ա վ ա ճ ա ու:
- 31) Յ ա ր ու թ իւ ն Ս ի մ ճ ե ա ն, Թ ա լ ա ս ց ի, 48 տ ա ր., ա ղ խ տ ա ր ա ր:

դ) 7 տ ա ր ի բ ե ր զ ա ր գ ե լ ու թ ե ա ն

- 32) Տ ի կ ի ն Ս Ր Ր ու Ն ի Ք է լ է ճ ե ա ն, Էւ է ր է ք ց ի, 26 տ ա ր., տ ա ն տ ի կ ի ն:
- 33) Ա ր ս է ն Գ ա լ Փ ա ե ա ն, Թ ա լ ա ս ց ի, 33 տ ա ր., փ ա ս տ ա ր ա ն:
- 34) Շ աւ ա ր չ Ե ս ա չ ե ա ն, Թ ա լ ա ս ց ի, 40 տ ա ր., ու ս ու ց ի չ:

- 35) Ղազարոս Ատրեան, Հաճիգիւղցի, 24 տար., խանութպան:
- 36) Գալուստ Ուզունեան, Հաճիգիւղցի, 25 տար., վաճառական:
- 37) Սարգիս Միտիլեան, Հաճիգիւղցի, 30 տար., ուսուցիչ:
- 38) Խաչատուր Սղազճեան, Հաճիգիւղցի, 25 տար., ոստաջանկ:
- 39) Ռոմանէս Տիրացուեան, Կէրմիրցի, 33 տար., կառապան:
- 40) Դանիէլ Գասաբարսեղեան, Կեսարացի 26 տար., ոստաջանկ:
- 31) Յովհաննէս Գարաքիւլահեան, Կեսարացի, 21 տար., սպասաւոր:

— Բանտարկեալներ Բաղէշի (Բիթլիսի) բանտում: Բաղէշը, որը գլխաւոր քաղաքն է մի նահանգի, որի մէջ մտնում են նաև Մուշի զաշտը և Սասունը, մէկն է հայ բանտարկեալներին ամենանշանաւոր կենտրոններից: Այդտեղ էր որ երեք տարի գործեց հայերի արին ծծողը և մեծ կաշառակեր Թահսին փաշան, մինչ ներկայ թւականի փետրւար ամիսը, նա, որի անմիջական ձեռնու-տուութեամբ կատարեց նաև Սասունի կոտորածը: Բաղէշի կենդրո-նական բանտում եղածների և սոցա հասցրած տանջանքների մա-սին տեղեկութիւններ տրեցին մեր տեղական հայ թերթերում, թէև ոչ ըստ ամենայնի իրար նման, որ ինչ վերարեւում է բան-տարկեալների թւին և նոցա անուններին: Առջ բերենք մի տեղեկագիր, թւագրած Բաղէշ, մարտի 28 և տպւած «Մշակ» լրա-գրում 1895 թ., որ կը լրացնենք «Մուրճ»-ին ուղարկած տեղեկու-թիւններով:

Բաղէշի բանտին մէջ կան 7 խցիկներ, 10—12 մարդ պարունա-կելու չափ մեծութեամբ ¹⁾ բալց իւրաքանչիւրի մէջ կան ալժմ 20—30 բանտարկեալներ, իրարու վրա խռնւած ²⁾, Առողջապահիկ ոչ մի միջոց-ներ չկան. կենդանեաց զարչ արտաթորութիւնք, մարդկանց կղկղանք, մլուկ, լու և ոջիլ կուտակւած են բանտարկեալների հետ նոյն խցիկներու մէջ: Բանտարկեալ հայերը իրենց պիտոյքը կը հոգան միմիայն դուրսէն զափթիւններու միջնորդութեամբ և ալս պատճառով ստիպւած են ամեն

¹⁾ Յօդածագրի ասածից որոշ չի հասկացւում թէ բոլոր 7 խցիկների մեծութիւնն է ալի, թէ ամեն մէկ խցիկինը: Ծան. Ա. Ա.

²⁾ Ուրեմն 200—360 հոգի: Իսկ համաձայն մի ալ աղբիւրի (Արձա-գանք, № 82, թղթակցութիւն թւագրած Բաղէշ ցունիս 30, ստորագրած Բ-ի) Բաղէշի կենդրոնական բանտում «ղեւարանների տակ հայ բանտար-կեալ կալ 70-էն աւելի»: Ծան. Ա. Ա.

անգամ իրիկներ վճարել: Ջրկամ արտաքին աշխարհի հետ ուղղակի չարաբերութիւն ունենալէն, դուրսէն ուղարկւած նամակները երբէք չեն հասնիր իրենց հասցէին, և ինչ որ նոցա թույլ տրւի գրել, պէտք է լինի անպատճառ տաճկերէն, որի համար կը ծախսեն 2 զրուշ, և կամ նոյն գնով ստիպւած են հատուցանել զափթիաներուն նրանց օրական կերակուրը:

Ըստ օրինաց, իւրաքանչիւր բանտարկեալ պիտի ստանայ 300 գրամ հաց, քաւց խկապէս կը ստանան 250 գրամ միալն, աչն էլ խիստ կեղտոտ և վատ եփւած: Եւ չաճախ ալս սնունդն իսկ կը զլանան: Ջուրը խմիլ անհնար է. հալերը չաճախ կը խմեն «խուլաճի» ջուրը, ալս տակառներու մէջ մնացած ջուրն է, որ թուրքերը գործ են ածել իրենց աբտեստի (կրօնական մաքրութեան) համար—և եթէ մին համարձակի ալս մասին բողոքել և արգարութիւն պահանջել, իսկոյն և եթ կը ձգուի մութ «գառապեղներու», որտեղ հալերը տաճկաց վաւրադ քմահաճոյից գերի կը գառնան:

Ահա բանտի մէջ պատահած դէպքերը.

Դասպար Խապօյեան, Մուշի Ազդուզ գիւղէն, բանտապահը երկաթեալ կուռ չղթաներով հարւածելով՝ ալս մարդու գլուխը և ձեռքերը բոլորովին ջախջախել է:

Սիրուն Մանուկան՝ վարդենիացի (Մուշ). զափթիաները բռնութեամբ դանակոծել են և խեղդել:

Միհրան Դամատեան, կ. պոլսեցի, բռնւած Մուշի մէջ. խիստ կերպով գանակոծւած և չարչարանքներու ենթարկւած: Մէկ ոտքը ջախջախած, ոտքերը և ձեռքերը չղթաչակապ ուղարկեցաւ Բաղէշ ¹⁾:

Մելո Մխէլեան, Վրդո Պողոսեան՝ մուշէղաշէնցի (Մուշ). աչնքան չարչարեցին բանտի մէջ, որ արձակուելէն մի քանի օր փտոյ մեռան երկուքն ալ:

Մկրտիչ Սղերդեան՝ բաղէշցի, բանտէն աղատուելէն փտոյ անմիջապէս մեռաւ, դառն չարչարանաց հետեանօք:

Կիրակոս Աստուածատուրեան, Մօղրկանի դոնկրցու գիւղից. մեռաւ բանտի մէջ խիստ չարչարանքի միջոցին:

Մարտիրոս Սահակեան, Քղի գաւառի Արտղոնքերդ գիւղից. գրաւեցին ունեցած տաս օսմանեան լիրան և աչնքան խիստ կերպով չարչարեցին, որ 15 օր բանտարկութենէ փտոյ մեռաւ Բաղէշի բանտի մէջ:

Մալխաս Աղաճանեան, Սերոբ Մալխասեան՝ Ազդուզցի. անխիղճ կերպով գանակոծուելէն փտոյ Մալխասը չիկացած երկաթներով 8 տեղէ և

¹⁾ Դամատեանի մասին աւելի լի ու լի տեղեկութիւններ մեր ընթերցողները դեռ կը գտնեն քիչ ներքեւ:

Սերորը 12 տեղէ զաղեցին. մէկ զափթիւն իւր ... զրաւ Սերորի բերնի մէջ, Գալոր Սերորեան՝ Աւզուղցի. մերկացուցին զգետներէն, հանելով նուն իսկ չապիկ ու անդրվարտիկը, աչնքան գանակոծեցին, մինչև որ ուշաթափ ընկաւ. աչն ժամանակ երկաթեալ անուր անցուցին պարանոցէն և ենթարկեցին զափթիւններու բռնաբարութեան և ապա ատրաշէկ պալտերով 16 տեղէ զաղեցին մարմինը. Հինգ օր գիշեր և ցերեկ, անօթի և ծարաւ ստիպեցին նորան չտընկալս մնալ. կրկին հարւածեցին փետելով մազերը ¹⁾:

Սրգօ Մինասեան, Կարապետ Մալխասեան, Գրօ Աստուածատուրեան՝ Աւզուղցի. խիտ կերպով գանակոծեցին, ստիպեցին երկար ժամանակ մնալ չտընկալս և գլուխներու վրա թափեցին աչն ամաններու պարունակութիւնն, որոնց մէջ բանտարկեալները սովորաբար կը հոգալին իրենց բնական կարիքը:

Խաչիկ Մինասեան. Մհէ չառւշը, պարան մը վիզը ձգած, աչնչափ քաշ տեց, մինչև որ ուշաթափ գետին ընկաւ: (Յիշեալը մշցի էր):

Գորգէ Մարտոկեան՝ Շատախի Սէմալ գիւղէն, ենթարկեցաւ անգութ և սարսափելի գանահարութեան, քաղեցին բոլոր մազերը մի առ մի, ստիպեցին ոտընկալս մնալ ամբողջ 24 ժամ. աչն ժամանակ մեղազիմ Հաճի Ալի, բանտապահ Արդուլ-Քաղիր, ձեռքերը ու գլուխը միասին կապելով, ոտքերը իրարու հետ միացնելով իբրև շէշթա՛ն թոփի (սատանի գնդակ, մի տեսակ խաղ) ոտներով աքացելով իրարու կը նետէին, և ալսպէս շարունակեցին մինչև որ հոգին աւանդեց: Գորգէ 45 տարեկան էր:

Գասպար Սիմոնեան՝ Խարսեցի (Մուշ). Մհէ չառւշի, Խաքէնտէրի, և Հաճի Ֆալիմի հրամանով զափթիւնները ծեծեցին 9 օր շարունակ, շէշթա՛ն թոփի անելով վերոյիշեալ կերպով և բռնաբարելով մինչև որ մեռաւ, 35 տարեկան հասակում:

Մխիթար Սափարեան, Խաչօ Բալուեան խախարլուցի (Բուլանըխ). սուաջին 15, իսկ երկրորդը 13 տարեկան, զափթիւններու լպիրշ բռնաբարութեանց և անսանձ կրից զոհ եղան երկուքն ալ:

Սոդօ Շարուեան ալւարինջի (Մուշ). 9 հոխանոց երկաթեալ անուր վզին և ծանրագուն չղթաներ ոտքին, քէլէփէն եր (ձեռնակապ) ձեռքին, ուղարկեցին Մուշէն Բաղէշ. ամբողջ 3 1/2 ամիս զափթիւնները զնա պահեցին իրենց սենեակներու մէջ. չէտոյ երկար ժամանակ ստիպեցին զնա մնալ անսաղ, գանակոծելով շարունակ, անպատկառ կերպով բռնաբարելով, և երբ աչն խիտ տանջանաց տակ կը նւաղէր, իսկոյն պաղ

¹⁾ Մեր տեղեկութեան համեմատ՝ Յակոբ Սերորեան մեռաւ:

ջուր լեցնելով կը վերակենդանացնէին և կը վերսկսէին չարչարանքները: Բաղեցին մազերը, չիկացած երկաթներով դաղեցին մարմինը: Սողո Դամատեանի ծառան է և 30 տարեկան հասակում:

Սաղաթէլ Միրզոյեան՝ Խոշկէլտեցի (Բուլանուխ), անօթի և ծարաւ ստիպեցին երկար ժամանակ չտոնկալս մնալ, փետելով մաղերը, անխըղձօրէն գանակոծելով և պարանը վիզն անցուցած քաշ տալով: Երեք անգամ նւաղեցաւ. բանտապահը կապեց զնա սանդուղի վրա և կօշիկներով սկսաւ հարւածել երեսը, լանջը և կունակը, թքնելով միանգամայն բերանում:

Մարգար Մանուկեան՝ վարդենիսցի. զափթիւնները չարաչար կերպով գանակոծեցին Մուշեղաշինի մէջ. Բաղէշ բերելիս ճանապարհի վրայ կը ստիպէին զիրենք շալկել և տանել, և երբ ուժաթափ կ'ընկնէր գետին, կը սկսէին դաւազաններով հարւածել անխնայ: Մէկ ամբողջ գիշեր պահեցին կաշկանդած ձիան կոտորու մէջ. երեք օր շարունակ, զիշեր և ցերեկ, նօթի և ծարաւ, թուլ չուին քնելու և ոչ խակ ծխելու, որին չափազանց մոլի էր: Ի վերջոյ հրապարակաւ կախաղան բարձրացրին Բաղէշի մէջ 29 փետրուարի 1894 թւին»:

Յղել են դէսլքեր, որ տանջանքներից ազատւելու համար բանտարկւածը ընդունել է մահմեդականութիւն:

Ահա մի այդպիսի դէսլք նոյն Բաղէշի բանտարկւածներից:

Գիտնիկցի ռէս Յակօ, չկարողանալով տանել Դաշխանէ բանտի աներևակալիլ տանջանքները, բարոտք համարեց ընդունել մահմեդականութիւնը. և արդարեւ, չնորհիւ դորան՝ թեթեալաւ նորա վիճակը և չուսալի է անգամ, որ մօտերքս ևս ազատի (քաղած մի թղթակցութիւնից, թւագրած Բաղէշ ապրիլի 3):

Իոլանեան Համբարձում (Մուրադ ¹⁾):

Այդպէս են ուրեմն կրած տանջանքները Բաղէշի բանտում: Սակայն որքան հոգի քաղաքական գործերի համար բանտարկւած են եղած Բաղէշի բանտում այս վերջին հինգ տարիներս—այդ դեռ մնում է բաց խնդիր: Բայց թէ որքան և յատկապէս որոնք են ներկայումս, այսինքն մինչև ներման հրաման արձակելը, այդ մասին մենք ունինք մեր ձեռքի տակ «Մուրճ»-ի մի թղթակցից ստացած մի ցուցակ, որի մէջ մենք գտնում ենք նաև անուններ, չիշտառակած վերևի ցուցակում: Դոքա են՝

Մշեցիք՝ Ստեփան վարժապետ (վախճանւած), Վահան Էփէնդի

¹⁾ որի մասին դեռ խօսք կը լինի ներքև:

Մոզեան (ներւած), Աղաբէկ Իղէնկիւճեան, Մուշեղ Յովհաննիսեան:

Ս. Կարապետ վանքի միաբաններէց՝ Մովսէս սարկաւազ:

Բաղէշից՝ Մարգար Բազալեան, Մուշեղ Յովհաննիսեան:

Գոմերցի՝ Ղուկաս վարժապետ և ուէս Յովհաննէս:

Խաչգեղցի՝ Ոմն Գասպար (վախճանւած):

Բացի այդ՝ մեզ յայտնի են նաև 29 հոգի, որոնց մի մասի միայն անուններն են յայտնի բայց ոչ ազգանունները, իսկ միւսներին մասին յայտնի չէ ոչ անունը և ոչ որտեղացի լինելը:

Մտնում են այդ մեզ անյայտ ազգանուններով բանտարկեալների մէջ նաև 17 հոգի մի խումբ բաժնետարկեալներ, որոնք ձեռքակալւեցին միաժամանակ Ս. Գանիէլի վանահայր Սիմէոն վարդապետի հետ 1893-ի վերջերքը, — այդ հաստատ չգիտենք. բայց եղելութիւնը մեզ այսպէս է հասած.

Միաժամանակ Սիմէոն վարդապետի դէպքի հետ՝ խուզարկութիւններ կատարւեցին նոյն վիճակում Բաղէշի (Բիթլիսի) նահանգապետ Քասին փաշայի կարգադրութեամբ մի բինբաշի՝ (հաղարապետ) ձեռքով, որ շրջում էր 15 զապլիաներով: Իջնանելով Կոփ աւանում Ղազարի օգալում, կանչեց իւր մօտ Խչի-Մելիքի աղաջ Մխիթարին և համալսեցին մեզ արդէն ծանօթ Ռոյի աղաջ Մխիթարին, որոնք չականէ անւանէ ցոյց տւին իբրև լեզափոխականութեան պարագլուխներին — Մշում՝ Գոնչոյեան Մելիքին (նոյն և Մշեցի Նալբանդ), Լզաջ Լեոն պատեւիին (վարժապետ), Մուշտուլաջ ուէս Նեղին և Գասպարին, Խոթղեւուից բերել տւին Միրզո Գասպար Միրզոյեանցին, Կոփէցի Քերովք վարժապետ Խլդատեանին, բաքարեցի Բաղդասար և Զաքո ուէսներին, ուրիշներին հետ միասին ընդամէնը 17 հոգու, որոնց բինբաշի քննիչը ներկայացրեց Բիթլիսի փաշային, որը ծանր կապանքների մէջ բանտարկեց նոցա մութ և մահաշունչ զնդանում: Գոքա ամենքը ձեռքակալւելիս՝ ենթարկւեցին ծանր դանախութեան, մինչև որ քննիչը, «մուխպիրներին» (դաւաճաններ) միջոցով, կաշառք չստացաւ ամեն մէկից. այսպէս՝ Մելքոնի հարազատները տւեցին մուխպիրներին 20 ոսկի (լիրա), 8 հալապի մահուդ և երկու կոտոր պարսկական ընտիր շալ. դորանից մի մասը տրեց քննիչին. ուէս Նեղին և Գասպարը վճարեցին 10-ական ոսկի, Միրզապեանը 5 ոսկի, Քերովք վարժապետը 10 ոսկի. Բաղդասար և Զաքո ուէսները՝ 22 ոսկի: Բայց կաշառքը միայն դանախութիւններից ազատւելու համար էր և ոչ բանտարկութիւնից:

Բանտարկեալների բարեկամները դիմեցին Բ. Դաւան, ապացուցանելով նոցա անմեղութիւնը: Զինուորական քննիչին կանչեցին Կ. Պոլիս, ուր, համոզւելով նոցա անմեղութեան մասին, շատացան միմիայն պաշտօ-

նանկ անելով քննիչին և խիստ չանդամանութիւն կարդալով շահախնդիր գալմադամին իւր «ստախոս» մոխալիրներով»¹⁾։

Այդ 17 հոգուց զուրս՝ նոյն այդ ժամանակները, այն է Սիմէոն վարդապետի հետ միասին, որպէս մեր ընթերցողները կը տեսնեն այդ վարդապետին նւիրած տողերից, ձեռքակալեցին հոգօցի Արէ Թմօ, 10 հոգի Համգաշէի գիւղից և 3 հոգի ուսուցիչներ, որոնցից 3—4 հոգի, որպէս մեզ յայտնի է, Աքիա աքսորեցին, մնացածները, երևի, Կոփի, Մուշի և հաւանականաբար յետոյ Բաղէշի բանտը փոխադրեցին։

Այսպիսով ուրեմն մեզ յայտնի են 110 հոգի Բաղէշի բանտում եղած հայ քաղաքական գործերի համար բանտարկեալներ, ոմանք վախճանւած, ոմանք արձակւած, իսկ մեծ մասը մինչ յուլիսի 13-ը մնացածներ։

Այդ ամբողջ թւից 21 հոգի, որպէս մենք տեղեակ ենք, Համբարձում Բոյեաճեանի ընկերներն են՝ Մուշից փոխադրւած Բաղէշի բանտը։

Բաղէշի բանտում եղածների մէջ առանձին ուշք են զրաւում Միհրան Դամատեան և Համբարձում Բոյաճեան-Մուրադ։

Միհրան Դամատեան։ Սորա մասին Դէյլի Նիւսի թղթակիցը տւեց այդ թերթի համարում առ 29 ապրիլի հետեւեալ տեղեկութիւնը. «Դամատեանը մի ուսուցիչ էր Մուշում։ Թիւրքերը կասկած ունէին թէ նորա դպրոցն է կենտրոնը շրջակայքում նիւթ-ւող զաւաղրութեան։ Այդ դպրոցի բոլոր վարժապետները մի քանի անգամ ամբաստանւած էին իբրև զաղտնի ընկերութեան անդամներ։ Դամատեանի նախորդներն ուսուցչական պաշտօնում՝ պ.պ. Փորտուզալեանը և Սարկյեանը՝ աքսորւած էին։ Նոյն ինքն Դամատեանը, որ արգելւած ընկերութեան ամենից ընդունակ, ամենից հաստատակամ և քաջարի անդամն էր, ձեռքակալեց Մուշում 1893 թ. յունիս ամսին և Բիթլիս (Բաղէշ) տարւեց։ Ճանապարհին զինուորները հրացանի կոթով նորա ոտը կտրուում են, որպէս զի նա չկարողանայ փախուստ տալ։ Թահսիմ փաշան շատ տան-

¹⁾ Համեմատէք նաև «Արձագանք» № 45, «Մուխալիրներ» լոգւածը, Կրպէ ստորագրութեամբ, թւագրած Քիչնև, 1895 մարտ 29։

ջրում և հարց ու փորձում է նորան Բիթլիսում և վերջապէս 1893 թ. դեկտեմբերին ուղարկում է Կ. Պոլիս: Այնտեղ մահման են դառնալարտում Ռամատեանին, բայց, ղեռ վճիռը չիրագործւած, նա անհետանում է: Իւր բարեկամների ասելով նա ճողույրել է բանտից Պոլիսը տատանող երկրաշարժի ժամանակ (1894-ին). իսկ թշնամիները տարածում են թէ նա գնել է իւր ազատութիւնը Սասունի կոտորածին մեծապէս նպաստող մերկացումներ անելով: Ի պատիւ Ռամատեանի պէտք է նկատել թէ նորա դէմ այդպիսի ամբաստանութիւն անողը մի մոլեռանդ լուսաւորչական հայ է, որ վստահանում է պնդել թէ, կաթոլիկ Ռամատեանը զաւա-դրութիւն նիւթելիս՝ ուրիշ ոչ մի նպատակ չի ունեցել, բայց միայն կործանել Վրիգորեան եկեղեցու անդամներին:

Գէլլի Տելեգրաֆի թղթակիցը իւր վեցերորդ պոստային նա-մակում տւեց այս կարճ տեղեկութիւնը. «Ռամատեան, որ մի քա-նի ժամանակ առաջ բռնեց թիւրքերի ձեռքով, բայց յետոյ խոր-հրդապէս անյայտացաւ»:

Ռամատեանի մասին յայտնի է որ նա բանաստեղծ ևս է և նորա երգերը ամենասիրւածներէն են Տաճկա-Հայաստանում:

Համբարձում Բոյեաճեան (Մուրադ): Այդ նշանաւոր գործիչը մեր ընթերցողներին արդէն յայտնի է «Մուրճ»-ի անցեալ համարից, ուր բերւած էր սեփական վկայութիւնը իւր բանտային կեանքի մասին: Բացի իւր սեփական վկայութիւնից, մենք ունինք նաև տեղեկութիւններ հայկական թերթերից Համբարձում Բոյա-ճեան-Մուրադի կրած չարչարանքների մասին, որոնք չեն շեղւում մեզ արդէն յայտնի տեղեկութիւններից: Ահա, օրինակ, ինչ տեղե-կութիւններ ենք գտնում «Մշակ» լրագրի նոյն այն թղթակցու-թեան մէջ, թւագրած Բաղէշ ¹⁾, մարտի 28, որ արդէն մի ան-գամ յիշել ենք վերև:

Համբարձում Բոյաճեան (Մուրադ), Հաճինցի (Մզանա), ձեռքակալ-ւեց Հարութ գիւղի ալլի մէջ 23 օգոստ. 1894-ին: Երեք օր շարունակ արևի տակ թողեցին, մինչև որ հիւանդացաւ, օգոստոսի 28-ին զինուոր-ները Համբարձումին իր ընկերներով միասին բերին Սէմալ Զէքի փա-շալի մօտ: Այստեղ խիստ կեղտով գանակոծեցան և բանտարկեցան եկե-

¹⁾ Բաղէշ հայկական անունն է Բիթլիսի: Ծան. Ա. Ա.

դեցու մէջ. հոցա թուլ չէին տար եկեղեցուց դուրս գալ իրանց բնական կարիքը հողալու: Ամբողջ երկու ամիս Համբարձում իր 21 ընկերներով բանտարկւած մնաց Մուշի բանտում. մէկ ամսուայ ընթացքում հոցանից 5-ը մեռան խիստ չարչարանաց հետևանք. ամենքը շղթակալ էին: Բաղէշ ժամանելուց 8 օր ցետոյ երկուսն աս մեռան: Իր դատապարտութենէն 4 օր չառաջ Համբարձում խիստ տալտանաց ենթակալ եղաւ. 24 ժամ շարունակ անօթի և ծարաւի՝ ոտիպեց չոտնկալոյ մնալ: Սարսափելի կերպով բիրերով կը ծնէին, մագերը կը փետէին. 9 հոխա ծանրութեամբ երկաթեալ շղթաներ ձեռքն անցուցած, ոտնակոտերը աւելի ծանր: Ալթմ և Նա ենթակալ է մշտական է չարչարանաց. շղթաները աւելի ծանրացած են. քիւրդերը կը հրճւին նորան ապականելով և հարածեւելով: Նա ալթմ բանտում արտաքնոցները մաքրելու պաշտոն է վարում:

Նոյն լրագրի մի ալ թղթակցութեան մէջ (Եկուր ստորագրութեամբ, թւագրած Բաղէշ, մարտի 5-ին), Մուրադի մասին կարդում ենք.

Եւրոպական քննիչներին տրեց և Համբարձում Բոլաճեանի գործը թահսին փաշայի պաշտոնանկ լինելուց ¹⁾ առաջ Մուրադի համար, որ Սասունում բռնւած և իր ընկերներով բանտարկւած էր Բաղէշի մէջ, — մահւան պատժի վճիռ էր արձակւած: Սակաճն նախ քան նրան կախաղան հանելը, Կ. Պոլսից եկած հրամանի համաձայն, աշխատում էին նրանից թուղթ առնել, որ նա ապստամբները է սասունցիներին անգլիական հիւպատոսների դրդմամբ, որոնք նրան խոստացել են փող և օգնութիւն, եթէ հաջերը ապստամբին. նոյն իսկ բանտապետը, գիշեր ժամանակ, նրան վախեցնելու համար, երկու անգամ կախաղան է բարձրացրել, — բայց անբնկճելի Մուրադը մերժելով մերժել է ալդ տեսակ սուտ ցուցմունք տալ:

Թահսինի պաշտոնանկ լինելէն ցետոյ, թէ Մուրադի և թէ բոլոր բանտարկեալների վիճակը թեթեալաւ. նրանց պարանոցի և ձեռքերի ու ոտքերի շղթաները հանեցին և թուլ տեցին որ մի փոքր չունչ քաշեն: Հաստատ պատմում են որ բանտարկեալներն էլ բողոքներ են հասցրել եւրոպական քննիչներին:

Բանտարկւածները Վանում:

Այն ինչ որ էր Թահսին փաշան Բաղէշում, հաջերին բանտ նստեցնելու նկատմամբ, աչդ նոյնն էր Բահրի փաշան Վանում: Մենք

¹⁾ Թահսին փաշան պաշտոնանկ եղաւ փետր. 16-ին: Ծան. Ա. Ա.

ունինք տեղեկութիւններ նախ 104 հոգու բանտարկութեան մասին, սկսած 1892 թւականից մինչև վերջը 1894 թւականի:

Վասպուրականում (Վանինոահանգ) 1892 թւականի ընթացքում (Բահրի փաշայի պաշտօնավարութեան ժամանակ որ նորերս միացնալատոնանկ եղաւ) բանտարկեցին 48 հոգի, որոնցից մինչ այս վերջին ամիսներս միայն 25 հոգու գործը քննւած էր: Ղոցանից չորսին ոստիկան Նաբիի սպանման գործի համար՝ վեցամեայ բանտարկութեան են դատաւարուած, տասը հոգի իբրև յեղափոխական կոմիտէներ (իսկական թէ կարծեցեալ) անդամներ՝ 3—3½ տարւայ բանտարկութեան, չորսը իբրև (իսկապէս թէ կարծեցեալ) կոմիտէի գլուխներ — մահաւան պատժի էին դատաւարուած: Դոքա են՝ Մկրտիչ Մաքսապետեան, տէր-Սարգիս աւերակցի, ռէս Գէորգ, ռէս Վարապետ (ռէս կոչւում է զիւղական տանուտէրը), երկուսը՝ Ֆառուղցի Սերոբ և Շահէն, նոյնպէս իբր կոմիտէների անդամներ, դատաւարուեցին չորսամեայ բանտարկութեան: Մնացած 24 հոգին բանտերում մինչ ներկայ տարւայ մայիսը սպասում էին իրանց գործի քննութեան! Դոցանից 10 հոգի կաճեղցիներ են (Շատախի գաւառ), երկուսը վանեցի, մնացածները՝ զանազան տեղերից:

1893 թւականի ընթացքում Վանում բանտարկել են 10-ից աւելի երիտասարդներ, իբր յեղափոխականներ (միւզիր):

1894 թւականի ընթացքում բանտարկւած են 46 հոգի: Սոցանից ութը հոգի բանտարկւած են իբր ամբաստանւածներ մի յիսնապետի սպանութեան համար: Դոքա են՝ Մաթիաս Սէֆէրեան, Կարապետ Տէր-Յարութիւնեան (վանեցիներ), Մուրադ Բաղէշցեան, Աւետիս Սէֆէրեան, Մկրտիչ Տէր-Փումասեան 17 տարեկան, Ռաշիդ Յարութիւնեան, Վարդան Պլուզեան, Յակոբ Տէր-Մկրտչեան (շատախցիներ) Դանիէլ Կարապետեան և Աւետիս Քէլէկեան — ամբաստանւած իբր փախստականների պատասխարողներ, չորս հորի՝ Դանիէլ և Գէորգ վարդապետներ և սոցա ծառաները՝ Մանուկ և Յովհաննէս՝ ամբաստանւած են իբրև զիւղերում շրջող յեղափոխական քարոզիչներ: Սուրբ Վարդան զիւղից չորս հոգի՝ Սարգիս Յարութիւնեան, Վարդան Յովհաննիսեան, Յովհաննէս Յոխանեան, Յակոբ Բարսեղեան — ամբաստանւած են իբրև յեղափոխական կոմիտէների պատկանողներ: Գարեգին Բաղէշցեան (վանեցի) — իբրև փախստական և նախկին դատաւարուեալ: Ներսէս Մալոյեան — իբրև թղթակից

արտասահմանեան թերթերի. 26 հոգի ամբաստանւած են Բողազ-Քեասանի կուի առիթով, որը, ինչպէս յայտարարեցին թիւրք լրագիրները, տեղի է ունեցել 1894-ի նոյեմբերի վերջերքին. դոքա են՝ Խաչատուր Նաթանեան, Ռուբէն Նաթանեան, Արշակ Տէր-Յարութիւնեան, Խաչատուր Մահլէպաշեան, Դաւիթ Շաղոյեան (վանեցիներ), Սարգիս Ասկոյեան, Պապար Յուսիկեան, Յարութիւն Մելիքեան, Մկրտիչ Վարդանեան, Յակոբ Գրիգորեան, Պաղսապ Լաւորեան, Սահակ Մարգարեան, Բաղդասար Ինկոյեան, Ալքնո Բաղդասարեան, Թովմաս Մաթոսեան, ոմն Պօղոս, Յովսէփ Մրիպեան, Աղէքսանդր Պարգոյեան, Նազարէթ Բաղդասարեան, Մատթէոս Յովհաննիսեան, Պետրոս Ասգուրեան, Պետրոս Սահակեան, Սիւնոս Վարդանեան, Ղազար Աւագեան, Խաչատուր Ալվազեան, Մանուկ Հախվերդեան: Այդ վերջին 26 հոգու ամբաստանութեան առիթով ահա թէ ինչ տեսակ վկայութիւններ են եղել: Բռնութեամբ 18 վկաներ են կանչուած՝ քիւրդ, եղիդի և հայ, որոնց թուում և արձէշցի Յովհաննէսը. վկաները, բացի վերջինից, բոլորն էլ յայտնում են թէ իրենք իրենց աչքով ոչինչ չեն տեսել, այլ միայն լսել են, որ այդ 26 հոգին Բողազ-Քեասանի էջեաներից (աւագակներից) են. իսկ Յովհաննէսը իրեն ակնատես է ձեռացնում և մի քանի զրպարտութիւններ է անում. բայց յետոյ, անգլիական հիւպատոսի և ռուսաց հիւպատոսարանի թարգմանի ներկայութեամբ, յայտնում է թէ իւր արածը զրպարտութիւն է եղած, որ նա ցոյց է տւել Թաբար աղասիի ճշման տակ—կապել, ծեծել և խիստ տանջանքների է ենթարկւել, և թէ ինքը ապացոյցներ ունի որ կուի օրը Բողազ-Քեասանում չի եղել: Այս ցուցմունքներից յետոյ նորան իսկոյն բանտարկում են և տանջանքների ենթարկում. և ահա մի քանի օրից յետոյ նա կրկին հանդիսանում է իբր վկայ, և այս անգամ, ետ առնելով իւր վերջին ցուցմունքները, փորձում է հաստատել առաջաց իւր արած ամբաստանութիւնը: Դորանից յետոյ նա արձակւում է բանտից...

Դոցա գոցա զործը քննեց, որքան մենք տեղեակ ենք միջաջուկ թղթակցութիւնից, ներկայ տարւայ մայիսի 4-ին միայն. դոցանից 18 հոգի անպարտ արձակւեցին. Մաքսապետեան, Գարեգին Բաղէշեան և Աւերակի հիւսն կոչւած մէկը դատաւարուեցին 101

տարւոյ ուրեմն մշտնջենական բերդարգելութեան. Աւերակցի տէր-
Սարգիսը նոյնպէս դատապարտած էր ցմահ բերդարգելութեան,
բայց պատրիարքից կանչւած լինելով՝ թողին որ Կ. Պոլիս
երթայ: Յայտնի են նաև դատապարտւածներ 12 տարով՝ կա-
լապենտութեան՝ Կինտոեան Յակոբ, 6 տարւան թիապարտու-
թեան (քիւրէկ ձեզասը) Պէօշեօեան Աւետիս, Սեդրակ, Մել-
քոն, չառուշի լաճ Աւետիս, Սանտրկապողեան Յակոբ և իւրեղ-
բայրը, Պազպանճի Նշան, Զաբիճեան, Բամբակգիղեան, Յար. Սու-
քարպոյրեան, Խաչատուր Նաթանեան, Վահան Սոսոյեան և եօթ
հոգի Պողազ-քեսեկցիներ: Վերջապէս 3, 4 և 1—2 տարւոյ բա-
տարկութեան դատապարտւած էին՝ Եսիկեան Միհրդատ, Մալոյեան
Մովսէս, Պէլէքեան Սահակ, Սէմէրճեան, Շիրոյեան, Շալճեան, Ղևոնդ
և Նազարէթ Կարոյեան ¹⁾:

— Յիսուն (50) արմտանցոց բանտարկութիւնը Նրզնկայում:
Ալբան օղլի Հաճի Գալուստը և իւր վեց ընկերները:

Դէպքը պատմւում է այսպէս ²⁾:

1892 թ. գարնան Եւմեի փեքլիւան անուանով թիւրքը Բուռլկ-Արմտան ³⁾
գիւղացի իւեղլւած և մասամբ ալրւած գտնւեց իւր անկողնում: Ո՞վ էր
նորան սպանողը: Ամենից աւելի կասկածելին էր հարկաւ աչն հաշը, որ
փեքլիւանի կնոջ հետ չարաբերութիւն էր ունեցել և հէնց նորա սպանու-
թեան գիշերը փախել էր՝ չալտնի չէ թէ ուր: Սակաչն ղէպքի ալդ պարզ
բացատրութիւնն ամենին չէր չարմարում թիւրք պաշտօնեաների շահե-
րին: Նոքա սկսան տարածել թէ Եւմեի փեքլիւանը կառավարութեան
գաղտնի լրտեսն էր, որին պատուիրած էր հսկել չալտապէս հալ «քոմի-
տալի» ետևից (ի գէպէ չիշել թէ ինչ սոսկալի նշանաբան էր թիւրքերի
բերնում քոմիտալի խօսքը՝ բոլղարներին կախելու համար), և իսկույն
ձեռքակալեցին չիսուն արմտանցի հալ, մեղապարտ համարելով նոցա
փեքլիւանի սպանութեան գործում: Ալդ չիսուն հոգուն շղթապակապ տա-
րան Նրզնկալի բանտը: Նոցա թւում գտանւում էր և մերձաւոր վիճակի
առաջնորդ Վարդահանլի տէր Վարդան եպիսկոպոսը, առաւել քան ութ-

¹⁾ Այս վերջին 30 հոգիք արձակւած են բանտից չուլիսի 13-ի հրա-
մանով ներման մասին (Համ. Մշակ № 88 թղթ. վանից):

²⁾ Համեմատել Դէլլի Նիւ 29 ապրիլի 1895 թ.

³⁾ Բուռլկ Արմտան և Բուռլկ Արմտան երկու գիւղեր են էրզերումի
նահանգի Նրզնկալի գաւառում, Կուրու-Չալի գաւառակում:

սունամիայ ծերունին, իւր փոքրիկ թռուսն հետ, որ ճանապարհին մնում է:

Արմտանցոց այդ գործի հետ թէև ուղղակի կապ չունի Ալքանոլի Հաճի Գալուստի և ընկերների գործը, բայց թրքական արդարադատութեան մէջ այդ երկու ջոկ-ջոկ գործերը իրար հետ կապւեցին. այնպէս որ վերի պատմութիւնը իւր լրումը ստանում է միայն այդ երկրորդ գործի հանգամանքների պատմութիւնով: Աայդտեղ ընթերցողները պիտի ծանօթանան նաև բանտային մի կարգի հետ, որով 57 բանտարկւածներից մի-երկու տարում կենդանի մնում են միայն 35 հոգի: Ահա գործի հանգամանքները.

—Ալքանոլու Հաճի Գալուստ և ընկերներ: Մինն ունի ժամանակ, երբ չիշխալ 50 արմտանցոց բերդն են տանում, Արմտանի գալմագամը, չուզենալով հալերին կեղեքելու պատեհ առիթը բաց թողնել, սկսաւ մի առ մի ամբաստանել բոլոր արմտանցի հալերին և բռնել տաւ ամենից առաջ Հաճի Գալուստ անունով երեսնամեայ չքեղ տղամարդուն, որ Ալքանոլուի հարուստ ընտանեաց ներկայացուցիչն էր: Գաւաղրութեան չանցանքի մէջ մեղադրւած Հաճի Գալուստը փութաց վճարել գալմագամին 1000 լիրա և գործնով համոզեց նորան որ ինքը անպարտ է: Բայց միայն առժամանակ: Գալուստի տան հարստութիւնը հռչակւած էր (40—50.000 լիրալի կարողութիւն) և քաջ չալտնի է թիւրք պաշտօնեաներին: Ալքանոլուները խոհեմութիւն ունէին Արմտանում չպահելու իրենց տոհմական հարստութիւնը, ալ զետեղել էին Կ. Պոլսի Օսմանեան բանկում: Սակայն տան խուզարկութիւնից երևաց, որ ալդտեղ էլ գումար կա, և թիւրք պաշտօնեաները չալտարարեցին թէ դա՛ դաւաճան «քոմիտա»-ի հանգանակած զրամագլուխն է: Օսմանեան բանկը հաստատեց որ գումարը տարիներից ի վեր եղել է իւր մալը մատենում և անկասկած պատկանել է Ալքանոլուի գերդաստանին և ոչ մի ուրիշին: Պաշտօնական խոշոր տւաղալիների համար դա զգալի հարւած էր. բայց մանր գողերը դարձեալ շարունակում էին փող կորզել Հաճի Գալուստից և միւս հալերից և գաւաղրութեան մէջ չանցաւոր համարել նոցա:

1893 թ. սկզբին Հաջի Գալուստի փողերը (բացի Պոլսում ի պահեստ դրած դրամից) երեւի թէ սպառւել էին և կամ թէ նա մոտեցիկս կը լինէր թէ բաւական է որքան իրեն կ'իթեցին: Ինչ և իցէ, այդ դարձան նա լեռները փախաւ վեց ընկերի հետ միասին,—բոլորն էլ ղինւած մարտինիի հրացաններով: Հաւանական է թէ նորան դէպի փախուստ դրողն աջն երկիւղը կը լինէր թէ նա իւր բոլոր հաստութեամբ հանդերձ հրէք չպիտի կարենար թիւրք պաշտօնեաների իւր դէմ լարած սրողալ-

թից ազատելու Նամանականդ որ, ինչպէս կարծւում է, նա չարաքերութիւն ունէր Գամատեանի հետ:

Լեռներում Հաճի Գալուստը և իւր ընկերները մի քանի ամիս ապրում են չոյն պալիկարների նման, սակաւն առանց որ և է վնաս հասցնելու ում և իցէ: Վերջապէս 1893 թ. Յունիսի 23-ին նոքա դարանում են Մեղիսերիֆ կոչւած տեղում Բեֆալիա կազալի գալմագամին, որ մէջլիսի մի քանի անդամների հետ գնացել էր Նրզնկալից մինչև Կարաշիսար տանող ճանապարհն աչքից անցնելու համար, և չարձակւում են վրան: Այդ գալմագամին և նորա ընկերներին մի լաւ դմբելուց չետո՛ղ խլում են նոցա ռեւոլւէրները, բաւց ուրիշ վնաս չեն հասցնում: Տնդական իշխանութիւնը գալմագամի դանգառը լսելուն պէս՝ զինւորների մի ստաբր վաշտ է ուղարկում Հաճի Գալուստի խմբի դէմ, որ փոքր ինչ հալածելուց չետո՛ղ պատսպարւում է մի մեծ քարալլի մէջ՝ Բոլուկ Արմտանի մօտերքում: Գոցա քարալլը մտնելը տեսնում են մի դապլթիէ (զինւոր) և մի պահապան, և մարդիկ օգնութեան կանչելով՝ սկսում են պաշարել քարալլը: Մինչև զինւորների և թիւրք ամբոխի վրայ հասնելը՝ Գալուստի ընկերներից մէկը սպանւում է, իսկ դապլթիէն՝ վէրք ստանում: Այնուհետև բորբոքւում է մի կուր, որ տեսւմ է ամբողջ գիշեր: Առաւօտեան 26 յուլիսի 1893 թ., գիւղի քահանան և Հաջի Գալուստի մայրը, գալմագամի խնդրանք, մօտենում են քարալլի մուտքին և աղաչում միջի մարդկանց՝ վերջ տալ արիւնհեղութեան, ասելով որ նոքա ներումն կը ստանան եթէ միայն անձնատուր լինին: Նոքա անձնատուր են լինում ալդ պալմանով և շղթապակապ տարւում են Նրզնկալի բանտը, ուր մինչև աւսօր էլ նստած են: Մինչև 1893 թ. դեկտեմբերը նոքա չեն լլկւում բանտի մէջ, թէև կառավարութիւնը սնունդ չի տալիս նոցա: Հաճի Գալուստը պարտաւորւում է կերակրել ոչ միայն իւր հինգ կենդանի մնացած ընկերներին, որոնցից մէկը մեռնում է վէրքից, — ալ և ալն 50 արմտանցոց, որոնք բանտարկւած էին մի տարի առաջ դոքտոր Փաշալեանի ¹⁾ հետ միասին: Սակաւն 1893 թ. Ծննդեան տօնի երեկոյեան թիւրք պաշտօնեաները գտնում են մի փախուստի դաւադրութիւն, որին հաւասար մասնակից էին եղել քրիստոնեաներ և թիւրքեր, և ալդ բոլորից սկսած քրիստոնեալ կալանաւորներին կապում են կրկին շղթաներով, ձգում են զնդանների մէջ և շատ անդթաբար վարւում հետնեւրը: Իբրև հետեանք ալդ բանի, անցեալ 1894 թ. գարնան 57 հոգուց կենդանի էին մնացել 35-ը: 1894 թ. փետրւարին ալլ բոլոր հիւանդ կալանաւորներին կանչում են քննութեան, ֆենտլթիւնը լինում

¹⁾ Այդ Փաշալեանի մասին խօսք կը լինի իսկոյն:

է դռնփակ: Կալանաւորներին արգելում են փաստաբան հրաւիրել, թող չեն տալիս մինչև անգամ վկաներ կանչել: 57 հոգու ամբողջ դատը՝ հարց ու փորձով, քննութեամբ և զատապարտութեամբ՝ տեսում է միայն մէկ նիստ: Այդ խաղը վերջանում է նորանով, որ կալանաւորներէից 22 հոգուն զատապարտում են բանտարկութեան 101 տարի ժամանակով և 27-ին՝ տաժանակիր աշխատութեան՝ զանազան ժամանակներով:

Դատարանի վճիռը երկար ժամանակ գաղտնի էր պահուում թիւրքերի կողմից, և միայն Բրիտանական դեսպանի կրկին և կրկին դիմումները չնորհին է, որ վերջապէս անցեալ տարեւէ վերջերին նոր մեծ վիզիրը հրապարակ հանեց նրան: Եւ նկատեցէք, թէ ինչ մեղադրական խօսքեր է կցում նա դատարանի վճռի պատճէնին: «Նոքա ամբաստանւած էին, գրում է նորին վսեմութիւնը, բոլոր 57 կալանաւորներին ակնարկելով, մի փաշայի սպանութեան և ալրման համար, դաժմագամին մեծ ճամբու վրայ կողոպտուելուն համար և կաշսերական զօրքի դէմ 38 ժամ կռւելուն համար»: Այդ պարզամիտ մեղադրանքը, որ առանց ալլ և ալլի խառնում է 1893 թ. ձեռքակալւած վեց հոգուն՝ բոլորովին ուրիշ բանի համար 1892 թ. ընկած 51-ի հետ, և վերջինների չանցանքի համար մահան դատապարտում և՛ ս. աւելի առաջ բռնւածներին, — մի գեղեցիկ արդարադատութիւն է, — զուտ և եզակի թուրքական:

Նրզնկայի բերդումն էր, որպէս տեսանք, նաև դոքտոր Փաշալեան: — Դոքտոր Կարապետ Փաշալեան, 1892 թ. սեպտ. ամսին դոքտոր Կ. Փաշալեանը, որ Սըւադի անգլիական հանքային ընկերութեան բժիշկն էր, հրաւէր ստացաւ Կարս-Հիսարի դաժմագամից որ իբր թէ շատ հիւանդ է: Բժիշկը խօսիչն ճանապարհ ընկաւ և, Կարս-Հիսար հասնելուն պէս, բռնեց և չղթակալաւ տարեց Նրզնկա: Նորա գէմ եղած ամբաստանութիւնը հիմնւած էր զլիաւորապէս մի հաջորդականի ցուցման վրայ, որ ինքն էլ ձեռքակալւած լինելով իւր մօտ վառօղի պաշար գտնւելուն համար, ասել էր թէ ալլ վառօղը ստացել է դոքտոր Փաշալեանից՝ Արմտանի կոմիտէին հասցնելու համար: Փաշալեանի ձեռքակալւելուց փոքր ինչ չհտոյ Նրզնկայում տեղի գտած դատական քննութեան միջոցին ջորեպանն երես առ երես բերեց դոքտ. Փաշալեանի և նորա բանտակիցների հետ, բայց չկարողացաւ հաստատել թէ ճանաչում է գէթ մէկին: Եւ երբ որ մասնացոյց արին դոքտ. Փաշալեանի վրայ, ջորեպանն ասաց թէ դա իրեն վառօղ տուող մարդը չէ: Ալլ ևս մի քանի հարցմունք ստանալուց չհտոյ ջորեպանը խոստովանեց որ իւր բոլոր պատմութիւնը ծալքէ ի ծալք հնարել է մի բարեկամի խորհրդով՝ միմիայն իրեն արդարացնելու համար: Չնայած ալլ մերկայման՝ դոքտ. Փաշալեանը դարձեալ բանտ տարեց չղթակալաւ: Մենք տեղեակ երբ որ նա մահան դատապարտեց, բայց Անգլիայի միջամտութեամբ ազատեց և ալժմ Պոլսումն է ապրում:

Եթէ բնաջինջ անելու համար կարելի էր ամբողջ գաւառներ ից այս վերջին տարիներում հայերին քշել, եթէ, ուր հարկն է, պէտք էր նոյն իսկ խմբերով սրի անցկացնել, ինչպէս այդ եղաւ Պատուհում, այն ժամանակ հասկանալի կը լինի, որ մի այդպիսի կառավարութիւն ամենեւին ետ չէր քաշւիլ այդ նոյն հայ ժողովուրդը տնտեսապէս քայքայել, սնանկացնել, սոխալելով որ նոքա թողնեն իրենց հայրենիքը և գնան ուր կամենում են: Ներքին քաղաքական նպատակներով երբ մի ժողովուրդի դէմ լարւած է սիստէմական հալածանքի մի նախամտածւած սխառնէմ, — այդտեղ ամեն ինչ թոյլատրելի է, և ամենից առաջ՝ ժողովրդին կողոպտելը ու նորան չարչարելը: Ահա, օրինակ, մի եղելութիւն որ մենք գլուխում ենք պատմւած Դէյլի Տելեգրաֆի գործակալի Տ-երորդ նամակում: Այդ եղելութիւնը վերջանում է 25 հոգու բանտարկութեամբ:

«Խնուսի գաւառում, որի գաւազամը մի վատ համբաւ վաճելող մարդ է, ալգինների հարկը երեք տարի առաջ չանկարծակի բարձրանում է մինչև մի անլուր և իրօք սոսկալի աստիճան, այն է երկու հարիւր և վիսուն (250) տոկոս: Սա ալնպիսի մի չար անիրաւութիւն էր, որ անհնարին էր չբողոքել: Գիւղացիք արտասաթոր աչքերով աղաչեցին իշխանաւորներին՝ իջեցնել հարկը մինչև իւր նախկին չափը, ասելով թէ նոքա ալլապէս բոլորովին ձեռք կը վերցնեն ալգեպանութիւնից: Արդարութիւնը հարկադրում է իսկ ասել, թէ ալդ համարձակութեան համար նոցա չեն պատժում, ալ վճռում են և հրամայում չմոռնալ, թէ նոքա պարտաւոր են վճարել, և գոհութեամբ կը վճարեն. և, զարմանալի բան, թիւրքերը չէին սխալւել. որովհետև բանը նրանով է վերջանում, որ ժողովուրդը պէտք եղած գումարը գտնում է, հարկը վճարում և դադարում տրանջալ: Այնուհետև գալիս է մի նոր գնահատութիւն, և ալգինների վրա մի ալնպիսի հարկ է դնում — մարդ պիտի դիւցաղնական ճիգ թափէ որ ոչ միաչն հարիւրներով բարձր էր իսկական սակից, ալ հազարներով: Այն ինչ տարեկան միւս տուրքերի գումարն անգամ, որ դատապարտւած էին հատուցանել թշուառ գիւղացիք, ոչ միաչն աւելի էր ալգինների բոլոր բերքի արժէքից, ալ և նոյն իսկ կալածների վաճառման գնից: Եւ գիւղացիք դրացին թէ անհրաժեշտ է մի բան անել: Բացի թիւրքերից նոքա ոչ ոք չունէին, ում որ հնար լինէր դիմելու, և դիմեցին թիւրքերին: Գիւղացոց քսանհինգ պատգամաւորները միասին գնացին գաւազամի մօտ, որ բնակւում էր Խնուսաբերդում, վաճելելով մի շատ լաւ առողջութիւն և զարչելի համբաւ: Նա քաղցրութեամբ ընդունեց նախապններին և հարցրեց, թէ ինչ կարող է անել նոցա շահերը պաշտպանելու համար:

Գիւղացիք ահ ու դողով պատմեցին իրենց զէպքը և կարճ կտրեցին, թէ գալմագամը մեծ չնորհք արած կը լինի, եթէ բարեհաճի միաւն 250 տոկոս վերցնել իրենց ալգիներէից ու պարտէզներէ իսկական հարկի արժէգնից վեր, ալսինքն աչնքան, ինչքան որ պահանջել էր մի քանի շաբաթ առաջ: Մինչ նւիրակները խօսում էին, զապթիէները, որոնք գալմագամի ծածուկ հրամանով թագնած էին նրբանցքում, չանկարծակի ներս մտան և բոլոր քսան ու հնգին բռնեցին: «Բարա տարէք ալդ սրիկաներին», գոչեց գալմագամը, «Յառաջ, տղերք», գոռաց զապթիէներէ մեծաւորը: Եւ թափօրը շարժեց: Ճանապարհին հինգ հոգի կարողացան փախուստ տալ, միւսները փակւեցին մի տէն դաբեր զնդանի մէջ: Այս զէպքը պատահել է խնուսի գաւառի Չաուրմա գիւղում: Այդպիսի զէպքից լետոյ հարկաւ սիրտ չէին անիլ գանգատուելու իշխանութեան միւս գիւղացիք, որոնք հարկերի օրինական գնից միայն 400 կամ 500 տոկոս աւելի են հատուցանում: Եւ եթէ թիւրքերին թող տրւի այս շաւղոր առաջ տանել իրենց վարչութիւնը, և մի կոնսուլ չնշանակել Եւրոպայի կողմից, — ալ ևս ոչ մի հաջկիտի մնալ Տաճկաստանում:

Բանտարկութիւն 72 հոգու:

Սոյն տարւաչ ապրիլի 2-ին Կարինի նահանգի Խլիջալի գաւառի Կէզ գիւղում մի պատանի, եկեղեցի գնալու ժամանակ, երեսալարար արձակում է վեց հարածանի ատրճանակ, առանց մարդու լնասելու: Չալի վրաչ հաւաքում են թիւրքերը և ատրճանակ արձակողին ու նորա հետ մեղսակից ճանաչած 7 ալլ հալ պատանիներին քշում են գալմագամանիստ Խլիջա գիւղը, ուր նոցա ներկայացնում են իբր լեզափոխականների, միևնոյն ժամանակ մատնանիշ լինելով նոյն Կէզ գիւղի 72 ալլ բնակիչ երկտասարկների վրաչ, իբր դաւադիրների: Ամբաստանաձեռններին չղթալում են և ալլ 80 հոգուց բաղկացած խումբը ոստիկանական խիստ հսկողութեամբ Կանաչ կիւրակի օրը հասցնում են Կարին (Էրզբում) և գցում Դաշխանէ կոչւած կենտրոնական բանտը: Բաց զոցա բանտարկութիւնը տեւում է միայն 24 ժամ, չնորհիւ հալոց առաջնորդի զիմուքներին: Նշելու թիւան մանրամասնութիւնները հաղորդեցին եւրոպացոյ տեղական հիւպատոսներին և Պոլսի ղեսպաններին:

— Մ արտիրոս Տէր-Գասպարեան և երկու ընկերներ 1894-ի գարնան, պատմում է Դիլլոն իւր տառներորդ նամակում, Էլիփս գիւղում Մահմուդ աղա Շուքրի անունով մինը հրամայում է գիւղացոյ եօթն հատ կով տալ իրեն: Նրեք-չորս շաբաթ անցնելուց լետոյ Կրթաբաս գիւղում հարկահանները փորձում են սպանել Մարտիրոս Տէր-Գասպարեան հալին, որովհետեւ գիւղացիներից ոմանք չէին կարողացել տուրքի ապստիկ մասը վճառել: Հարկահանները հինգ անգամ հրացան են պարպում Մարտիրոսի վրաչ, բաց վրիպում են: Խեղճ մարդը, փախուստ տա-

լում, դիմում է Հասան-Ալալէի դաւաճումի պաշտպանութեան և տանում է ճորա մօտ երկու արժանահաւատ վկաներ: Գալմադամը անմիջապէս առանց վարանելու, բանտարկում է Մարտիրոսին և նորա երկու վկաներին, որոնք մինչև այսօր էլ (ապրիլ 1895 թ.) Հասան-Ալալէի բանտումն են:

Նարմանի գիւղացիներէց 100 հոգու բանտարկուած թիւնը, որի մասին «Մուրճ»-ին հետեւեալ մանրամասներն են հաղորդեալ:

Տիգրան Օքոնեանը, Շամիլ մականունով, կազմել էր աւազակային խումբ 1892 թւականին, Էրզերումի շրջակայքում, զլիսաւորապէս թիւրք պաշտոնեաների, բէգերի, վաշխառուների վրայ յարձակումներ գործելու համար: Այդ միջոցին ախալցխացի Վարդան Աղամեան Վեքեղաս գիւղում խանութ է պահում եղել, իբր ծպտեալ յեղափոխական, «Շամիլի» խմբին ամեն տեսակ մթերք և ապաստարան մատակարարելու համար՝ նարմանցիների միջոցով, որոնցից մինչ 15 հոգի նոյն իսկ մասնակցում են եղել Օքոնեանի խմբին (Նարման մի գիւղ է Էրզերումի նահանգում): Երբ կառավարութիւնը գտնում է նարմանցոց մասնակցութիւնը՝ էկզեկուցիա է նշանակում Նարման գիւղի վրայ և բանտարկում մինչ 100 հոգի որոնց մէջ և ռուսահպատակ Վարդան Աղամեանին: Բանտում դռբա մնացին մինչ երկու տարի: Ռուսաց հիւպատոս Մաքսիմովին յաջողել էր Աղամեանին, որը մահւան էր դատապարտած, վերցնել իւր հսկողութեան տակ, տեղափոխելով նորան հիւպատոսարանի բանտը, ուստից նա, սակայն, փախաւ և ապա 1893-ին միացաւ Արաբօ մականւանւածի հրոսակային մի փոքրիկ խմբին և այդ խմբի հետ միասին գտաւ իւր մահը Խնուսի և Մուշի միջի ճանապարհին՝ քիւրդերի հետ ունեցած ընդհարման միջոցին: Նարմանցիների պատժելովը՝ Օքոնեանի խումբը ցրեց, իսկ ինքը Օքոնեանը սպանւեց Տիգրան Կարեկցեանի ձեռքով Թիֆլիսում: Այդ սպանութեան գործը քննւեց Թիֆլիսի նահանգական դատարանում նոյն 1893 թւականին:

Արաբօ, որի մասին այս բոլորէին չիշատակութիւն արինք 80-ական թւականների երկրորդ կիսում, հայերին պաշտպանելու համար աւազակային խումբ էր կազմած և շրջում էր Մուշի դաշտում, հեռու արշաւանքներ գործելով նոյն իսկ Տաճկա-Հայաստանից հիւռու տեղեր: Շնորհիւ իւր բնաւորութեան մի քանի գծերի՝ նա

ապաստան էր դռնում գլխաւորապէս քրդերի մօտ, մինչդեռ հայերը այդ բանից զգուշանում էին: Կառավարութիւնը յաջողեց նորան ձեռքակալել 1891 թ-ին և բանտարկել նորան Սամսոնի բերդում, որտեղից նա փախաւ, և յետոյ նորից խումբ կազմելով, 1893-ին, Մշոյ և Խնուսի մէջ եղած ճանապարհին սպանեց իւր խմբի հետ, որի մէջ էին Լևոն, Ա. օ. և վերը յիշած Վարդան Ազամեան:

—Ալաշկերտի զաւառի 35 հայ դատաւարուածները: Ալաշկերտի զաւառից ներկայումս աքսորի և բանտերի մէջ գտնուող դատաւարուած հայերի մի անւանացուցակ գտնում ենք «Արձագանք» լրագրի մի թղթակցութեան մէջ, թւագրած Ալաշկերտ, 5 յունիս (1895 թ.), «Ալաշկերտցի» ստորագրութեամբ (թերթի № 70). ալի ցուցակը, ըստ երևութիւն, լիակատար է և ճիշդ: Ահա այդ ցուցակը, ուր անունները դասաւորւած են ըստ քաղաքների կամ գիւղերի, բաց ուր չկան տեղեկութիւններ թէ որ բերդերում կամ աքսորավայրերում են գտնուում նոքա: Հաւանական է, սակայն, որ նոցա մեծ մասը Էրզերումի բերդումն են:

ա. Թոփրա-կալէ, որ է գալմազամիտ քաղաք. 1) Թադէոս աղա Գրիգորեան. 2) Աւետիս աղա Գրիգորեան. 3) Բարսեղ աղա Զաքարեան. 4) Գրիգոր աղա Սուքիասեան. 5) Յովհաննէս էֆէնդի Մուրադեան, Սարգիս էֆ. Մուրադեան (եղբայրներ). 7) Թոփրակ-կալէի Հայոց Միացեալ Ընկերութեան վարժարանի ուսուցիչներից մշեցի Գէորգ էֆէնդի Մարգպետունի. 8) Խուլթիցի Տուղուխեան Յարութիւն էֆէնդի. 9) Նոն տեղի զպրոցի տնօրէն-ուսուցիչը. 10) Աբրահամ Բրկէեան. 11) Սահակ աղա Գրիգորեան (անկաշտացած չարնի իշխան Նազարէթ¹⁾ աղայի հօր-եղբայր). 12) Սարգիս Պետրոսեան. 13) Բարսեղ Մանուկեան. 14) Ահմատցի վերաբնակ Թոփրա-կալէի Հազրո Մերեպեան. 15) Աւետիս Պետրոսեան. 16) Պետո Բուեաճեան, որ չկարողանալով կրել բանտի տանջանքները՝ կրօնափոխ եղաւ. 17) Նահապետ վարժապետ Շահինեան. 18) Համբարձում Շահինեան. 19) Վաղարշակ Տէր-Յարութիւնեան, ալիմ աքսորւած Աքիպի Շամ-Տրիպուլիս հահանդը:

բ. Ահմատ գիւղից. 20) Մելիք աղա Գանտիլեան, որ բանտի մէջ վախճանեց. 21) Յովան աղա Գանտիլեան, առաջնի եղբայրը. 22) գիւղի Պլուզ վարժապետ:

¹⁾ Ահմատ Նազարէթ, որ մի քանի ամիս առաջ ձեռքակալեց Թիֆ-լիսում տաճկաց հրապատուի պահանջմամբ? Ծան. Ա. Ա.

գ. Խաչլու գիւղից. 23) Օխէշեան ուէս Պետրոս և 24) Բաղօ անուանով մի երիտասարդ:

դ. Խաստուր գիւղից. 25) տանուտէր Մխօն. 26) ուէս Լճէլի Թուաէր. 27) Բասմաճեան Յակոբ, 28, Բասմաճեան Արշակ (եղբայրներ), վերջինս աքսորւած է Հռոմոս կղզին. 29, 30 31 և 32-րդ՝ ուէս Սարգիս և ուրիշ երեք անձեր, որոնք մեռան բանտի՝ նախապէս կրած տանջանքների հետեան քներից:

ե. Զէդկան գիւղից. 33) Քէշիշ օղլու ուէս Աբրահամ.

զ. Խաչաբէկ գիւղից. 34) ուէս Աւէն.

է. Բլուր-Նղնթափաից 35) ուէս Յովհաննէս, որը երբ ազատեց հնգամեայ բանտարկութիւնից, կառավարութիւնը վճռեց ընտանիքով աքսորել նորան, որի համար նա մի գիշերով անկալտացաւ իւր ծննդավայր գիւղից.

Բոլորը միասին, ուրեմն, 35 բանտարկեալ, որոնցից 4-ը մեռած են, 2-ը աքսորւած, մէկը մահմեդականութիւն ընդունած:

Մի թղթակցութեան մէջ թւագրած Բասեն, 10 մայիս (1895) Հասան-Կալէի և Կարինի բանտերի մէջ «միմիայն այժմ» և «մօտիկ օրերի» բանտարկւածների թիւը հաշւած է «մօտաւորապէս 157 անձ»:

Բանտարկեալների թիւը Շապին-Գարհի տարում: Նոյն լրագրի մի այլ թղթակիցը, մի գրութեան մէջ, թւագրած Շապին-Գարհիսար, 3 մայիսի (1895 թ.) վկայում է որ տեղական բանտում այժմ 30 հատէն աւելի երիտասարդներ կան, որոնք, շնորհիւ վատահոգի Վարդեան Արամի մատնութեան, տարիներով և ամիսներով կը տառապեն այնտեղ: Ասոնք բոլորն ալ «յեղափոխական» յանցանքով են ամբաստանւած»:

Բանտարկութիւնները տարածւում են ոչ միայն դրականապէս անպաշտպան աշխարհականների, այլ և իրենց դիրքով աւելի ապահով եկեղեցականների վրայ: Կ. Պոլսի պատրիարքարանը կատարեալ հնարաւորութիւն ունի գէթ բանտարկւած հոգևորականների ցուցակը պաշտօնապես ինքը հրատարակել կամ հրատարակել տալ թէկուզ կիսապաշտօնական ձևով. այդ դեռ կատարւած չէ, թէև ներկայ պտրագաներում այդպիսի հրատարակութիւնը ոչ միայն օգտակար. այլ և ուղղակի պարտականութիւն պիտի սեպւէր:

Կրօնաւորներին հետ բանտերում պէտք է կարծել թէ վարւում են աւելի քիչ բարբարոսաբար քան աշխարհականների հետ, բայց և այնպէս, հասած տեղեկութիւնների համեմատ, բանտերում նոցա հետ վարւում են չարաչար կերպով: Մեր ընթերցողներին արդէն յայտնի է Ն եր ս է ս վ ա ղ ա պ ե տ Խ ա ր ա խ ա ն ե ա ն ի ա ն ու ն ը, որ Սասունի կոտորածից երեք տարի առաջ մի ընդարձակ տեղեկագիր էր կազմած Բաղէշի նահանգի ընդհանուր վիճակի մասին, Ֆրանսերէն լեզուով, ուղարկելով այն Կարինի առաջնորդ Ղևոնդ եպիսկոպոս Շիշմանեանին՝ անգլիական փոխ-հիւպատոս Հոլարդին հասցնելու համար. Կարինի առաջնորդը, սակայն, վախ կրելով տեղ չհասցրեց, և միայն վերջերս, Դէյլի Տելեգրաֆի թղթակիցը ձեռք բերեց այն և հրատարակեց անգլիերէն լեզուով յիշեալ թերթի ապրիլի 13-ի համարի մէջ: Այդ տեղեկագրի մէջ նա դուշակեց Սասունի կոտորածը: Եւ ահա այդ նոյն Ներսէս վարդ. Խարախանեան իւր տեղեկագիրը կազմելուց քիչ ժամանակ անցած՝ բանտարկեց և մնաց բանտում երեք տարի, ազատւելով միայն այս տարւոյ ապրիլին, ոստիկանական հսկողութեամբ Կ. Պոլիս տանւելու համար: Նորան տւած չարչարանքների մանրամասնութիւնները մեզ յայտնի չեն, բայց Կ. Պոլսից եկած մի տեղեկութեան համաձայն՝ թիւրք կռավարութիւնը բանտի մէջ նորան սարսափելի չարչարանքներ է տւած, և այդ չարչարանքների պարզամտութիւնն անգամ սարսուռ է ազդում մարդուս, և հայր սուրբին մինչև այժմ ողջ մնալը հրաշքի պէս բան է:

Բարտարկածներից մէկն էր նաև Ֆրնուզի (Կիլիկիա, Սիս) վանահայր Նիկողոս եպիսկոպոսը ¹⁾ և նորա հետ միասին չորս վարդապետներ: Այդ վարդապետներից մէկին այն աստիճան ծանր չարչարանքներ են տւած եղել, որ խեղճ մարդը Պոլսի նաւահանգստին

Այստեղ փշուած Ֆրնուզի վանահայր Նիկողոս եպիսկոպոսը մէկն է այն չորս եպիսկոպոսներից, որոնք, բանտից ազատւելով Բ. Դուան գիւմեցին բաղրքելու համար Կիլիկիայի կաթողիկոս Գրիգորիս եպ. Ալէաթճեանին ընտրութեան դէմ, մի վարմունք, որ չուղեց ամբողջ հայութիւնը և առաջ բերեց քաջարի հովիւ Ս. պատրիարք Խզմիրլեանի այն լաւտարարութիւնը, որի մասին մեր ընթերցողները կը կարդան «Մուրճ»-ի ներկա համարի լուրերում:

մօտեցած պահուն իրան կորցնում է և աղաղակում է «Լա իլա Իլ-լալլահ, Մուհամմէդ Բեսուլ ուլլահ», որից եղբակացնում են թէ մահմեդականութիւն է ընդունում. սակայն Պոլսում ոստիկանական մի խցիկի մէջ բանտարկած ժամանակ յայտնել է որ չիշեալ բացականչութիւնը նա բերնից թուցրել է խելայեղութեան վայրկենի մէջ և որ ինքը մնում է հաւատարիմ իւր կրօնին:

Ներսէս Մ. վարդապետ Խարախանեանի ձեռքակալութեան հանգամանքները ահա թէ ինչպէս է պատմւում: 1893 թ. երաշտութեան պատճառով Մշու Ս. Կարապետ վանքի ցանքսը ափսոսանքի բերք տւեց, որ Ներսէս վարդապետը, օրհնութեան թղթերով այս ու այն անհատին ապարդիւն կերպով դիմումներ անելուց յետոյ, անձամբ դիմեց Մշու փաշային և թոյլտուութիւն ստացաւ իւր թեմում շրջել ցորեն հաւաքելու համար: Հանգանակութիւնը նա սկսեց Բուլանլի դաւառակի Կոփ գիւղից, որ մինչ 350 տուն հաջ բնակիչ ունի, հիւրասիրելով Քոսաջի-Մխիթար էֆէնդու բնակարանում: Նա շրջեց այդտեղ տեղական Յարութիւն աւագ քահանայի, հիւքմաթի անդամ Դասօ աղայի, Քերովք վարժապետի և մի քանի այլ անձերի հետ ու հաւաքեց 40 քիլօ ցորեն, այնուհետև շրջեց թեմի միւս գիւղերը և մինչ կէս ամիս հաւաքեց 700 քիլօ ցորեն:

Հանգանակութեան համար թեմը շրջելով՝ Ներսէս վ. Խարախանեան հետաքրքրւում էր նաև թեմի եկեղեցիների, հոգևորականների դրութիւնով, քննում էր և վճռում պատահած վէճերն ու բողոքները ըստ հոգևորին: Ի միջի այլոց նա լուծեց Եոնճալի գիւղացի Մխիթար Մելիքեանի որդու ամուսնութիւնը իւր մօրեղբայր Թեղուտ գիւղացի Մանուկի աղջկայ հետ: Մելիքեան Մխիթարը, զայրացած այդ բանից, միացաւ Զիարէթ գիւղացի ռէս Թաթօի և մի քանի ուրիշ դաւաճանների հետ, որոնք և ներկայացան Մշու գալմաղամին, յայտնելով նրան թէ Ներսէս վարդապետի հանգանակած ցորենը ոչ թէ Ս. Կարապետ վանքի համար է, այլ մի հաջ չեղափոխական ընկերութեան համար: Մուշի գալմաղամը այդ բանը հեռագրով հաղորդեց Բիթլիսի (Բաղէշ) նահանգապետին. վերջինս էլ Բ. Դռան: Եւ ահա մի գիշեր կանոնաւոր զօրքի ղինւորներով շրջապատւում է Ս. Կարապետի վանքը, ձեռքակալւում է Ներսէս

վարդապետը, որին ձեռները կապած նստեցնում են իւր ձիու վրայ, և իրանց հետ տանելով նամակների մի տուփ՝ Խարախանեանին փոխադրում են Բիթլիս և գցում բանտի մի խոնաւ և մութ խցիկ:

— Սիմէոն վարդապետ: Ներսէս Մ. վարդապետ Խարախանեանի բանտարկումից կարճ միջոց յետոյ բանտարկեց նաև Կոփայ Ս. Դանիէլ վանքի վանահայր Սիմէոն վարդապետ ¹⁾ Յովհաննէսեան, տէր Իսրայէլ քահ. Քիրկասեանի (որ յետոյ աքսորեց Աքիայ) և 12 համազէխցիների հետ: Ահա այդ զործի հանգամանքները:

Սիմէոն վարդապետին թշնամանում է Բուլանըխ գաւառի Ոսնչոր գիւղի քահանայ տէր Գևորգը, որը լանդգնել էր այն Քատուպ-Մուրատից կաշառած քիւրդերի ձեռքով խլած նորահարսին պսակել մի համազէխցի տղայի հետ և որի համար այդ քահանան, հրամանով Մշու առաջնորդ Ներսէս Մ. վարդապետ Խարախանեանի՝ քննեց Սիմէոն վարդապետի ձեռքով, որը նորան լանցաւոր ճանաչեց. առաջնորդը, կրօնական ժողովի որոշմամբ, քահանային ենթարկեց եկեղեցական ապաշխարութեան Ս. Առաքելոց վանքում, ուստից սակայն, երկու ամիս լետոյ ինքնագլուխ անհետացաւ՝ թելադրութեամբ և խորհրդով ապօրինի պսակած համազէխցու հօրեղբօր (Ռշօլի տղայ Մխիթարի) և չալտնի դաւաճան Ջուկի տղայ Գէոլի: Սիմէոն վարդապետը տէր Գէորգին զափտիաների ձեռքով ուղարկեց Մշու կրօնական ատեանը, ուր այդ հալ քահանան, սակայն, ուրացաւ քրիստոնէութիւնը: Չնայած դրան, Ներսէս վարդապետը, միմիայն Տաճկաստանում հասկանալի հանգամանքների շնորհիւ, թողատուրմ է այդ քահանային վերադառնալ իւր գիւղը և հովել իւր ժողովուրդը: Ահա այդ տէր Գէորգի հետ, մի քանի ժամանակից լետոյ, թշնամութեամբ դէպի Սիմէոն վարդապետը միանում է դաւաճան ճանաչած Ջուկի տղայ Գէոն, որին Շէլսաղուր մի գիւղացի մերժում է տալ իւր գեղեցկութեամբ չալտնի աղջկան ի կնութիւն: Միանում է դոցա հետ նաև վերը լիշած Ռշօի տղայ Մխիթարը, և երեքով միասին դիմում են Բուլանըխի գաւառում Հաշիմ բէկին, չալտնելով նորան թէ վարդապետները լորդորանքով երիտասարդները ընկերութիւն (շանֆիտան) են սարքել՝ չեղափոխական նպատակներով

¹⁾ Կարծեմ նորա ազգանունն է Յովհաննիսեան, մէկը Աքիա աքսորածներից (տես Աքիա աքսորւածների ցուցակը լօղածիս վերջում): Մեր ընթերցողները կը կարգան մի ալ տեղ նաև Սիմէոն վարդապետ Դևոնդեանի անուն որ կամ ալ անձն է և կամ սխալ է:

արտասահմանից զէնք ու ռազմամթերք փոխադրելու համար, և որ Սիմէ-
ոն վարդապետը գլուխն է ալզ ընկերութեան: Չնայած որ նոցա մատնա-
նիչ արած եկեղեցիներում ոստիկանութիւնը ոչինչ չգտաւ, բայց դաւա-
ճանները նպատակին հասան: Բուլանըխի գաղմագամ Հաչիմ բէկի ծանու-
յազրի հիման վրա Մուշի գաւառապետ փաշան մի ուռցրած հեռագիր
ուեց, որի հետեանքը եղաւ Կ. Պոլսից եկած հրամանը անմիջապէս ձեռ-
քակալել փանցաւորներին և նոցա ուղարկել Կ. Պոլիս: Համաձայն ալզ
հրամանի ձեռքակալեցին և բանտարկեցին Բուլանըխի Կոփ աւանի
«Հուքմաթ»-ում (բանտի անուն) և Մուշի բանտում Սիմէոն վարդապետ
Յովնանէսեան, Համզաչէի գիւղի տէր Խորաչէի քահանայ Բիրկատեան,
Հոդօեցի Արէ Թմճն և այլ 10 հոգի Համզաչէի գիւղից և 3 ուսուցիչներ:

Ահա և մի շարք այլ հոգեւորականներ՝

— Սոն Թաւաճի մարտի 26-ին, շլթապակապ և ոստիկանական
խիստ հսկողութեամբ Կարին բերեցին Խնուս գաւառի Ղարա-Չապան
գիւղի ծերունի Տէր-Յովնանէս քահանան, Բալագլի քաղաքի երկտասարդ
տէր-Ներսէսը, Արժըզ գաւառի առաջնորդական տեղապահ Գէորգ վարդա-
պետը և երկու վանեցի քահանաներ: 8 օր Դաշխանէ բանտում մնալուց
չետու, մեռելոցի չիչտակութեան օրը նոքա նոն կապանքներով և հսկո-
ղութեամբ ուղարկեցին Կ. Պոլիս: Դոցա ձեռքակալումը կատարւած է մի
հաշ մասնիչի և մի թիւրք ֆանատիկոսի ցուցմունքի վրա թէ իբր, զրդ-
մամբ Կովկասում չըջագաղուց վերադարձած մեզ անպատ ազգանունով
Գէորգ վարդապետի, Խնուսի Ղարաչապան բամբում տէր-Յովնանէսի
տունը դառնում է լեզափոխականների կենդրոնավայր, ուր պիտի ստաց-
ւէին արտասահմանից եկած լեզափոխական ծրարները, որոնք պիտի ցըր-
ւէին նոն գաւառի Արոս գիւղի բնակիչ Մքէ Յովանի միջոցով, իբր թէ
ապացուցւած էր որ ալզ եղանակով արդէն ծրարներ ստացւած են
եղել և ցրել:

Մեր այս յօդւածում բանտարկւածների թւում պատահել եւ
արդէն յաճախ այլ հոգեւորականների անուններ, որոնց մի
առմի նորից կրկնելը աւելորդ ենք համարում: Կ. Պոլսի լրա-
գիրները ապրիլին հաղորդեցին որ ս. Պատրիարք Հօր ներկա-
յացան հետեւեալ 12 եկեղեցականները, որոնց տաճիկ տէրութիւ-
նը, անշուշտ Անգլիայի ճնշման ներքոյ, վերջապէս արձակել էր
բանտերից: Դոքա են Կարապետ եպիսկ. Հալէպից. Ղևոնդ քա-
հանայ, Հալէպից. Նշան քահանայ Ստեփանեան, Բիլանցի, Հա-
լէպից. Սիմէոն վարդապետ Ղևոնդեանց, Բուլանիցի, վանահայր
Կոփայ Ս. Դանիէլի. Աբրահամ վարդ., Մշեցի, միաբան Ս. Առա-
քելոց վանքի. Խաչատուր քահ. Տէր-Յարութիւնեան, ալաշկերտցի:

Տէր-Թաթուլ քահ. Կարփրեան, չարշամբացի. Վարդան վարդապետ Բրոսորոնեան, քեմախցի. Միքայէլ քահ. Թահմազեան, սամսոնցի. Արիստակէս վարդ. Աճեմեան, Գազանճեան Յովհաննէս եպիսկոպոս. ¹⁾ Կարապետ քահ. Երէցեան, Արմանցի:

Աքիալի հայ աքսորականները.

Ներկայ յօդածում մի քանի տեղ յիշատակեց Աքիալի անունը, իբրեւ աքսորավայր: Այդ առիթով նկատենք որ մի շատ գնահատելի ցուցակ հրատարակեց նորերումս Լոնդոնում պ. Ա. Նազարբէզ մի բրոշիւրի մէջ, որ ծանուցեց «Մուրճ»-ի անցեալ 6-րդ համարում ²⁾: Յուցակի մէջ թւած են այն դատաւարաւածները, որոնք իրենց պատիժը կրում են Աքիալի բերդում: (Սիրիալում, Բէյրութի նահանգ): Այդ ցուցակը մենք առաջ ենք բերում այս տեղ ամբողջապէս, յարակցելով, որ այգտեղ զետեղած անուններինց մեր ներկայ յօդածում յիշած են միայն 6 — 7 հոգի իսկ բոլոր մնացածները նոր անուններ են՝

№	Անուն	Նախնի	Բազմ. կամ Գիւղ	Ձեռնարկման տարին	Ազատի տարին
1	Նաթանեան Կարապետ	Վան	Վան	1892	1892
2	Գիւլպենկեան Գասպար	Կ. Պոլիս	Կ. Պոլիս	1889	1891
3	Տոնապետեան Պետրոս Ժուրնալիստ ³⁾	»	»	1892	1893
4	Մարիմեան Պետրոս ⁴⁾ Նկարիչ	Տրապիզոն	Տրապիզոն	1890	1891

¹⁾ Այդ այն եպիսկոպոսն է, որը անցեալ ամիս լինելով դաւաճան եպիսկոպոսների թւում, ենթադրւած էր Սիսի կաթողիկոս ընտրւելու, ընդդէմ արդէն ընտրւած Ալէքիմեանի:

²⁾ The voice of the armenian revolutionists upon armenian problem and how to solve it, Լոնդոն 1895.

³⁾ Այդ նա է, որին մատնել էր նախկին լէզափոխական, նախկին «Գաւուր» լրագրի հրատարակիչ և ապա դաւաճան և մատնիչ բժ. Թիւթիւնճիեւ, որին սպանեցին Կ. Պոլսում ներկայ տարւոյ լուսիսին: Ծան. Ա. Ա.

⁴⁾ Պետրոս Մարիմեանի մասին չաչտնի է, որ նա ներկայ ապրիլին ազատուեց աքսորից: Նա ձեռքակալւել էր լաւտնի Մամբրէի մասնաւթեամբ 1890-ին Նուեմբերին, աքսորւեց Աքիա առանց դատաստանի, աչտեղ նա բանտում բաւական ժամանակ մնաց, իսկ վերջերս նա այդ քաղաքում պիտի ապրէր ոստիկանական հսկողութեան տակ: Ծան. Ա. Ա.

№	Անուն	Նախնի	Բազմ. համ. Գիւղ	Զեւոյական տարին	Աւանդ. տարին
5	Ալիճեան Գրիգոր ուսանող փաստաբան	Կ. Պողիս	Կ. Պողիս	"	"
6	Բալբալեան Նիկողոս	"	"	"	"
7	Դակիսեան Միսակ	"	"	1893	1893
8	Աջեմեան Արիստակէս քահանայ	"	"	1891	1891
9	Բոջաճեան Երւանդ	"	"	1892	1892
10	Սերոպեան Երանոս	"	"	1893	1893
11	Յակոբեան Ղազարոս	"	"	1891	1892
12	Կիրակոսեան Մկրտիչ lonewener	Բաղէշ	Կոփ	"	"
13	Ղոկասեան Գէորգ	"	Մուշ	"	"
14	Զաքէեան Նաղիկ	Բրուսա	Էսգիշեր	"	"
15	Գէորգեան Յակոբ	Բաղէշ	Կոփ	"	"
16	Յովնանէսեան Սիմէօն վարդապետ	"	"	"	"
17	Քիրկասեան տէր-Խորապետ քահանայ +	"	Համզաշէլիս	"	"
18	Յովնանէսեան Ներսո +	"	"	"	"
19	Հարէեան Թեմո +	"	"	"	"
20	Բղօլեան Մանուկ +	"	"	"	"
21	Մալիքի Մելիք +	"	Տոնժալու	"	"
22	Ննգուկեան Եղիշէ	"	Համզաշէլիս	"	"
23	Տէր-Արթիւրեան վաղարշակ	"	"	"	"
24	Մուրատեան Ապրօ	"	"	"	"
25	Տէր-Մխիթարեան Օհան	"	Մուշ	1890	1892
26	Քրինջոյեան Վահան	"	"	1891	1892
27	Հախիկեան Մադաթ	"	"	"	"
28	Սեֆերեան Միսօ	"	"	"	"
29	Կուկումջեան Սիւսակ	"	"	"	"
30	Պետրոսեան Մօսո	"	"	1892	1892
31	Մարտիրոսեան Մարտիրոս	"	"	1891	"
32	Սամոսեան Վաղարշակ	"	"	1892	"
33	Հալրապետեան Սիմօն	"	"	"	"
34	Սալեան Կարապետ	"	"	"	"
35	Ալեմշարեան Ղազար	"	"	"	"
36	Եղիազարեան Մարգար	"	"	"	"

№	Անուն	Նախնի	Բազմ. կամ Հիւշ	Զեւակաւի տարին	Աւարի տարին
37	Մուրադեան Օհանէս	»	»	1892	1892
38	Տէր-Աւետիսեան Համբո	»	»	1891	»
39	Մամիկոնեան Աբր. վարդապ.	»	»	1892	»
40	Կալաջեան Սաղաթել	»	»	1891	»
41	Խանամիրեան Օւօ	»	»	»	»
42	Պոտիկեան Արշաւիր	»	»	»	»
43	Գրիգորեան Գասպ.	»	»	»	»
44	Մկրտչեան Արթին	»	»	»	»
45	Կոտոկեան Յակոբ	»	»	»	»
46	Յովհաննէսեան Մակար	»	»	1892	»
47	Կիւլպենկեան Տիգրան	Սըւաս	Մարսւան	1893	»
48	Գալստեան Մարտիրոս	»	Կեմերիկ	»	»
49	Գարագեօղեան արթին	»	Մարսւան	»	»
50	Վարդուկեան Գաբրիէլ	Անգորա	Եւերէկ	»	»
51	Դաբադեան Յակոբ	»	Կեսարիա	1892	»
52	Կուրինլեան Կարապետ	»	»	»	»
53	Փափագեան Մկրտիչ	Սըւաս	Մարսւան	1893	»
54	Դէլիլեթեան Յակոբ	Անգորա	Կեսարիա	»	»
55	Վարդանեան Միհրան	»	Զորում	»	»
56	Բոյեաճեան Ստեփան	»	Կեսարիա	»	»
57	Զորլուկեան Մուշօ	»	Խողջատ	»	»
58	Զուլակեան Յակոբ	»	Կեսարիա	»	»
59	Սիմօքեան Արթին	»	»	»	»
60	Քեաբաբճեան Սեն.	»	Նոզդատ	»	»
61	Օնանեան Մամաս	»	Կեսարիա	»	»
62	Կոտոկեան Բարսեղ	Կ. Պոլիս	Կ. Պոլիս	1892	1894
63	Քէլիկեան Յակոբ	»	»	»	»
64	Նատուրեան Արթին	»	»	1890	1890
65	Ջանդուկեան Արթին	»	»	»	»
66	Զատոկեան Միսակ	Բաղէշ	Մուշ	1891	1892
67	Մկրտչեան Մանուկ	»	»	»	»
68	Յովհաննէսեան Կսպօ	»	»	»	»
69	Կարակեօղեան Դէորդ	Կ. Պոլիս	Կ. Պոլիս	1878	1890
70	Կարակեօղեան Մինաս	»	»	»	»
71	Ենոքեան Արմենակ	»	Կոաշմէն	1884	»
72	Յուսիկեան Օննիկ	»	»	1888	»
73	Միքայէլեան Տիգրան	»	»	1883	»

№	Անուն	Նախնի	Բաղա՝ Կոմ գիւղ	Զառ-Բուհական դարձն	Ամսաթիվ դարձն
74	Խաչատրեան Արթին †	»	»	»	»
75	Շուշանեան Աւետիս	Խարպուտ	Խարպուտ	1891	»
76	Թումաջանեան Յովակիմ	»	»	1892	1892
77	Սողոմոնեան Սալադ	Բաղէշ	Մուշ	1891	»

Ահա բոլորը, ինչ առ այժմ կարող եղանք հաղորդել մեր ընթերցողներին: Մենք չենք զբաղւել թէ նոյն այս յօդւածի մէջ չի-
շատակա՞ծ բանտարկութեան դէպքերը ինչ համագումար են կազ-
մում. բայց մեր տպաւորութիւնը այն է թէ մի-երկու հազարներ
է, և թէ ինչ բանտային տանջանքների մէջ—այդ արդէ՛ տեսանք:
Ժամանակով անշուշտ մենք կարող կը լինենք շատ պակասներ լրաց-
նել: Այդ դէպքերի լրութեան մէջ պիտի ցոլանայ Տ սճկա-Հայերի
և թշւառութեան և թէ միանգամայն հերոսութեան պատկերը.
հերոսութեան ենք ասում, որովհետեւ այդ սոսկալի վիճակը հետե-
ւանք է հայութեան հաւատարմութեանը դէպի այն սուրբ զաղա-
փարները, որոնցից այնքան ճնշւած և հարստահարւած հայը չի
կամենում հրաժարւել՝ լոկ անասնական հանգստութիւն գտնելու
համար մի անհնարին կառավարութեան մէջ.

ԱԻՆՏԻԲ ԱՐԱՍԻԱՆԵԱՆՅ:

ԶԱՆԱԶԱՆ ԼՈՒՐԵՐ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐԸ, Անգլիայի թագուհու գահական ճառից և Գլադստոնի 25 լուիսի արտասանած ճառից չետո՛ւ՝ նոր կենդանութիւն է ստանում, Հեռագրի համաձայն «գահական ճառում» (4 օգոստ.) չիշլած է Հալատտանում կատարւած սարսափների մասին, որոնք գըրգըռեցին քրիստոնեալ ազգերի, մանաւանդ անգլիացոյ, զաւրութիւնը թագուհին անհամբեր սպասում է սուլթանի վճռին աչն ռեֆորմների վերաբերութեամբ, որոնք առաջարկւած են Անգլիայի, Ռուսաստանի և Ֆրանսիայի համերաշխ գործող ղեկավարների կողմից» Գլադստոնի ճառը, որի մասին չիշատակութիւն կալ ներկալ համարի ժամանակակից տեսութեան մէջ, իւր ամբողջութեամբ տեղ կը գտնի ամսագրիս չաջորդ համարում:

ԲԱՆՏԵՐ ՆԻ ԲԱՆՏԱՐԿԵԱԼՆԵՐ չօղւածը որ տպագրւում է ներկալ համարի ժամանակակից տեսութեան մէջ, կ'ունենալ իւր լրացումը «Մուրճ»-ի քիտագալ համարներում, որ չափով որ մեղ տեղեկութիւններ կը համեն հալական քաղաքական գործերի համար բանտարկւածների մասին ալս վերջին հինգ տարիներում:

ՎԵՀԱՓԱՌ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԸ: «Մուրճ»-ի անցեալ համարում Վեհ. Կաթողիկոսին թողինք Ֆէոդոսիայում, ուր Նա հիւրասիրեց նկարիչ Ալազովսկու տանը: Յուլիսի 1-ին «Նիկիոլալ» չոգենաւով Կաթողիկոսը մեկնեց Թէոդոսիայից, Կերչի նաւահանգիստում ղիմաւորեցին քաղաքապետը, ուստիկանապետը և հասարակութիւնը աղ ու հացով: Ամսի 3-ին—ժամանումն Փոթի, ուր Նորան ղիմաւորեցին կառավարութեան ներկալացուցիչները, քաղաքալին ինքնավարութեան վարութեան ներկալացուցիչները և ժողովուրդը: Գիմաւորելու էր եկել Թիֆլիս ներկալացուցիչները և ժողովուրդը: Գիմաւորելու էր եկել Թիֆլիս միացաւ չքախմբին մինչև թեմի սահմանից Կաթողիկոսի դուրս գալը, աչն է մինչև Ալախքալաքից դէն): Քաղաքագլուս պ. Նիկոլաձէն մատուց ծաղկէ փունջ, հասարակութիւնը աղ ու հաց, Կաթ.

գնաց հալոց եկեղեցին, մաղթանք կատարեց, կարճ քարոզ խօսեց, ապա լջևանեց պ. Զալալեանի տանը: Ամսի 4-ին գիշերը Կաթողիկոսը մեկնեց Բորժոմ: Միխայլովո կալարանում դիմաւորեցին, ժողովուրդ և պալատական կոնտորի կառավարիչը: Ընդառաջ էր եկել և Գորու չաջորդը: Վեհը աղօթեց եկեղեցում ու շարունակեց ճանապարհը մինչ Բորժոմ, ուր ընդունելութեան և ճաշի հոգսերը իրենց վրայ էին առել ամարանոց եկածներից չորս բազուցի՝ Համբ. Մելիքանց, Պետր. Զոհրաբեանց, Սահ. Աղամեան և Ալեքսանդր Նղիազարեան: Բորժոմ ընդառաջ էին եկել Ախալցխայի հայր դորձակալը և պատգամաւորներ՝ Կարապ. Մարուքեան, Առաքել Մեղքոնեան, Գրիգոր Մովսիսեան և մի քահանայ: Ախալցխայում մեծ ընդունելութիւն, նմանեցրած Ներսէս Աշտարակեցու ընդունելութեան, որից դէս դեռ կաթողիկոս չէր աչցելել Ախալցխան: Ընդառաջ էին գնացել 60—80 ձիաւորներ Հալիկի անունը կրող դրօշակներով: Ախալցխա ժամանեց չուլիսի 4-ին ժամ 3-ին կէսօրից քնառու: Նախ աղօթեց Ս. Փրկիչ եկեղեցում, որի գաւթում դիմաւորեցին քաղաքային ինքնավարութեան բոլոր անդամները և համքարութիւնը՝ դրօշակներով: Եկեղեցուց ուղևորեց դէպի պատրաստած բնակարանը Կարապետեան տղայոց ուսումնարանի երկլարկանի շինութեան մէջ, որի վերի չարկը չատկացրած էր Կաթողիկոսին և թեմական առաջնորդ Գէորգ արքեպիսկոպոսին, ներքին չարկը՝ չքախմբին: Մատուցեց աղ ու հաց ընդունելութեան մասնաժողովի անդամ քաղաքային աւագ պ. Նիկ. Տէր-Գրիգորեանի ձեռքով՝ արձաթէ մատուցարանի վրայ, փորագրութեամբ «Հալիկին, Ախալցխայի հայ հասարակութիւնից», Խանութները փակւած էին: Ժամ 5-ին վեհարանում ճաշ տրեց, որին մասնակից եղաւ Հալիկը, չքախմբը, քաղաքային աւագը, պատգամաւորները, Ս. Փրկիչի երեցփոխը, Կարապետեան դպրոցի աւագ ուսուցիչը, հայր դորձակալը, հոգեւոր կառավարութեան անդամները և Աբասթումանից եկած պատգամաւորները: Ճաշի ժամանակ երգում էր օրիորդների երգեցիկ խումբը: Նրեկոյեան հրավառութիւն: Ընդունեց գաւառապետին: Նրեկոյեան ներկայացան Ախալքալաքի պատգամաւորները: Յաջորդ օրը աչցելեց Ա. Փրկիչ և Լուսաւորիչ եկեղեցիները: Ընդունելութիւն տրիկոններին և օրիորդներին. օր. Ս. Մամիկոնեան կարգաց ուղերձ, ուր ասւած էր նաև թէ այդ օրը չաւերժացնելու համար վճռել են մի սանուհի պահել օրիորդաց Նղիսաբէթեան դպրոցում: Հալիկ օրհնեց և գովեց: Ամսի 8-ին եկեղեցի իջաւ, երկար քարոզ խօսեց, հոգեհանգիստ կատարեց Ս. Փրկչի եկեղեցու մէջ թաղւած Կարապետ արքեպիսկոպոսի գերեզմանի վրայ (նորա առաջ-

Նորդութեամբն է որ Կարնեցիք գաղթեցին Ախալցխա 1828 թւին)։

Թողնելով Վարդապարի տօնի համար պատարագ մատուցանելու Կարապետ եպ. Ալվաղեանին, Վեհափառը իւր շքախմբով ուղեւորեց ամսի 8-ին Աբասթուման, ուր հասաւ ժամ 7¹/₂։ Բժիշկ Ա. Բաբաչեան, մէկը հասարակութեան պատգամաւորներէից, աղ ու հաց մատուց. տիկիւնների և օրիորդների կողմից ծաղկէ փունջ մատուց տիկ. Անանեան։ Թագաժառանգի կողմից բարի գալուստ մաղթելու ներկայացաւ բարոն Շտամբելէր։ Ներկայացան Ալեքսանդրապոլից եկած պատգամաւորներ՝ Տէր-Պետրոսեան և Քորանեան։ Ժամ 9-ին Վեհափառին ալցելեց հոֆմարշալ իշխ Տրուբեցկոյ՝ Թագաժառանգ Յեսարեիչի կողմից։ Ժամ 12¹/₃-ին Վեհը իւր շքախմբով ալցելութեան գնաց Թագաժառանգին։ Ընդունելութիւնը տեւեց 15 րոպէ։ Ապա փոխ ալցի գնաց իշխ. Տրուբեցկոյին, որից չեսու գիտեց չինելիք հաւոյ եկեղեցու տեղը, ալցելեց ռուսաց եկեղեցին, ուր դիմաւորեց ռուս քահանան՝ եկեղեցական դասով, օրհներգութեամբ—չառականով։

Ամսի 10-ին վերադարձ Ախալցխա, ժամ 1-ին։ Մեծ ոգևորութիւն ժողովրդի։ Վեհարանի զտհիւճում երգեցիկ խումբ, կազմած զպրոցների երկու սեռի սաներից, քաղաքալին դպրոցի աշակերտներէից՝ երգեցողութեան ուսուցչի ղեկավարութեամբ, գուրսը՝ գաւթում՝ երգում էր մի ալ երգեցիկ խումբ։ Առանձին ուշադրութեան արժանացաւ Յ. Բաղդասարեան անուշով մի տղայ 10—11 տարեկան՝ իւր երգով ու ջութակի վրայ խաղով։ Կաթողիկոսը ցանկութիւն չալտեց եկող տարի նորան տանել Էջմիածնի ճեմարանում կրթելու։

Յուլ. 11-ին ուղևորութիւն Ա. քալքալակ, շքախմբով ու կամաւոր բազմութիւ ալ ուղեկիցներով. վերջիններս վերադարձան թրքաբնակ Մինաջա գիւղի մօտերէից։ Ճանապարհին շարունակ դիմաւորում էին գիւղական բնակիչներ՝ Ասպինջալից, Օրդալից, Կորխից, Դելիսկալից։ Մինչ 100 ձիաւորներ Հալիլի անւան զրօշակներով ընդառաջ էին գնացել, որպէս և Ախալքալակի և նորա մօտ 70 զիւղերի բնակիչներից մի քանի հազար հոգի սպասում էին։ Հալիլի ընդունեց հասկանալի ոգևորութեամբ։ Բնակարան պատրաստած էր Օհանջանեան նահապետական մեծ ընտանիքի տանը, որի հանդէպն է քաղաքի պարտէզը։ Վերջինիս վանդակապատի վրայ դրւած էին ճրագներ, լապտերներ Հալիլի անւան տառերով։ Նրեկոյեան ճրագավառութիւն պարտէզում և Դովչանթափա կոչւած բլուրի վրայ, որ Հալիլի բնակարանի հանդէպն է երկու վերստ հեռաւորութեամբ։ Յուլիսի 12-ին սկսեց ընդունելութիւնը։ Կաթողիկոսը լսեց

գանգատներ քահանաների վրայ (Ախալքալակի գաւառի քահանաների մասին տես մի հիմնաւոր ուսումնասիրութիւն Արսէն վարդապետ Ղլտճեանի, «Մուրճ» 1894 թ. № 9): Կաթողիկոսը չպատեց որ ամենուրեք բողոք և դժգոհութիւն է նկատած և որ Էջմիածին հասնելով՝ պիտի մտածի ահա դարմանների մասին, որոնք կարող լինեն ժողովրդի և քահանայի չարաբերութիւնները բարւոքել: Ներկայացան պատւաւոր քաղաքացիք, արհեստաւորներ, դպրոցի խումբը, ընդունելութեան մասնաժողովի անդամները և տղնական երիտասարդութիւնը: Մատուցեց ընթերցարանի տեղեկագիրը, Երեկոյեան հրաւառութիւն:

Յուլիսի 13-ին ուղևորութիւն դէպի Ալեքսանդրապոլ: Ճանապարհին հաջ գիւղերի գիմաւորութիւններ աղ ու հացով. բազմաթիւ ձիաւորներ: Ուղեկցում էին և գաւառապետը ու պոստի կառավարիչ Աղասիկեան: Ալեքսանդրապոլի գաւառի սահմանի մօտ քաղաքից 44 վերստ հեռու Ղազանջի հաջ կաթողիկոսների գիւղը պատրաստել էր պոստի կաշարանը՝ Կաթողիկոսի գիշերելու համար, և վրաններ՝ շքախմբի համար: Գիմաւորելու եկած էին Ալեքսանդրապոլի հաջ հոգևոր և աշխարհական ներկայացուցիչները, որպէս նաև Ալեքսանդրապոլի հաջ-կաթողիկոս Խաչատուր Պօղոս վ. Նահապետեան, երեք քահանաներով և մի քանի քաղաքացիներով: Կաթողիկ ազգաբնակչութիւնը քահանայով հանդերձ՝ սպասում էին Նորա գաւառատին, խոտ ու ծաղիկներ էին չաղ տւել ճանապարհին, իսկ մինչ հիկեղեցու մուտքը՝ գորգեր էին փռւած: Իջնելով կառքից՝ վեհափառը ընդունեց քահանայի մատուցած բուրառը և խունկը, որ Նա օրհնեց. երգեց Էջմիածին ի Հօրէ: Կաթողիկոսը չորդորեց ժողովրդին որ իրար սիրեն, իբրև համարին հարազատ եղբայրներ:

Ալեքսանդրապոլ ժամանեց Նորին Օծութիւնը յուլիսի 14-ին: Աչդտեղ նաև հաջ-կաթողիկ համալնքը արժանաւայել կերպով մասնակցել է ընդհանուր տօնախմբութեանը. կաթողիկոս եկեղեցու զանգահարութիւնը միախառնւում էր հաջ լուսաւորչական եկեղեցիների զանգահարութեան. կաթողիկոս հոգևոր դասը՝ Գաբ. վ. Նահապետեան և երեք քահանաներ՝ զգեստաւորւած կանգնել են լուսաւորչական հոգևորականների հետ Հալըիկի կամարի տակ. Հալըիկը ընդունեց նաև, յուլիսի 15-ին, կաթողիկ հոգևորականներին, 16-ին Հալըիկը փոխալցեցութեան համար ուղարկեց կաթողիկոս Խաչատուրի մօտ Ալեքսանդրապոլի լուսաւորչական չաջորդին և կոնսիստորիայի մի ալ անդամին. նույն օրը ներկայացաւ Կաթողիկոսին հաջ կաթողիկ համալնքը և միւս օրը կաթողիկ թէ հոգևորական և թէ ժողովուրդ ողջ երթի գնացին Հալըիկի մօտ: Եւ վերջապէս 17-ին, երբ

մեկնեց կաթողիկոսը Ալեքսանդրապոլից՝ կաթողիկ եկեղեցու զանգակները չափանցին՝ Վեհի գնալը և շատ հալ կաթողիկներ կառքերով միացան լուսաւորչականների հետ մինչ Ղարաքիլիսա ճանապարհ գցելու, ուր նույնպէս հալ կաթողիկ քահանաները, նման լուսաւորչական քահանաներին՝ ընդունեցին՝ կաթողիկոսին զգեստաւորած:

Յուլիսի 20 ին Աշտարակի վրայով, երեկոցեան ժամ 7-ին Նորին Վեհափառութիւնը ժամանեց Ս. Էջմիածին, ողջ առողջ, ուղեկցութեամբ մինչ հարիւր ձիաւորների, հալերից և ուսներից. ճամբարանը և նորա վանդակապատը զարդարած էին զրօշակներով և ոստախիտ կամարներով: Մալր տաճարում և զաւիթում մեծ բազմութիւն սպասում էր կաթողիկոսի գալուստին: Վեհափառը համբուրեց իջման տեղը և ապա բարձրացաւ վեհարան հանգիստ առնելու:

Վեհափառի ուղևորութիւնը դէպի Պետերբուրգ և վերադարձը տեւեց աչապիտով ուղիղ եօթն ամիս, սկսած լինելով ճանապարհորդութիւնը 1894 թ. գեկտեմբերի 19-ին:

ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ԸՆՏՐՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐԸ, «Մուրճ» ի անցեալ համարում չափանցինք որ չորս եպիսկոպոսներ, որոնք նոր բանտից ազատուել էին, բողոք չարուցին Գրիգոր եպիսկոպոսի ընտրութեան դէմ: Այդ բողոքով նոքա դիմել էին Բ. Դուռն: Մենք դեռևս անցեալ անգամ չափանցինք, որ ալդ բողոքագրութեան գործում հաւանականօրէն սուլթանի կառավարութիւնը ինքը խառն է. իբր զրդոդ: Մեր ենթադրութիւնը չետոյ եկած տեղեկութիւններով հաստատեց: Հաստատեց որ Բ. Դուռն ոչ միայն բողոքագիրը ընդունել է, ալ և զրդել է և թելադրել երեք եպիսկոպոսներին և մի վարդապետին՝ բողոք գրելու որոշ բովանդակութեամբ: Այդ նոյն հոգևորականներին շուտով Բ. Դուռն ճանապարհածախս տեւց՝ Կիլիկիա վերադառնալու և Նոր ընտրութիւն կատարել տալու համար: Նոքա մեկնեցին Կ. Պոլսից՝ առանց գիտութեան Ս. Պատրիարքի: Դաւադրութիւնը ակներև էր: Առ ալդ Ս. պատրիարք Մատթէոս արքեպ. իզմիրեան փութաց մի կոնդակով քանդել ալդ անարժան արքեպ. իզմիրեան փութաց մի կոնդակով քանդել ալդ անարժան հոգևորականների և տաճիկ կառավարութեան խաղերը՝ հրաժարեցնելով ալդ հոգևորականներին բոլոր հոգևոր և ազգային պաշտոններից: Այդ կոնդակը, որ կարևոր վկայութուղթ է, առաջ ենք բերում աչտեղ, բաց թողնելով միայն սկզբի ողջունի խօսքերը:

«Ընդ տիրաւանդ ողջունիս և երկնապարգն օրհնութեանս չափ առնեմք Ձեզ ամենեցունց՝ սիրելեացդ ի Բրիտանո թէ տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսական Աթոռն Տ. Մկրտիչ կաթողիկոսի վախճանամբ թափուր մնալուն պատճառաւ՝ Ազգային Կեդրորակաւ վարչութեան»

խառն ժողովույ յորոշմամբ Գեր. Տ. Գրիգորիս Ս. Արքեպիսկոպոս Յովհաննէսեան լուղարկւեցաւ Վատանա՝ իբրեւ Գործադիր Տեսուչ կատարել տալու համար Կաթողիկոսական նոր ընտրութիւնն, և հետեւաբար վիճակալին Ընտրողական ժողովն, որ կը կազմուի Կիլիկիոյ առաջնորդական վիճակաց կրօնական և աշխարհական ներկայացուցիչներէն և Ստոյ վանուց մէջ գտնուող միաբան եպիսկոպոսներէն ու վարդապետներէն, գումարելով Ատանալի մէջ, ստւար մեծամասնութեամբ քւէից, կոչեց Վթող Կաթողիկոսութեան Տանն Կիլիկիոյ Ամեն. Տ. Գրիգորիս Ս. Արքեպ. Ալէաթճեան, որու ընտրութեան օրինաւորութիւնն՝ Ազդ. Կեդր. վարչութեան Խառն ժողովն ստուգեց ու հաստատեց, քննելէ չետոյ վիճակալին Ընտրողական ժողովույ հաւաքական տեղեկագիրն ու չարակից գրութիւններն:

«Սակայն Մաչրաքաղաքի մէջ ասպնջականաւ Կիլիկեցի եկեղեցականներէն ոմանք, Ֆռնուղի Նիկողայոս, Գաղանճեան Յովհաննէս և Մամիկոնեան Աբրահամ Եպիսկոպոսունք և վարդապետ ոմն Կիրակոս անուն, չգիտցելի ինչ շարժառիթներէ ազդուած՝ Բ. Գրան դիմելով վրաստապէս բողոք բարձին ալ ընտրութեան դէմ և պահանջումներ չարուցին: Բողոքարկուք՝ սոսկ սպասարկու պաշտօնակներ եկեղեցուց՝ կը համարձակէին հռչակել զիրենք մի միակ ժառանգորդ Ստոյ Աթողուն, և կը պահանջէին՝ որ Կաթողիկոսի ընտրութիւնն Ստոյ վանուց Միաբանութեան կողմէ կատարուի և միաբաններէն մին ընտրուի միայն, կը պահանջէին միանգամ ընդ միշտ խափանել Պատրիարքարանի չարաբերութիւններն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսական Աթողուն և վիճակաց հետ և նախատինքներ ընելով թէ Պատրիարքարանի և թէ Սրբազան ընտրելուն անձին դէմ՝ Բ. Գրանէն արտօնութիւն կը խնդրէին ի Կիլիկիա երթալու և ալի պալմանաց ներքեւ կատարելու Կաթողիկոսական ընտրութիւնն, խոստանալով ժողովուրդն հաւասարմութեան շաւղի մէջ պահել և անգործութիւնը ըստ առաջնոյն վերահաստատել, որպէս թէ Կիլիկիոյ ժողովուրդը տարբեր ընթացքի մը հետեւած լինէր և կարօտէր իրենց երաշխաւորութեան:

«Յիշեալ եկեղեցականք ալ իմաստ բողոքագրերու ներքեւ իրենց ստորագրութիւնը դնելով հանդերձ համարձակած էին խարդախել նաև Ուլնիոյ Գեր. Տ. Կարապետ եպիսկոպոսի ստորագրութիւնն և զան զնեւ իրենց մէկ բողոքագրին ներքեւ, որու դէմ Տ. Կարապետ եպիսկոպոսի կողմէ բողոք բարձելով քննեցաւ ալ կէտն և ստուգւեցաւ խարդախութիւնն:

«Նւ թէպէտ բողոքարկու եկեղեցականք կոչւեցան ի Պատրիարքարան բացատրութիւն տալու համար իրենց ընթացից վրայ, սա-

կաջն նոքա մերժեցին ներկալանալ պատասխանելով, թէ Վիլիկիոյ Աթոռոյ մասին իրենց հետեւած ընթացից համար պարտաւոր չեն համարիր զիրենք որ և է անձի բացատրութիւն տալու, և ալսպէս համարձակելով անպատասխանատու նկատել զիրենք՝ խոյս տւին Մալրաքաղաքէս առանց Պատրիարքարանի հաւանութեան, ինչ որ կը հակառակի եկեղեցական կարգապահութեան և Ազգ. Պատրիարքարանի առանձնաշնորհմանց:

«Արդ Ազգ. Կեդր. վարչութեան Կրօնական ժողովն իր ամսոյս 4-ի դումարման մէջ չիչեալ եկեղեցականաց ալս արարքն քննելէ չեսուց:

«Նկատելով որ հնարներ կը նիւթին նոքա, որպէս զի որ և է ձեռով բեկանի Կաթողիկոսական ընտրութիւնն, որ կատարւած է ըստ կարգաց և կանոնաց Հալաստանեայց Ուղղափառ Ս. Նկեղեցւոյ և վիճակալին ժողովրդեան աղատ կամաց օրինաւոր արտալաւտութիւնն է.

«Նկատելով որ Կաթողիկոսական ընտրութեան իրաւունքն, փորձելով վերադրել միմիայն Ստոյ վանուց միաբանութեան՝ կուղեն ընդոտնել թէ Հալաստանեայց եկեղեցւոյ ընտրական սկզբունքներն և թէ Վիլիկիոյ ժողովրդեան ընտրական իրաւունքն խլել իրմէ և բռնանալ Աթոռին վրա:

«Նկատելով որ Կաթողիկոսական հոգևոր վերին պաշտօնն լոկ Ստոյ միաբանաց իբր ժառանգական իրաւունքն հռչակելով և Պատրիարքարանի Վիլիկիոյ Աթոռին ու վիճակաց հետ ունեցած չարաքերութիւնն ժխտելով ազգին եկեղեցական ու վարչական միութեան կապերն խզելու փորձ կը փորձեն.

«Նկատելով որ Վիլիկիոյ ժողովրդեան մէջ երկպառակութիւն չարուցանելու տրամադրութեամբ փախուտոտ կուտան Մալրաքաղաքէս.

«Նկատելով որ նոյն իսկ ստորադրութիւն կը խարդախեն, Կրօնական ժողովն ալս նկատողութեանց առջն չիչեալ չորս եկեղեցականաց արարքն իրենց կոչման և ուխտին պարտականութեանց հակառակ գտաւ, և միաձայնութեամբ որոշեց զանոնք դադրեցնել հոգսերէ և ազգալին պաշտօն կատարելէ ցնոր տնօրէնութիւն:

«Կրօնական ժողովոյ սույն որոշումն հաստատելով և մեք՝ մեր ալս շրջաբերական կոնդակաւ կը ծանուցանեմք ըստ պաշտօնէից եկեղեցեաց Մալրաքաղաքիս և զաւառաց, թէ ի վերեւ չիչեալ Նիկիոյ հոգևոր, Յովհաննէս և Աբրահամ եպիսկոպոսներ և Վիրապիոս վարդ. արգիւլած են մինչ ցնոր տնօրէնութիւն հոգևոր և ազգալին պաշտամանց կիրառութենէ և կաղաչեմք զԱստուծոյ զՀալս մեր երկնաւոր, որ առաքելական Հալաստանեայց Ս. Նկեղեցւոյ փառաց և հա-

ւատացելոց շինութեան և միութեան համար միշտ իրական բանին ու օգուտը խորհող, խօսող և գործող ամեն աստիճանի հաշիւ կեդեցականները փրկէ ամենաչնչ արեւ և պահէ չափ տեսակ փորձութենէ՝ և Ս. Եկեղեցւոյ օրինաց, կարգաց և կանոնաց հաւատարիմ ու հնազանդ և ազգային իրաւանց անվթար պահպանման նախանձախնդիր մեր բարեպաշտ ժողովուրդը պահպանէ բարձրեալն Աստուած իւր Ամենախնամ Աջուն հովանուոյն ներքեւ ամէն:

Տեւալ ի Պատրիարքարանի Հայոց Կ. Պոլսոյ 7 յուլիս 1895 և ի տոմարական թականին ՌՅԽԳ, Թիւ. 26:

ՆԵՐՍԻՍԵԱՆ ԴՊՐԱՆՈՅԻ ՏԵՍՁԻ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆԸ, «Մուրճ»-ի անցեալ համարում հաղորդեցինք արդէն, որ վիշեալ դպրանոցի հոգաբարձութեան կողմից կատարած ընտրութիւնը դպրանոցի տեսչութեան պաշտօնի համար, աչն է պ. Լեոն Սարգսեանցին, Կաթողիկոսը չէր հաստատել: Ըստ կանոնադրութեան, հոգաբարձութիւնը, ունենալով նախագահ թեմական առաջնորդին, կատարում է տեսչի ընտրութիւնը ձաջների առաւելութեամբ և ընտրւածը ներկայացնում է Կաթողիկոսին ի հաստատութիւն: Կաթողիկոսը կամ հաստատում է և կամ չի հաստատում: Վերջին դէպքում հոգաբարձութիւնը կատարում է նոր ընտրութիւն: Ներկայ պարագայում նախագահը (թեմական առաջնորդ) համաձայն չէր հոգաբարձութեան ընտրութեանը ընտրւած անձի վերաբերութեամբ. բայց հոգաբարձութիւնը, հիմնւելով իւր կապացրած վճռի վրայ, արդէն հրաւիրել էր պ. Սարգսեանցին ստանձնելու դպրանոցի գործերը մինչև Կաթողիկոսին զեկուցում տալը և նորանից հաստատուիլը: Իմանալով աչդ՝ առաջնորդ-նախագահը գրաւորապէս չալտնել է հոգաբարձութեանը, որ, մինչ Կաթողիկոսի կարգադրութիւնը, նա փակում է հոգաբարձութեան նիստերը և արգելում է պ. Սարգսեանցին դպրանոցի գործերը ընդունել և վարել և աչդ առթիւ առաջնորդը զեկուցանում է Կաթողիկոսին մի գրութեամբ 22 յունիսի, համարով 339: Նրբ Կաթողիկոսը, վերադարձին Պետերբուրգից, Բորժոմ էր գտանւում, հոգաբարձութեան երեք անդամներ ներկայացան Նորան աչդ խնդրով, որից քննուի, Վեհափառ Հայրապետը Ախալքալաքից ուղարկեց թեմական առաջնորդ Գէորդ արքեպ. Սուրենեանցի անունով մի կոնդակ, թւագրած 12 յուլիս 1895 թ., համար 348: Աչդ կոնդակի մէջ, դէպքերը համառօտակի թեւուց և չալտնելուց քննուի թէ պ. Լ. Սարգսեանին ընտրութեանը հաւան չէ և ոչ էլ կարող է հաստատել նորան իբրև տեսուչ Ներսիսեան դպրանոցի, ալ նաև պատուրելով առաջնորդին որ հոգաբարձութեան (ասւած է՝ խորհրդարան) նիստերը բացելով՝ ձեռնարկէ նոր ընտրութեան, կոնդակը շարունակում է աչպէս:

«Գիտէ՞ք Դուք զկոչումն պաշտօնի Ձերոյ և Մենք զարձեալ լուշ առնեմք Ձեզ, զի Դուք իբրև փոխանորդ պատասխանատու ի կողմանէ Մերոյ, ունիք լիազօր իրաւունս կասեցուցանել զընտրութիւն, երբ հոգաբարձական ժողովն ինքնակամ ազատութեամբ իրաւունս համարի ինքեան, զի չալիմ պարագայի ոչինչ զօրէ ձայնից առաւելութիւն, եթէ ընտրեալ անձն չունիցի զարժանաւորութիւն և չարմարութիւն ահիմ պաշտօնի: Գիտէ՞ք նաև թէ ոչ միայն Հալոց Հայրապետ, այլ և Դուք ընդ Մեզ հաւասար պատասխանատու եմք առաջի Աստուծոյ, առաջի Տէրութեան օրինաց և առաջի Հալաստանեաց եկեղեցւոյ սրբութեան, եթէ Ներսիսեան դպրանոց վրիպի իւր հոգևոր ուղղութեան նպատակէն»:

«Լիալուս եմք, զի Դուք զալս ընտրական խնդիր Ձեր խոհական իմաստութեամբ աջնպէս կարգադրեսջիք, որ ալ ևս չհասուցանէք բան առ Մեզ, բայց եթէ միայն սոսկ և պարզ տեղեկագիր: Այլ ինձ ըստ ամենաշնի սիրելի է, զի պատարժան հոգաբարձութիւն, չարդելով զբան Հալոց Հայրապետին, համաձայն և համերաշխ գործեսցէ ընդ Ձեզ, իմաստուն հեռատեսութեամբ խորհելով, թէ քանի՞ անդէպ է ի ժամանակիս չալմիկ չարուցանել զալսպիսի մասնաւոր և անախորժ խնդիր, որ ծառայէ չաւէտ երկպառակութեան և ոչ խաղաղութեան»:

Նոր ընտրութեամբ՝ չիչեալ դպրանոցի տեսուչ, 19 ին չուլիսի, ընտրւած է պ. Սամուէլ Բալաղեան, որ և առաջարկւած է Կաթողիկոսին ի հաստատութիւն:

ՕԳՆՈՒԹԻՆ ՍԱՍՈՒՆՑԻՆԵՐԻՆ: Խմբագրութիւնս ստացել է Մուշի առաջնորդարանից մի գրութիւն ստորագրութեամբ առաջնորդական տեղապահ հալոց Կինճի Վարդան վարդապետ Յակոբեանի, վանահօր Մուշի Ս. Առաքելոց վանքի Յովհաննէս վարդապետ Մուրադեանի, առաջնորդարանի քարտուղար Յ. Թուխիկեանի, Հալոց. Միաց. Ընկ. Մշոյ վարժարանների տեսուչ Տ. Վարժապետեանի և բողոքական քարոզիչ Յակոբ Միրզոյեանի, ուր նկարագրւում է սասունցոց անօգնական գրութիւնը և շատերի սովամահ լինելու վտանգը.

«Սասուն-Դաւորիկ աղետալի, ամենացաւալի և սրտաճմլիկ անցքերը, քառասունէ աւելի զիւղերու ալրեցաւոր լինելն, գոլից, ընչից և անասնոց գրաւելն ու թալանելն և կոտորածէ զերծ մնացած ալլ վատաբաղդիկներու ի սփիւռ աշխարհի մուրացկանութեան համար թափառաշրջիկ լինելնին համալն ազգալնոց չալտ է արդէն»:

«Յորչափ կարելի էր Մշոյ քաղաքացիք և գիւղացիներն ապաստան ու պարէն տալով ցարդ օգնութեան հասան, բայց մչեցիք ևս ոչ նւազ վիճակակից են դաւառացիներու. ուստի անհնար է օգնու-

թեան ալ ևս հասնել ու փրկել սովամահ կորնչելէ ալ անտուն, անտէր, անպատասարար և զրկեալ ամենաչառները:

Հետեանքն բնականաբար մահ պիտի լինէր սովալըլուկներու որք համանգամա՞ն կրած էին մերկութեան և անպատասարան մնալու զփնդակ ազդեցութիւնը. ներքակ ցուցակն աւելի պերճախօս պիտի լինի, չորում նշանակած են սովամահ կորնչողները (մեզի պաշտոնէ հաղորդած) և թէ որչափներ կան զեռ անցալտ:

«Ար»՝ նկատելով ալ խեղճերու ամենադառն կացութիւնը, նկատելով մշեցիներու օգնութեան հասնելու անբաւական և անձեռն-հաս գտնուիլն և, որ առաւելագոյն է, նկատելով որ նօթութիւնն սկսած է իւր զոհերն ունենալ՝ կուգամք հրաւէր կարգալ համագապ-նոցս՝ լանուն կրօնի բարեպաշտական զգացմանց, լանուն մարդասիրութեան և լանուն հալութեան՝ օգնութեան հասնել Սասուն-Գալու-րիկի կոտորածէ զերծ մնացած սովալըլուկ թշուառներուն:

«Համա՛ն պատւարժան ազգայնոց լուսա՛ն պիտի փրկէ կեանքեր, պիտի սրբէ անզաւակացեալ մարց, ի սուր և ի հուր մատնեալ ալքիներու և որբերու արցունքները»:

Ալք գրութեանը կցւած է «Աշնանէ ի վեր սովամահ մեռնողներու պաշտօնական ցուցակ» իրենց անուններով, ուր լիւծած են 46 հոգի սովամահ եղածներ Սէմալ, Շէնրկ, Հիթենք գիւղացիներից. չհաշւած Աղբիլիւղի սովամահ եղածներին:

Յիշեալ մասնաժողովը մէկն է ա՛ն մասնաժողովներից, որ կադմէն է պատրիարք Իգմիրլեան Հայաստանում: Նւէրները ուրեմն կա-րելի է ուղարկել Կ. Պոլիս պատրիարքին:

ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ ԻՆՔՆԱԿԱՐՈՒԹԻՒՆ. Պետական խորհուրդը, քննելով ներքին գործերի մինիստրի առաջարկը՝ 1892 թւականի քաղաքային ինքնավարութիւնը մտցնել Կովկասի ա՛ն քաղաքներում, որտեղ չեն մտցրած 1870 թ. քաղ. ինքնավարութեան վերաբերեալ օրէնք-ները, որոշեց թիֆլիսի նահանգի՝ Թելաւ, Սղնախ, Դուչէթ և Ախալքալակ, Բաքա՛ նահանգի՝ Ղուբա, Լենքորան և Շամախի, Երևանեան նահանգի՝ Ալեքսանդրապոլ, Նոր-Բալաղէդ, Նախճաւան և Օրդուբա՛, Քութալիսեան նահանգի՝ Սուխում և Օդուրգէթ, Կու-բանեան նահանգի՝ Ս. Խաչ, Դաղստանեան չրջանի՝ Թեմիր-Սան-Շուրա, Դերբէնդ և Պետրովսկ—քաղաքներում գոյութիւն ունեցող քաղաքային վարչութեան փոխարէն՝ մտցնել 1892 թւականի չունիսի 11-ին բարձրագոյն հաստատուած քաղաքային ինքնավարութիւնը:

II. Դաղստանի չրջանի Թեմիր-Սան-Շուրա քաղաքում թողա-տրել քաղաքային ինքնավարութեան պարզ ձևը՝ ա՛ն կարգով, ինչ-պէս ցուց է տրւած քաղաք. կանոնադրութեան 22-րդ չօդւածում:

III. Վերոյիշեալ տեղերում քաղաքային ինքնավարութիւնը մտցնելու համար անհրաժեշտ կարգադրութիւնների իրագործումը նահանգական և քաղաքային պատգամաւոր ատենաների վրալ դնել՝ ներքին գործ. մինիստրի ընդհանուր առաջնորդութեամբ և վերահսկողութեամբ:

IV. Կարսի շրջանի քաղաքներում, նոյնպէս և Բաքւի նահանգի Գեօքչալ և Սալիան ականներում և Զաքաթալայի շրջանի Զաքաթալա քաղաքում քաղաքային տնտեսութեան կառավարութիւնը թողնել անպէս ինչպէս որ կալ, ալն պայմանով, որ ալդ տեղերում 1892 թ. քաղաքային ինքնավարութիւնը մտցնելու առաջարկը իւր ժամանակին ներքին գործերի մինիստրին ներկայացնել ի հաստատութիւն:

Թագաւոր կայսրը պետական խորհրդի բացատրած կարծիքը 1895 թ. մայիսի 29-ին բարեհաճեց հաստատել և հրամայեց գործադրել:

Այսպիսով ուրեմն, որ ինչ վերաբերում է Անդրկովկասին, 1892 թւականի ինքնավարութիւնը մտցնում է 19 քաղաքներում, որոնց բնակիչների ընդհանուր թիւն է մօտ 200,000 հոգի:

Մինչև այժմ Անդրկովկասի ալն քաղաքները, ուր գոյութիւն ունէր քաղաքային լայնածաւալ ինքնավարութիւնը, հետեւալներն էին՝ Թիֆլիս, Բաքու, Նրեան, Գուլիստան, Բաթում, Փոթի, իսկ կրճատ ծաւալով՝ Գորի և Ախալցխա:

ՀԱՅՈՑ ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ՖՈՆԴԻ օգտին ստացանք պ. Գէորգ Ղազարեանից (Կարս) 1 ռուբլի: Ընդամէնը ցայժմ ստացած ենք 33 ռ. 50 կոպ:

ԳԱՂԹ ԳԷՊԻ ԹԻԻՐԲԻԱ. Կուբանի նահանգի (Հիւսիսային Կովկաս) Ղաւամուրդա, Ուրուխ, Կոնսկով, Կուրուով գիւղերի (Առւ) լեռնական մահմեդական բնակիչներին թուլատրած է Թիւրքիա դադլթել: Մինչ չուլիս ամիսը թուլտուութիւն էին խնդրել զադլթելու 647 տուն (2.059 հոգի). բայց խնդիրներ տալը չարունակում է, ալնպէս որ դադլթողներ կը լինեն երկի մինչ 1000 տուն: Ազատ մնացած հոգերի վրալ մտադրութիւն կալ բնակեցնել Կովկասեան հին ղինւորներին:

«ՄՇԱԿ» ԼՐԱԳՐԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹԻՒՆԸ: «Մշակ» լրագրի հրատարակիչ Մարիամ Մելիք-Աղամալեանի մահով, որ տեղի ունեցաւ ամիս 17-ին, թերթի հրատարակութեան իրաւունքը, ըստ կտակի հանգուցեալ տիկնոջ, տնցնում է լրագրի հիմնադիր հանգուցեալ Գրիգոր Արծրունու եղբոր՝ պ. Անդրէաս Արծրունուն, որ ներկայումս պրոֆեսոր է Ալէնի բազմաբնակեցեալ զպրոցում: Համաձայն ալդ կտակի՝ «Մշակ»-ի ղեկավարութիւնը պիտի պատկանի խմբագրական խորհրդին, բաղկացած ապագալ խմբագրից, ապագալ հրատարակչից, պ. Յովհաննէս Տէր-Մարկոսեանից և պ. Խ. Մալումեանից: Իսկ

և թէ պ. Անդրէաս Արծրունին հրաժարուելու լինի հրատարակութեան իրաւունքից, և կամ նորա մահւան դէպքում, թերթի հրատարակութիւնը անցնում է հանդուցեալ Մարիամ Մելիք-Աղամալեանի անչափահաս քրոջորդի Կոնստ. Տիգրանեանին, և անչափահաս եղբորորդի Յովսէփ Մելիք-Աղամալեանին:

Պ. Անդրէաս Արծրունին ընդունել է կտակը և դատարանի կողմից հաստատուել իւր իրաւունքների մէջ:

ՀԱՅԵՐԷՆ ԼԵԶՈՒՆ պետական դպրոցների աշակերտներին համար: Յայտնի է ամենքին, որ պետական միջնակարգ դպրոցներում (գլխնազիւհներ, ուշակական դպրոցներ) հալերէն լեզուն հալ աշակերտներին և աշակերտուհիներին դասաւանդում է ալնպէս, որ մեծ մասամբ աւարտողները ոչ խօսել և ոչ կարդալ-գրել են սովորում: Ալլ հանգամանքի նշանակութիւնը ակներև է ամենքին: Աւարտողները չեսող դժար կարողանում են ձեռք բերել մայրենի լեզուով խօսելու և գրել-կարդալու հարկաւոր վարժութիւնը. և մեր թէ մամուլը մասնաւորապէս և թէ գրականութիւնը առհասարակ սակաւ բացառութիւններով մնում են նոցա համար խորթ ամբողջ կեանքի ընթացքում:

Հրաւիրում ենք ծնողներին և ալլ կարգի աշակերտներին ուշադրութիւնը ալլ ծանր հանգամանքի վրայ, խորհուրդ տալով որ ալլ աշակերտները, փոքր խմբերով՝ հալոց լեզւի դասեր առնեն մասնաւոր ուսուցիչների մօտ:

ՄԱՏՆԻՉ ՄԱՍԲԻՆ: Ներկայ լուրիս 22-ին, Կ. Պոլսում, Խսկիտարիի քաղաքամասում, գիշերը սպանւեց ալն մատնիչը, որ վարդապետ եղած ժամանակ Մամբրէ անունն էր կրում, իսկ կարգալոյծ լինելուց չեսող՝ իւր աշխարհական անունը Ալէքսան Պէնլեան: Նման մատնիչ բռնի թիւթիւնձիւնի, որ սպանւեց Պոլսում լուրիս ամսին, մատնիչ Մամբրէն ևս տարիներ առաջ լեզուիտիական էր. 1890 թ. առաջին շարժումների մէջ դեր կատարեց նա իւր սլաքաղլուխներից մէկը, որ եկել էր Պոլիս Բալաղիդի ս. Յովհաննէս վանքից և միացել Համարձում Բոլաճեանին (Մուրադ), Միհրան Գամատեանին և ուրիշներին, որոնք ձեռքակալեցին, բացի մի օտարապետակից և Մամբրէից, որը արդէն մատնիչի դեր էր կատարում: Նորա ցուցմունքներով կատարեցին ձեռքակալութիւններ Պոլսում և Տրապիզոնում: Գտնելով մատնիչի դրութիւնից՝ նա վախի մէջ էր պահում ալն ամենքին, որոնցից կամենում էր դրամ կորզել:

ԻԶՄԻՐԼԵԱՆԻ ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՆԵՐԸ: Խմբագրութեան մէջ ստացած են Կ. Պոլսի քաջարի հալոց պատրիարք Մատթէոս արքեպ. Իզմիրլեանի լուսանկար նոր պատկերները իննը տեսակ մեծութիւններով

և զիրքերով, զորժ լուսանկարիչ Մ. Կոնտաճեանի (M. J. Contadzian), որ ունի իւր արհեստանոցները Պարիզում և Կ. Պոլսում: Գները սկսած 30 կոպէկից մինչ 1 ռ. 50 կոպէկ: Ստանալու համար կարելի է գրմել Типизъ, типография Ротинянцъ, Г-ну Давиду Сардарянцъ.

ԳՈՐԾԱՐԱՆԱԿԱՆ ՅՕԲԵԼԵԱՆ ԲԱԲԱՅԵԱՆԻ. «Մուրճ»-ի անցեալ համարում մենք ծանուցինք պ. Կարապետ Բաբայեանի մետաքսի մանարանների գոյութեան 25 ամեակի մասին: Մեր թղթակից պ. Ա. Գաւթեան, որ ներկայ է եղել չօբեկնական ճաշկերութիւն, մեզ ուղարկել է մի մանրամասն նկարագիր, որից կարեւոր ենք համարում քաղել հետեւեալները.

«Գործարանը իւր բարերար ազդեցութիւնը տարածում է տեղական ազգաբնակչութեան վրայ: Այրջինս, Օրդուբաթում, բաղկացած է ամենաանձ մասամբ թուրք ազգաբնակչութիւնից, որը մեզանում առհասարակ լատինի է իւր աւազակաբարոյ բնաւորութեամբ: Սակաւն նկատւած է, որ, գործարանը հիմնելուց չետոյ, սկսել է կամաց կամաց աւազակութիւնը վերանալ նորա միջից, որովհետեւ գործարանը միջոց է տալիս մօտ հարիւր հոգու իրենց ձեռքի աշխատանքով մի կտոր հաց վաստակելու: Թուրք կիւնը, որը իր տան չորս պատից դուրս ոչինչ չէր ճանաչում, այսօր գործարանի շնորհիւ դուրս է կանչւել դէպի ինքնուրոյն աշխատանքի ասպարէզ: Բաց այդ քաղը շատ էլ հեշտ կերպով չի կատարւել թուրք կնոջ համար: Խաւարի զաւակները այս դէպքում էլ առաջ գալով՝ կամենում էին կապանքների շղթաները ամրացնել: Դա լինում էր մի քանի ու էլի գ'ների միջոցով, որոնք ինչ ինչ հաշիւներ ունենալով գործարանատիրոջ դէմ, բացատրելում էին թէ թուրք կիւնը, գործարան չաճախելով, բարոյականութեան դէմ է վարւում: Սակաւն այդ նոցա չի լաջողւում, որովհետեւ կառավարութիւնը, որ միշտ պաշտպան է ամեն հասարակօգուտ ձեռնարկութեան, այս դէպքում ևս պաշտպան է հանդիսանում պ. Բաբայեանցին և զսպում է խռովութիւնները: Ներկայումս կանաչք անարդել շարունակում են չաճախել գործարանը: Նոցա թիւը հասնում է 40-ի, որոնց թուում և ութ հալ կիւն: Իսկ կիւն և տղամարդ բանւորների թիւը մանարանների երկու գործարաններում հասնում է 100-ի»:

Ճաշկերութիւն հրաւիրւած են եղել մինչ 150 հոգի՝ Օրդուբաթից և Գողթան գաւառից: Ներկայ էին նաև Նախճաւանի գաւառապետը, Երեանի նահանգական դատախազի օգնականը, Խ թիւս մինչ 50—60 հեռագիրների՝ կար նաև Երեանի նահանգապետի հեռագիրը, որով շնորհաւորութեան հետ միասին լատնում էր որ պ. Բա-

բաղեանի մասին շուտով պատիւ կ'ունենալ զեկուցանելու Կովկասի կառավարչապետին:

ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆՆԵՐԸ սկսում են բացել կանանց համար: Ամենից առաջ Հելդերբերգի համալսարանը եղաւ, որ կանանց թոյլ տւեց դասեր լսելու բնագիտական-մաթեմատիկական բաժնում: Եւ ինչպէս Բրեսլաւի համալսարանն է, որի ակադեմիական սենատը նորերս վճռեց թոյլ տալ աղջիկներին և կանանց, որոնք վարժուհու գիպլոմ ունեն՝ լսել դասախօսութիւններ իբր կողմնակի լսողներ: Այդ վճիռը կապացաւ իբր պատասխան մի խնդրի, որ ներկայացրել էր համալսարանին Verein für Frauenwohl (Կանանց վիճակը բարւոքող ընկերութիւն): Նոյն, ընկերութիւնը զիմել էր նաև Պրուսիայի ժողովրդական լուսաւորութեան մինիստրին: Վերջինս սակայն չէր թոյլ տւել իրեն ցուցմունքներ անելու, չկամենալով խառնուել համալսարանական ինքնավարութեան մէջ: (Պէտք է նկատել որ Գերմանիայում համալսարանները ինքնավար են, և ամեն մէկը զորա համար ունի իւր սենատը՝ բաղկացած պրոֆեսորներից, շատ տարբեր Ռուսաստանից, որ համալսարանները բոլորովին ենթարկւած են կառավարութեան):

ԽՈՒՎՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԹԱՐԻԻՉՈՒՄ: Յուլիսի 22 և 23-ին հացի և մսի թանկութեան պատճառով մահմեդական ժողովուրդը մեծ խռովութիւններ արեց, չարձակելով Ատրպատականի ընդհանուր կուսակալի տան վրայ: Ամբոխը ապաւինեց ռուսաց հրապատուին, որը պաշտպանութիւն ցուց տւեց զիմելով պարսից կառավարութեան՝ ժողովուրդը հանդատացնելու համար: Խռովութեան մէջ մասնակից էին նաև կանաչք:

ԵՐԿՐԱՇԱՐԺՆԵՐ ԱՆԴՐԿԱՍՊՈՒՄ: 27-ն յունիսի զիշերւալ ժամ 2 և 28-րդէ Ասխաբադում զգացւեց սաստիկ երկրաշարժ, երկու ստորերկրեալ հարածներով, որոնցից առաջինն հետեց խուլ ձայն: Տներն պատերը սոսկացին, իսկ մի քանիսները ճեղքւեցին: Խիստ հարածները նոյն ժամին զգալի եղան Անդրկասպի'ի նաև ալ տեղերում: օրինակ երկաթուղու 134-րդ վերստի վրայ՝ երկրաշարժից ցածացաւ գետինը 200 սաժէն (428 մէտր) երկարութեամբ: մանաւորն խիստ էր շարժը ուղիւ 174-րդ վերստի վրայ Կիզանջակ'ում, ուր վալը ընկած մի խողովակով սպանեց մի աղջիկ: Կազանջիկ կալարանի շինութիւնը նշանաւոր ճեղքւածներ ստացաւ: 651-րդ վերստի վրայ Տեջեն կալարանի ժամացույցը կանգ առաւ:

Անդրկասպիում ալ տարի դորանով երկրորդ երկրաշարժն է լինում: առաջինն էր 5-ն յունւարի, որով կործանեց Պարսկաստանի Կուչան քաղաքը:

Երկրաշարժը գլխաւորապէս տարածեց Ասխաբադից դէպի

արևմուտք, մինչ Կասպից ծովի արևելեան ափերը: Ուզուն Աղալիյ տեղեկացրին, որ ծոցի չափակը և ինքը գետինը երկու ոտնաչափ ցածրացան. Ֆարատէրի խորութիւնը առաջւայ 8 ոտի տեղ՝ ալժմ 11 ոտնաչափ է: Ծովի ջուրը հաւասարել է ավուռքի հետ, ալնպէս որ վտանգ է սպառնում ծովալին հեղեղի:

ՀԱԻԹԻԱՆ գիւղը, Պարսկաստանի Սալմաստի դաւառում, բաղկացած 320 զուտ հաւ տներից, ապրիլի 1-ին ցետ դնեց գիւղի հողերը, բէգակահից դարձնելով գիւղական սեփականութիւն: Գիւղի հողերը մի ժամանակ Ատրպետականի փոխարքաւ և Պարսկաստանի դահաժառանգի անձնական գանձարանի հարկատու գիւղ էր, բայց աւելի քան կէս դարուց ի վեր բացի տարեկան որոշ տուրքից՝ գիւղը ազատ էր տասանորդի հարկից, տարապարհակ աշխատութեան հարկից և ալն, ալնպէս որ Հաւթւանը աւատական գիւղերի դրութեան մէջ չէր: 1894-ին սակալն Գահաժառանգը, գիւղը իւր սեփականութիւնը ճանաչելով, ծախու դրեց Հաւթւանի գիւղի հողերը, առաջարկելով հաւթւանցիներին գնել գիւղի տեղը. բայց գիւղացիք չուզեցին: Գիւղը գնեց Թաւրիզի քաղաքագլուխ, քաղաքի հաւ թաղերի դատաւոր Ղալաբէգը 4200 թումանով (մօտ 20000 ֆրանկ), որը կամեցաւ Հաւթւանում մտցնել աւատական (ֆէօդալ) դրութիւնը, Գորանից սկսեց խռով գրութիւն, որ առաջացրեց նաև բազմաթիւ բանտարկութիւններ: Գործը վերջացաւ նորանով, որ, միջնորդութեամբ հալոց առաջնորդի, գիւղը գնեց հողերը Ղալաբէգից 7000 թումանով (մօտ 35.000 ֆր.), որով և դարձաւ սեպհականատէր իւր հողերի, շարունակելով վճարել գանձարանին միալն նախկին որոշ տուրքը:

ՊԱՐԼԱՄԵՆՏԱԿԱՆ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԱՆԳԼԻԱՑՈՒՄ: Պահպանողական կուսակցութիւնը վճռողական չաղթանակ տարաւ: Ընտրւած են պահպանողականներ՝ 341 հոգի, լիբերալ-ունիոնիստներ՝ 70, լիբերալներ՝ 177, պարնելականներ 12, հակապարնելականներ 70 հոգի:

† ՍՏԱՄԲՈՒԼՈՎ (Ստեփան), Բոլղարիայի նախկին առաջին մինիստր և զիջատտոր, վախճանեց չուլիսի 6-ին, զոհ գնալով սպանիչների տւած ծանր վէրքերին: Ծնեց 1853-ին Բոլղարիայի Տրնովօ քաղաքում, ուսեց Օլեհալի հոգևոր սեմինարիայում, որ նա թողեց՝ հայրենիք գնալու՝ տաճկական բարբարոսութիւններով բռնկւած ապստամբութեան և չեղափոխական խմբերին մասնակցելու համար, որոնց ոգին դարձաւ նա ու 1875 թւին գլուխ էր անաջող վերջացած մի ապստամբութեան: Նա ապաստան գտաւ Ռումանիայում, շարունակելով չեղափոխական դործը: Ռում-տաճկական պատերազմին նա իւր կամաւոր մասնակցեց: Պրինց Բատտեմբերգի Բոլղարիայի իշխան ընտրւելուց չետո՛ղ

Նա ընտրեց Տրնովոյի պատգամաւոր ազգային ժողովի, ուր երկու տարի նախագահ եղաւ: Երբ 1886 թ. օգոստ. 21-ին լեզափոխութիւնը դաճընկեց արեց իշխանին՝ Ստամբուլով խորտակեց Սոփիայում կազմեաժամ ժամանակաւոր կառավարութիւնը, ինքը նոր մինիստրութիւն կազմեց և իւր ընկերների հետ երկրի խնամակալը դարձաւ, չափողքեց Բատտեմբերդի վերադառնալը, որ եկաւ ու ինքնակամ հրաժարական տալով հեռացաւ: Ստամբուլովի ազգեցութեամբ էր որ ազգային մեծ ժողովը իշխան ընտրեց 1887 ին պրինց Ֆերդինանդ Կորուրգին, որը սակաւն պաշտօնապէս չճանաչեց Ռուսիայից և միւս պետութիւններից: Գահի գլխաւոր նեցուկը եղաւ Ստամբուլով, աւելի ու աւելի զրոգեւելով իւր դէմ Ռուսիային: 1893-ին նա չափողքեց Ֆերդինանդի ամուսնութիւնը Պարմի կաթոլիկ իշխանուհի Մարի-Լուիզի հետ և չափողքեց որ ազգային ժողովը ընդունի աչն օրէնքը, որով գահակալը չպէտք է պարտաւորիչ կերպով լուսաբանւան լինի: Այդքան դժուար իշխանութիւն բանեցնելով՝ նա ստիպւած էր կռւել իւր ներքին թշնամիների դէմ, որոնց հետ նա վարեց անողորմ կերպով: Մեծ գրգռմունք լաւաշացից նա իւր դէմ, ի միջի ալոց, գնդապետ Պանիցային մահաւոր դատապարտելով: 1894 ին իշխան Ֆերդինանդ իրան ստիպւած տեսաւ զոհել իւր առաջին մինիստրին: Անցեալ աշնանը ազգային ժողովը որոշեց պարլամենտական դատ սկսել Ստամբուլովի դէմ՝ նորա կատարած ապօրինութիւնների համար: Կամենալով արտասահման գնալ՝ նա անցագիր չստացաւ, քննիչ մասնաժողովի պահանջմամբ: Նա գիտակ էր, որ իւր թշնամիները նորան սպանելու են պատրաստում: Եւ նա սպանեց աչն ժամանակ, երբ ըողգարական մի պատգամաւորութիւն, առաջնորդութեամբ Լլիմնատ մետրոպոլիտի, ներկայ լուլիսին Պետերբուրգ ուղևորեց՝ Ալեքսանդր III-ի գերեզմանի վրայ ոսկէ պսակ դնելու: Մի զուգադիպութիւն, որ շատերին ենթադրիւ տուց թէ կատարւած սպանութիւնը քաղաքական հիմք ունէր: Սակայն աւելի հաւանական է կարծել որ նորա սպանութիւնը կատարւած է պարզ վրէժխնդրութիւնից՝ Պանիցայի և ալոց բարեկամների կողմից: Նորա չուղարկաւորութիւնը և թաղումը տեղիք տուց մեծամեծ շփոթութիւնների և անպատուութիւնների, չօգուտ Պանիցայի և ալ մահաւոր պատժւածների լիշատակին:

Ինչ էլ որ լինեն Ստամբուլովի սպանութեան իսկական շարժառիթները, այս մէկը հատտաւ է որ Ստամբուլովը, իւր ութամեակ կառավարութեան միջոցին՝ Բուլղարիայի համար անգործեց պատաւոր անուն և դիրք, երկաթի կամքով գործելով որպէս հալընհասէր, որին վիճակւած էր կռւել նաև արտաքին զօրեղ ազգեցութիւնների տակ գործող թշնամական կուսակցութիւնների հետ:

† ԳՆԱՅՍՏ (Ռուդոլֆ), որ վախճանեց չուլիսին, նշանաւոր իրաւագէտ էր և քաղաքագէտ, ծնւած 1816 թ. Բերլինում, ուր 1844-ից սկսած պրոֆեսոր էր, 1858-ից՝ լիբերալ անդամ պրուսական պատգամաւորաց ժողովում, 1867-ին՝ ռէլիստադի անդամ, 1875 ին՝ բարձր վարչական գատարանական խորհրդական. մանաւանդ վաստակ ունեցաւ նորագոյն գերմանական դատաստանտկան ռեֆորմները համար. Նսրա նշանաւորագոյն գրածքն է «Անգլիական վարչական իրաւունքը ներկայումս», ապա՝ Ինքնավարութիւնը Անգլիայում (գրւած 1871 թ.), Անգլիայի սահմանադրական պատմութիւնը (1882), և այլն.

† ՄԱՐԻԱՄ ՄԵԼԻՔ-ԱՂԱՄԱԼԵԱՆ. Կարճատե հիւանդութիւնից չետոյ չուլիսի 17-ին վախճանեց «Մշակ» լրագրի հրատարակիչ Մարիամ Մելիք-Աղամալեան 45—46 տարեկան հասկում. Մ. Մելիք-Աղամալեան մէկն էր այն ոչ բազմաթիւ հաշ կանանցից, որոնք ձգտել էին Ռուսաստանում և արտասահմանում կրթութիւն ստանալ և հասարակական ու գրական կեանքին հետեւել. Այդ սերնդից, որ աւագ սերունդն էր Կովկասեան հաշ կին գործիչների, որը իրեն նւիրեց մանկավարժական ասպարէզին, որը գրական և որը ալ հասարակական գործունէութեան: Հանգուցեալը, ճախկին տիկին Վոչարեանց, 70-ական թւականների վերջերքից սկսած կենակից եղաւ հանգուցեալ Գրիգոր Արծրունուն, անբաժան մասնակցութիւն ունենալով նորա լրագրական գործունէութեանը մինչ Արծրունու մահը: Արծրունու մահամբ՝ նորա կտակով՝ «Մշակ»-ի հրատարակութեան իրաւունքը անցաւ տիկ. Մարիամ Մելիք-Աղամալեանին, որը, որպէս պէտք է եղրակացնել ալք թերթի խմբագրական շողածից, գրած նորա մահեան աւիթով, զլիւստոր ղեկավար անձն էր ներկայանում թերթի ուղղութեան գործում Գ. Արծրունու մահից չետոյ:

Հանգուցեալը դուստրն էր անցեալ տարի վախճանւած չալտնի Ղահրաման Մելիք-Աղամալեանի: Նա թաղեց Գր. Արծրունու գերեզմանի կողքին, Թիֆլիսի Խոջիվանք կոչւած գերեզմանատանում:

† ՏՈՒՏՈՒԽԵԱՆ Յարութիւն: Ներկալ չուլիսին վախճանեց Տաճկա-Հալաստանի Բաղէշ քաղաքում Յարութիւն Տուտուխեան, որ չալտնի էր իբր գրող, իբր ուսուցիչ և իբր հասարակական գործիչ: Նա նւիրւած էր գաւառին և մանաւանդ իւր հարինի գաւառին ու գիւղացուն: Առանձին սիրով նա վերաբերեց զէպի իւր ծննդավայր Ղուլթիկ գիւղը, որի մասին նա տպեց մանրամասն մինագրութիւն հաշ թերթերի մէջ: 80-ական թւականների երկրորդ կէսին նա հրատարակեց Մասիսի մէջ գաւառներում արած իւր ճանապարհորդութեան նկարագրութիւնը, ուր ցոյց էր տալիս պատմական և աշխարհագրական հմտութիւն: Ապա նոյն Մասիսի և ապա Արեւելքի մէջ

մի շարք լուսածնեք տպեց հալ գիւղացու ընթերցումների, հաւատա-
լիքների և առանձնապատկութիւնների մասին. վերջերքս նա թղ-
թակցում էր Հայրենիքին: Գոված էր մանաւանդ նորա ինքնատիպ
ոճը: Ինքնուր լինելով հանդերձ նա տիրապիտում էր ֆրանսերէնին,
գերմաներէնին և անգլիերէնին: Զգտելով դէպի դաւառը՝ անցեալ
տարի նա նորից գնաց հալքերն Բաղէշ, ուր նշանակեց անօրէն
երկու վարժարանների: Նա թաղեց քաղաքի Վարմրակի կոչած
եկեղեցու պարտիզում, որով Բաղէշի հասարակութիւնը ուղեց խորհել
հանդուցեալի արժանիքները:

ՆՈՐ ՍՏԱՅԻԱԾ ԳՐՔԵՐ

- 1) ? ? ?—1. Բրցող պատգամաւորները } Անգլիերէնից թարգմանեց Խան-
2. Հայրական սէր } զադէ Հրատ. Թաւր. Հ. Արթ. Աէր
3. Նախապաշարմունք } ընկերութեան: № 1. Թաւրիզ.
տպ. Հալոց Արամեան դպրոցի
1895, գինն է 10 շահի (10 կոպ.):
- 2) MOMSEN, THEODOR.—Die armenischen Handschriften der Chronik
des Eusebius (տպւած՝ Hermes. Zeitschrift für classische Philologie.
dreissigster Band. Berlin, Weidmannsche Buchhndlung, 1895.)
առանձին արտատապւած է. ոչ վաճառելի:
- 3) ՏԵՐ-ՍԱՐԳՍԵԱՆՅ, ՄԻՐԶԱ.—Գիւղի շուրջը: Շուշի, տպ. Մահտեսի Յա-
կոբեանի. 1895, Գինն է 20 կոպ.
- 4) ՇԱՀ-ՆԱԶԱՐԵԱՆՅ ՍԻՄԵՈՆ.—Նրեցիոխանութեան հարցը Մոսկւայում.
Մոսկւա տպ. Բ. Բարխուդարեանցի 1895. (ձրի ?)
- 5) ԱՆԳԵՐՍԵՆ.—Վալրի կարապետ (Հրատարակութիւն մի խումբ օրի-
որդների): Թիփլիս, տպ. Յ. Մարտիրոսեանցի, 1895, գինն է 8 կոպ.
- 6) ՔԻՇՄԻՇԵԱՆՅ, Ա.—Նախագիտելիք բուսաբանութեան: Հրատ. Թիփլ.
Հալոց Հրատ. Ընկ., տպ. Շարաձէի, գինն է 80 կոպէկ:

ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ պ. Սէլւանի «Սասուն» լուսածում (տես նաև «Մուրճ» 1895 թ.
№ 5). «Մուրճ» 1895 թ. № 10, 1469.³ (ալսինքն էջ 2469, տող 3)
Պրոկոպիոս (և ոչ Օկրոկոպիոս). «Մուրճ» 1895 թ. № 5, 637.³ լե-
ցուն (ոչ լեզուն). 637.¹⁹ և 637.²⁶ օճման (ոչ օճման). 639.²¹ տուր-
քերը (ոչ զնգերը). 643.¹¹ տաճարը (ոչ դասը). 643.¹¹ վանուց (ոչ
վանալ). 650.²¹ մինը (ոչ մեզը). 646.¹⁸ ծաւալում (ոչ ծառայում).
647.⁹ տուրն (ոչ սարն). 650.²⁰ փրտնալ (ոչ գիտնալ). 651.¹⁷ շուն
քզիք. 651.²⁵ անիծակիտ (ոչ անիծակիտ):

Տ Ե Ղ Ե Կ Ա Տ Ո Ւ

Անդրկովկասեան երկաթուղի:

- Ճամբորդական գնացք № 1. Թիֆլիսից Բաթում, դուրս է գալիս առաւօտեան 9 ժ. 30 ր., հասնում է Բաթում երեկ. 9 ժ. 45 րոպէ:
- Ճամբորդական գնացք № 2. Բաթումից Թիֆլիս, դուրս է գնում առաւօտ. 9 ժ. 40 ր., հասնում է Թիֆլիս երեկ. 9 ժ. 55 ր.:
- Պոստալին գնացք № 3. Թիֆլիսից Բաթում, դուրս է գալիս երեկոյեան 6 ժ. 50 ր., հասնում է Բաթում առաւ. 8 ժամ 15 րոպէ:
- Պոստալին գնացք № 4. Բաթումից Թիֆլիս, դուրս է գնում գիշերաւ 11 ժ. 20 րոպէ, հասնում է Թիֆլիս ցերեկաւ 12 ժ. 25 րոպէ:
- Պոստալին գնացք № 3. Բաքուից Թիֆլիս, դուրս է գնում գիշերը 11 ժ. 5 ր հասնում է Թիֆլիս երեկոյեան 5 ժ. 50 ր.:
- Պոստալին գնացք № 4. Թիֆլիսից Բաքու, դուրս է գնում ցերեկ. 1 ժ. 10 ր.: հասնում է Բաքու առաւ. 7 ժ. 30 րոպէ:
- Ապրանքա-ճամբորդական գնացք № 24. Թիֆլիսից Գանձակ, դուրս է գնում երեկեան 7 ժամ 27 ր., հասնում է Գանձակ առաւ. 7 ժ. 40 ր.:
- Ապրանք-ճամբորդական գնացք № 25. Գանձակից Թիֆլիս, դուրս է գնում երեկոյեան 6 ժ., հասնում է Թիֆլիս առաւ. 7 ժ. 35 րոպէին
- Թիֆլիսից—Բորժոմ գնացքը դուրս է գալիս կէսօրից չէտոյ 3 ժամին, առանց վալրիջնելու Միխալովօյում՝ հասնում է Բորժոմ. 8 ժամին 36 րոպէին:
- Բորժոմից—Թիֆլիս գնացքը դուրս է գալիս գիշերաւ 12 ժամին 5 րոպէին, առանց վալրիջնելու Միխալովօյում՝ հասնում է Թիֆլիս առաւօտեան 8 ժամին 15 րոպէ:

Թիֆլիս վաղրիկաւկազի տրակտ:

Երթևեկութիւն ց1-ն նոյեմբերի 1895 թ.

- ԹԻՖԼԻՍԻՑ հինգ տեղանի կարեւոնները դուրս են գնում առաւօտեան 7 և 9 ժամերին, վեց տեղանի օմնիբուսները կէսօրից չէտոյ 3 և 5 ժամին: Հասնում են վաղրիկաւկազ հետեւեալ օրերը կէսօրից չէտոյ՝ կարեւոնները 6 ժ 50 ր. օմնիբուսները 7 և 9 ժ. 50 ր.
- ՎԼԱԴԻԿԱԻԿԱՋԻՑ հինգ տեղանի կարեւոնները դուրս են գալիս առաւ. 5 և 9 ժամին, վեց տեղանի օմնիբուսները կէսօրից չէտոյ 4 ժամին և 5 ժամին: Հասնում են Թիֆլիս հետեւեալ օրը կէսօրից չէտոյ՝ կարեւոնները 7 ժամ 25 ր. և 9 ժամին, օմնիբուսները 6 ժ. 40 ր. և 8 ժամ 25 րոպէին:

Բ ա ց ռ ա ծ Է

„ՀԱՆԴԵՍ ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԵՒ ՊԱՏՄԱԿԱՆ“

ԺՈՂՈՎԱԾՈՒԻ

VII և VIII գրքերի ըաժանորդագրութիւնը

Երկու գիրքը ամփոփած կը լինի մի հատորում և բաղկացած մինչև 600 էրեսից: Ի միջի ալլոց նշանաւոր տեղ կը բռնէ հանգուցեալ Միքայէլ Նալբանդեանի ընդարձակ կենսագրութիւնը: Գիրքը լոյս կը տեսնէ առաջիկայ նոյեմբերին: Բաժանորդագրինն է 3 ռ., ապագրութիւնից չետոյ—4 ռ.: Յանկացողները դիմում են հետեւեալ հասցէով. Москва, Мясницкая, д. Ермакова.

Հրատարակիչ՝ ԿԵՐՏԻՉ ԲԱՐԽՈՒԴԱՐԵԱՆ

Լոյս տեսաւ

ԻԻԱՆ ՏՈՒՐԳԵՆԵԻԻ

„ԱՐՁԱԿ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ“

(Стихотворенія въ прозѣ)

ԱՇԽԱՏՈՒԹԻՒՆԸ

Թարգմանեց

ԱԼԷՔՍԱՆԴՐ ԺԱՏՈՒՐԵԱՆ

Գինն է **50 կ.**, ծանաղարհածախսով **60 կ.**

Յանկացողները դիմում են Թիֆլիս կենդրոնական գրավաճառանոցին կամ Թարգմանչին հետեւեալ հասցէով՝ Москва, Большая Басманная Контора М. Л. Шоршорова.

Александрѣ Цатурянѣ.

ԱՊԱՀՈՎԱԳՐԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ

„ՐՈՍՍԻԱ“ „РОССИЯ“

ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ ՀԱՍՏԱՏԻԱԾ 1881 թ.

Ս. Պետերբուրգում, Большая Морская № 37.

ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԵՒ ՊԱՀՆՍԻ ԳՐԱՄԱԳԼՈՒԽՆԵՐ 20,500.000 ՐՈՒՔԼԻ
ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ տոկոսաբեր թղթերը պահում են պետական բանկում:

Ընկերությունը ընդունում է՝

ԿԵԱՆՔԻ ԱՊԱՀՈՎԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ալսինքն դրամադրությունների և եկամուտների, ապահովելու ընտանիքը կամ սեփական ծերությունը, բաժինքը աղջիկների համար, թոշակները աղաների համար և այլն, առանձին շահաւէտ պայմաններով և ապահովադրողների մասնակցութեամբ Ընկերութեան օգուտներին:

1894 թվի լուճարի 1-ին «Րոսսիա» ընկերութեան մէջ ապահովագրած էին 28,246 անձ 75,621,010 ռուբլի դրամազխով:

ԱՊԱՀՈՎԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԴԺԲԱՂԴԻ ԴԵՊՔԵՐԻՑ

առանձին անձների, և թէ համագումար ապահովագրութիւններ զործարաններում ծառայողների և բանուորների,—պակասեցնելով ապահովագրական վճարները՝ զիւրիշի փոխարէն:

ՀՐԴԵՀԻՑ ԱՊԱՀՈՎԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ամեն տեսակ շարժական և անշարժ կալածքները (շինութիւնների, մեքենաների, ապրանքների, կահկարասիքի և այլն):

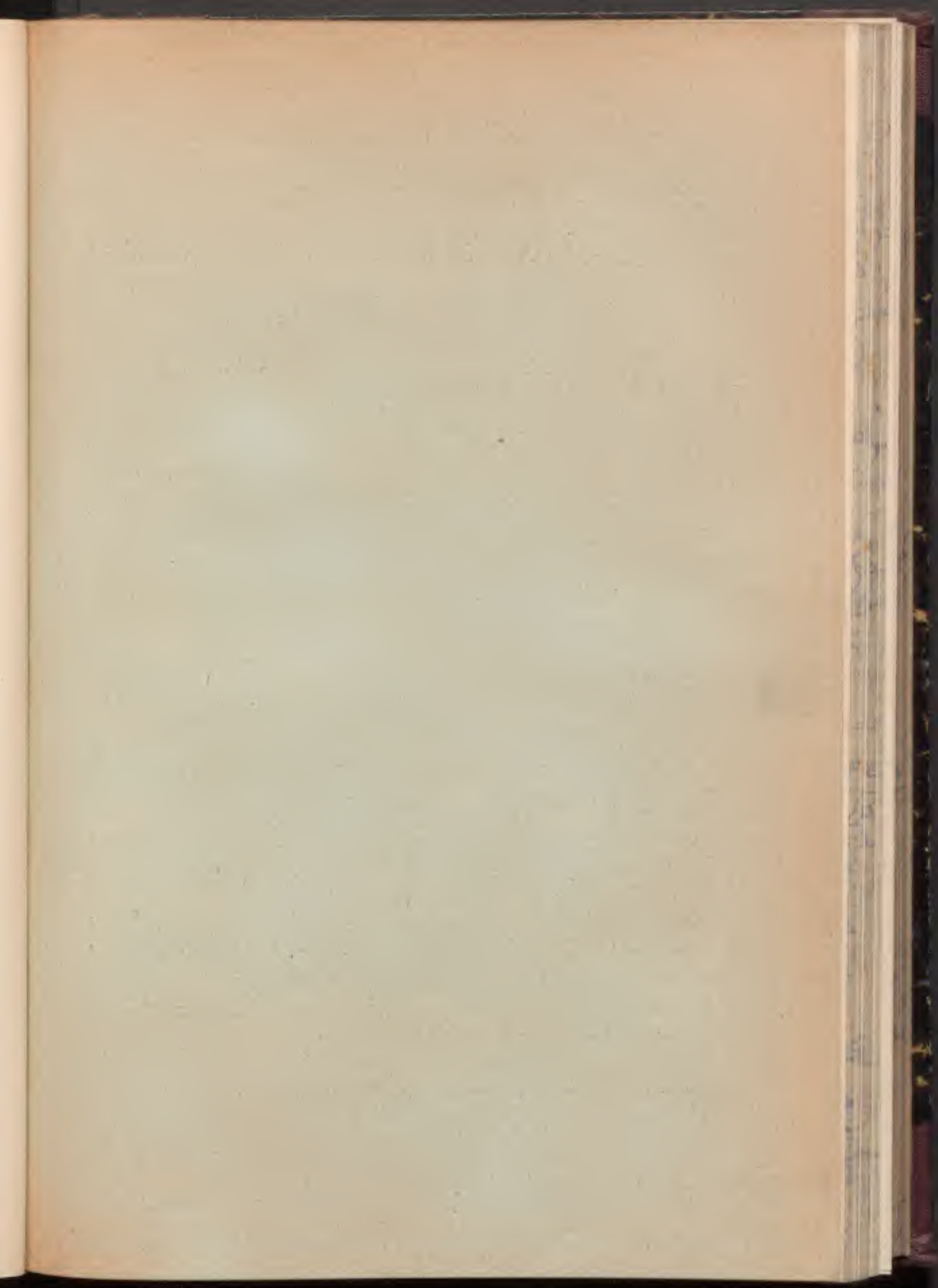
ՏՐԱՆՍՊՈՐՏՆԵՐԻ ԱՊԱՀՈՎԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

գետալին, ցամաքալին և ծովալին. ապահովագրութիւն նաւերի:

Ապահովագրութեան մասին չափաբարութիւնները ընդունում են և ամեն տեսակ տեղեկութիւններ հաղորդում են վարչութեանը Ս. Պետերբուրգում (Большая Морская, սեփական տուն, № 37). Կովկասեան շրջանի համար ընկերութեան վարչութեան մէջ՝

ԹԻՖԼԻՍՈՒՄ, Սերգիւսկալա փ. տուն № 6. և բոլոր գործակալութիւններում կայսրութեան բոլոր քաղաքներում:

Ապահովագրական տոմսակներ՝ ճանապարհորդներին ապահովագրելու համար դժբաղդ գէպրերից՝ երկաթուղիներով և չոգենաւերով ճանապարհորդութեան ժամանակ արւում են նույնպէս երկաթուղիների կապարաններում և չոգենաւալին նաւահանգիստներում:

„Մ Ո Ւ Ր Ճ“

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ — ՀԱՍՍՐԱԿԱԿԱՆ — ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ր Ի

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ 1895 ԹԻԱԿԱՆԻ ՀԱՍՍՐ

Շ Ա Ր Ո Ւ Ն Ա Կ Ի Ո Ւ Մ Է

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒՆ: Մուրճ-ի բաժանորդագիրն է 10 ռուբլի: Ուսուցիչները, ուսանողները, որպէս նաև արհեստաւորները վայելում են 2 ռուբլու զիջում, վճարելով 8 ռուբլի: Բաժանորդագիրը կարելի է վճարել նաև մաս-մաս, սկզբում 5 (կամ 4) ռուբլի, մնացեալը լրացնելով առաջին կիսամեակում:

Բաժանորդ գրւում են, զիմեւով՝

ԽՄԲԱԳՐԱՏՈՒՆԸ, Թիֆլիս, Վեկամիւնեան փողոց, տուն № 8:

Тифлисъ. Въ Редацію журнала „МУРЧЪ“.

Tiflis. Rédaction de la Revue „MOURTCH“.

Լ կամ զիմեւով հետևեալ անձերի՝ կամ հիմնարկութիւններին:

ԹԻՖԼԻՍ — }
ԲԱՔՈՒ — } Բոլոր գրավաճառանոցները:

ԲԱԹՈՒՄ — պ. Սարգիս Մակարեան, Ծովխանեանի բանկ. գրասենեակ:
ԿԱՐՍ — պ. Աբէլ Ապրեսեան:

ԱԽԱԼՔԱԼԱՔ — պ. Զալալ Տէր-Գրիգորեան:

ՆՈՒԻԻ — պ. պ. Աբրահամ Բունիաթեանց և Խաչատուր Խոջամիրեանց:

ԱԳՈՒԼԻՍ — պ. պ. Ստեփան Արասխանեանց և Աւետիս Դաթեանց:

ՆԱԽԻՋԵԻԱՆ (հին) — Արսէն վարդապետ Ղլոճեանց:

ՂԶԼԱՐ — պ. պ. Հմայեակ Մաժինեան և Կոստ. Գիւլնազարեան:

ԵԿԱՏԵՐԻՆՈՒՄ — պ. Արամ Շապովալեան:

ՄՈՍԿԻԱ — պ. Ալեքսանդր Մատուրեան:

ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳ — պ. Քր. Բաշինջաղեանին (Гостин. дворъ № 7):